

RAAP-RAPPORT 5826

'... wie zal de dorpen noemen, in de vlakte gezaaid ...'

Een landschapsbiografie van de 'Lob van Gennepe' en de resultaten van enkele verdiepende onderzoeken

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Waterschap Limburg

Titel: '... wie zal de dorpen noemen, in de vlakte gezaaid...'. Een landschapsbiografie van de 'Lob van Gennep' en de resultaten van enkele verdiepende onderzoeken

Versie: 21-06-2022

Auteur: ir. L.J. Keunen, drs. B.J.G. van Snippenburg & dr. N.W. Willemse

Projectcode: GELH2

Bestandsnaam: RAAPrap_5826_GELH2_20220621

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2022

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Tussen de stuwwallen van het Nederrijkswald en Reichswald, de Maas en de Niers ligt een bijzonder cultuurlandschap. Het gebied, gevormd door ijs, rivieren en de wind, was door de eeuwen heen speelbal van territoriale machthebbers, en wisselde meerdere keren van invloedssfeer. Het gehele gebied of delen ervan hoorden bij Gelre, bij Kleef, bij Brandenburg en Pruisen, bij Nederland, België en Spanje. Sinds 1817 ligt de grens waar hij nu ligt, en sinds 1839 hebben we te maken met de grens tussen Nederland en Duitsland op de huidige plek.

Deze wisselende machtsverhoudingen vormen één onderdeel uit de landschapsbiografie van de 'Lob van Gennep' die we in hoofdstuk 2 van dit rapport hebben uitgewerkt. De wisselwerking tussen mens en natuur in het landschap wordt hier van de vroege prehistorie tot in de huidige tijd thematisch toegelicht.

In hoofdstuk 3 zoomen we nader in op een achttal thema's waarover de kennis tot nu toe nog beperkt of verspreid was. Het gaat om groene thema's, zoals de landschapsplannen van de ruilverkaveling en de Maasheggen, maar ook om 'stenige plekken' als het Middelaarshuis, de steenfabriek in Middelaar en het kerkelijk landschap. Ook komen grotere landschappelijke ensembles als de circumvallatielinie en landgoed Zelder aan bod. Tot slot werpen we nog een blik over de grens naar de omgeving van Kessel, Hommersum en Hassum.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Ten geleide	5
1.2 Kader	5
1.3 Plan- dan wel onderzoeksgebied	6
1.4 Aanpak.....	7
1.5 Dankwoord	7
2 Landschapsbiografie.....	8
2.1 De ondergrond.....	8
2.2 Landgebruik en bewoning in de pre- en protohistorie	17
2.3 Landschappelijke ontwikkeling in de historische tijd (450 tot heden)	24
3 Verdiepende onderzoeken	73
3.1 Landschapsplannen van de ruilverkaveling.....	73
3.2 Maasheggen.....	82
3.3 Het Middelaarshuis	90
3.4 De Dam.....	96
3.5 Steenfabriek Middelaar	119
3.6 Landgoed Zelder.....	130
3.7 Circumvallatielinie Genneperhuis.....	156
3.8 Religieus erfgoed.....	159
Literatuur	172
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	176

1 Inleiding

1.1 Ten geleide

'... wie zal de dorpen noemen, in de vlakte gezaaid ...'. Zo luidt de titel van dit rapport, die illustreert hoe de mens een definitieve plek in het landschap veroverd had. Toen de 19e-eeuwse schrijver en dominee Jacobus Craandijk de Sint-Jansberg kort voor 1882 bezocht, genoot hij daar van de prachtige vergezichten over het vlakke landschap aan de voet van de stuwwal:

Een groot deel van N. Limburg, waartoe de St. Jansberg behoort, ligt voor ons. Wie zal de dorpen noemen, in de vlakte gezaaid: Gennep, Kuik, het klooster van St. Agatha, Venraij, Boxmeer, Vierlingsbeek, het hooge dak van Grave's kerk, en wat al niet meer! De Maas, het zonderlinge turfland aan den voet des bergs, de landstreek, waar 's winters het overvloedig rivierwater over stroomt en die in de laatste jaren zoo treurige bekendheid verkreeg, de met frisch en jeugdig groen bewassen bergen op den voorgrond, de hooge, donkere sparren op de toppen nevens ons, de zware beuken in de valleijen aan onzen voet, het blaauw verschiet aan het einde van liefelijke dalen, met korenvelden en boschjes, - waar wij rondzien is het treffend schoon. En zulke plekjes zijn er in menigte. Onuitputtelijk rijk aan fraaije partijen is het heerlijke goed, dat overal zorgvuldig onderhouden is, maar toch nergens hinderlijk de menschenhand verraadt. Daarbij vindt zoo wel de botanicus als de entomoloog er zeldzame exemplaren van gewassen en insecten, en velerlei genot kan hier worden gesmaakt.¹

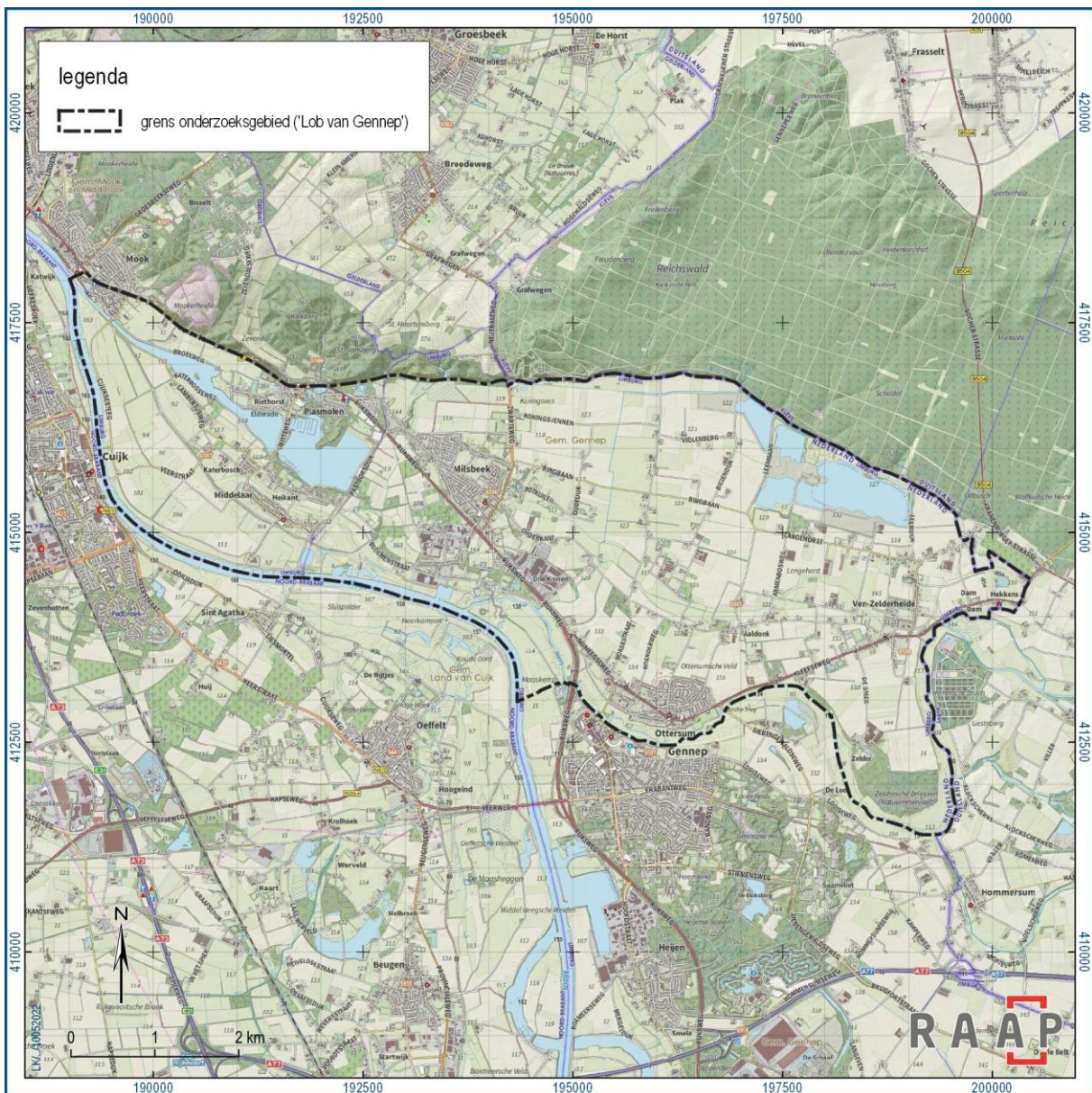
Dit rapport heeft tot doel het verhaal van dit gebied te vertellen, waarin een groot aantal aspecten – maar vast niet alle – over het historisch cultuurlandschap van deze rijke regio terug komen.

1.2 Kader

In het kader van het ontwikkelen van een Erfgoedstrategie voor het plan- dan wel onderzoeksgebied 'Lob van Gennep' heeft het Waterschap Limburg aan RAAP gevraagd een landschapsbiografie voor het gebied op te stellen en op enkele deelonderwerpen verdiepend onderzoek uit te voeren. De Erfgoedstrategie is bedoeld om meerwaarde in de ontwikkeling van het gebied te creëren en de ruimtelijke kwaliteit te bevorderen, gekoppeld aan een verbeterde hoogwaterbescherming tussen Mook en Ven-Zelderheide (gemeenten Mook en Middelaar en Gennep).

¹ Craandijk 1882: 213-214

1.3 Plan- dan wel onderzoeksgebied

Figuur 1. Ligging van het onderzoeks- dan wel plangebied.

Om het bredere kader van de landschapsgeschiedenis van het gebied rond de dijkzone te onderzoeken, is een logisch onderzoeksgebied gedefinieerd dat – gezien de wens om tot uitvoeringsprojecten te komen – tevens het plangebied is. Het gebied wordt in het westen begrensd door de Maas, in het noorden door de stuwwal (en de keersluis bij Mook), en in het oosten en zuiden door de Niers. In het oosten en noordoosten is de Duits-Nederlandse grens tevens de grens van het gebied dat we 'Lob van Gennepe' noemen.

Afhankelijk van de behandelde thema's kan het nodig zijn om de grens strakker of minder strak te hanteren. Zo kunnen we het gebruik van het gebied rond Plasmolen niet los zien van de stuwwal, en de omgeving van het Genneperhuis niet van wat er aan de overzijde van de Maas speelde. Het volledige plan- en onderzoeksgebied ligt in de provincie Limburg, maar voor een begrip van de

landschapsgeschiedenis kijken we ook over de grenzen naar Noord-Brabant in het westen, Gelderland in het noordwesten en Nordrhein-Westfalen in het oosten en noordoosten.

1.4 Aanpak

Het kernstuk van dit rapport is de landschapsbiografie van de 'Lob van Gennepe', waarin de kennis over de landschapontwikkeling is samengevat per periode en per deelaspect van de geschiedenis. Het resultaat daarvan is in hoofdstuk 2 te lezen. In hoofdstuk 3 gaan we in op een aantal onderwerpen die we nader verdiept hebben. De resultaten hiervan komen in de landschapsbiografie ook terug.

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische perioden.

1.5 Dankwoord

Voor de totstandkoming van dit rapport danken we Gerard Koot, Geert de Vries, Matthijs Willemsen, Anneleen van de Water en Marinus Kooiman als opdrachtgevers namens het Waterschap Limburg en meedenkers in het proces.

Waardevol was ook de samenwerking met Jack Geraeds (Geonius), die voor het onderdeel archeologie het waterschap ondersteunde. Verder hebben we input verwerkt van de klankbordgroep vanuit de Erfgoedstrategie, waarvoor dank.

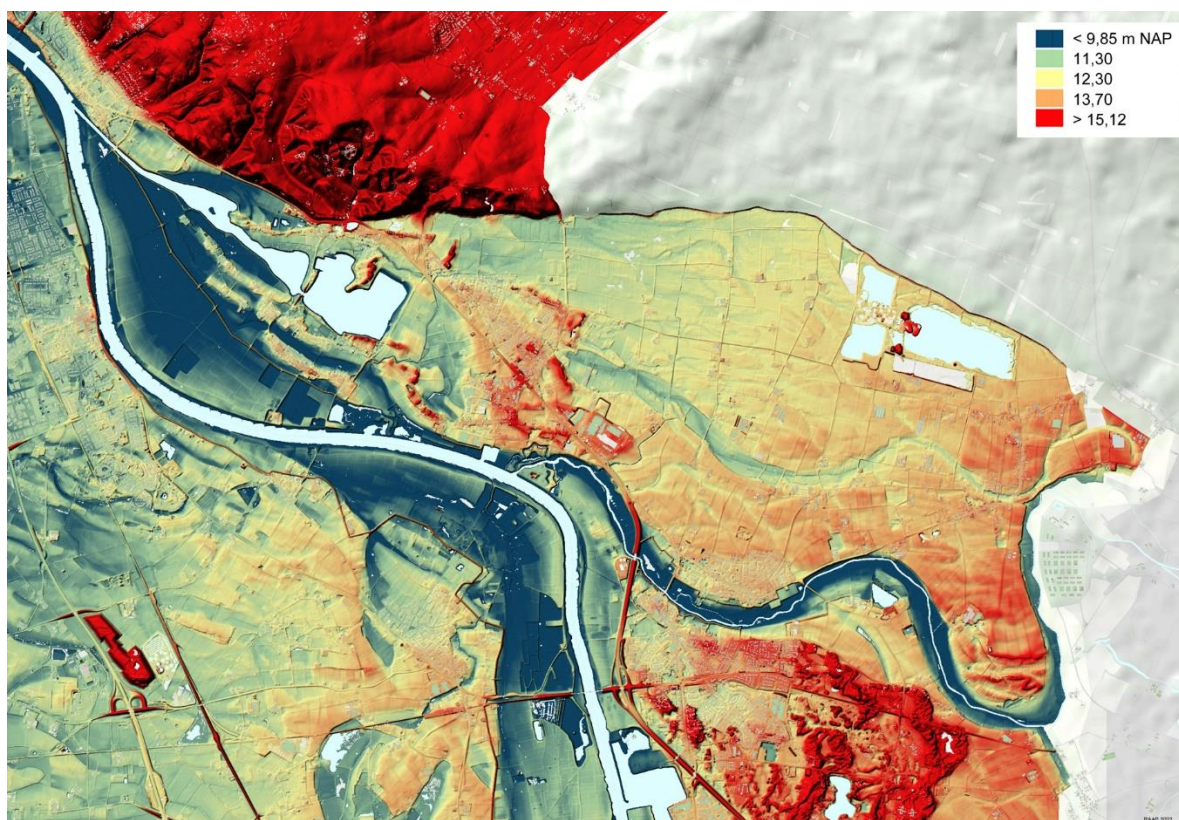
Een bijzondere vermelding geldt voor alle lokale deskundigen die op verschillende manieren aan de totstandkoming van dit rapport hebben meegewerkt, te weten Teun Theunissen, Jan Wessels en Wim Bindels.

2 Landschapsbiografie

2.1 De ondergrond

2.1.1 De ondergrond als bodemarchief

De zichtbare vormen en patronen in het terreinoppervlak van de 'Lob van Gennepe' vormen een rijke bron aan verhalen over de natuurlijke ontstaanswijze van het gebied. Deze patronen zijn ontstaan door de inwerking van water, wind en ijs op het landschap. Deze hebben bijvoorbeeld duinen en verschillende rivierterrassen gevormd, maar ook riviermeanders en beekdalen. Onder de grond zijn het juist de bewaard gebleven bodemlagen die getuigen van reeds lang geleden verdwenen landschappen. De bodem in het gebied bestaat uit een mozaïek van kleilagen, grindafzettingen en duinzanden die elk kenmerkend zijn voor een bepaalde tijdspanne en gevormd werden binnen specifieke landschappen. Samen vormen ze het bodemarchief waarin het verhaal van de landschapsgeschiedenis bewaard is gebleven, over de tijd en de omstandigheden waarin het gebied de vorm en de natuur heeft gekregen die het in onze tijd kent.

Figuur 2. Vormen en patronen in het terreinoppervlak in de vorm van een hoogtkaart (rood het hoogst, blauw het laagst). Naast de rood ingekleurde heuvels van het Reichswald vormen de rood en oranje gekleurde duinen op de rivierterrassen de hoogste delen van het gebied. Ook de deels opgevulde rivierdalen van de Niers en de Spiekerbeek/Aaldonkse Beek zijn als vorm goed zichtbaar in het oppervlak, naast de overstromingsvlakte van de Maas (in groen en blauw afgebeeld). Karakteristiek is ook het door talloze afgevlakte geultjes doorsneden oppervlak van de rivierterrassen. Het reliëf wordt verder nog bepaald door kleine landschapselementen zoals houtwallen, poelen, vennen en kunstmatige elementen als wegtaluds, dijken, kaden, sloten/greppels en ontgroningen.

De landschapsgeschiedenis van de 'Lob van Gennep' is een 'verhaal van de lange termijn'. Hierin is de tijd schijnbaar eindeloos en de eeuwen en millennia volgen elkaar in snel tempo op. Dat tijdsverloop kent ook een steeds wisselend decor voor de leefwerelden van de bewoners van het gebied. Voor zover we het weten verschenen die enkele tienduizenden jaren geleden voor het eerst op het toneel. Natuurkrachten hebben Noord-Limburg in deze lange tijd gevormd, vaak onzichtbaar voor de mensen. Toch waren mensen al vroeg in de prehistorie in staat een eigen stempel te drukken op hun leefomgeving. Het landschap dat ze toen hebben vormgegeven is nog steeds alomtegenwoordig.

2.1.2 Geschiedenis van de niet-levende natuur

Een tijd van ijs

De meest ingrijpende verandering van het landschap was de komst van het gletsjerijs in Nederland. Die gebeurtenis vond plaats tussen 170.000 en 150.000 jaar geleden en heeft Gelderland en Noord-Limburg in de meest letterlijke zin van het woord gevormd.² In deze voorlaatste ijstijd, het Saalien, schoof het gletsjerijs over Midden-Nederland, waar het rond 156.000 jaar geleden tot stilstand kwam op de lijn Haarlem-Hilversum-Wageningen-Nijmegen. Het ijs drong via het Rijndal verder naar het zuiden door tot ter hoogte van Düsseldorf. Op dat moment was de gehele noordelijke helft van Gelderland en een groot deel van het Münsterbekken met een honderden meters dikke ijslaag bedekt. Rivieren als de Rijn en Maas in Midden-Nederland, Lippe, Vecht en Eems waren door de ijsmassa's naar het zuiden weggedrukt. Het zomersmeltwater stroomde langs het ijsfront in westelijke richting.³ In Midden- en Oost-Nederland werden door de kracht van het gletsjerijs delen van het landschap weggedrukt en uitgelept. Dikke bodemlagen werden opgeduwd tot immense heuvels – stuwwallen – van zand, grind en klei. Een hele reeks van dat soort heuvels is aanwezig tussen grofweg Nijmegen-Groesbeek en langs de linkeroever van de Niederrhein (Niederrheinischer Höhenzug).

Rond 150.000 jaar geleden werd een langzame klimaatverbetering ingezet. Toen keerden ook klein en groot wild terug uit hun zuidelijke toevluchtsoorden, zoals het rendier, de wolharige mammoet en de wolharige neushoorn. Daarna ging het, rond 126.000 jaar geleden, snel met de temperatuurstijging. Binnen honderd jaar steeg de temperatuur tot waarden die hoger waren dan in onze tijd. Al snel kwamen de berken en dennen terug in het landschap, en deze pioniers werden korte tijd later gevolgd door gesloten loofbossen met soorten als iep, eik, els, es en hazelaar. Dit warme klimaat hield vele tientallen eeuwen stand en wordt de Eemtijd genoemd, naar het riviertje de Eem in de Gelderse Vallei. Het klimaat was ongeveer vergelijkbaar met het huidige klimaat in Midden-Frankrijk, met loofbomen van het warm gematigde type. In de bossen leefden wilde zwijnen, bos- en steppeneushoorns, damherten en bosolifanten. Ook nijlpaarden maakten deel uit van de fauna. Na 115.000 jaar geleden werd het langzaam opnieuw kouder en begon een nieuwe ijstijd: de Weichselijstijd

² Van den Berg en Beets 1987; Busschers e.a. 2007; Pierik 2010; Speetzen 2018

³ Speetzen 2018

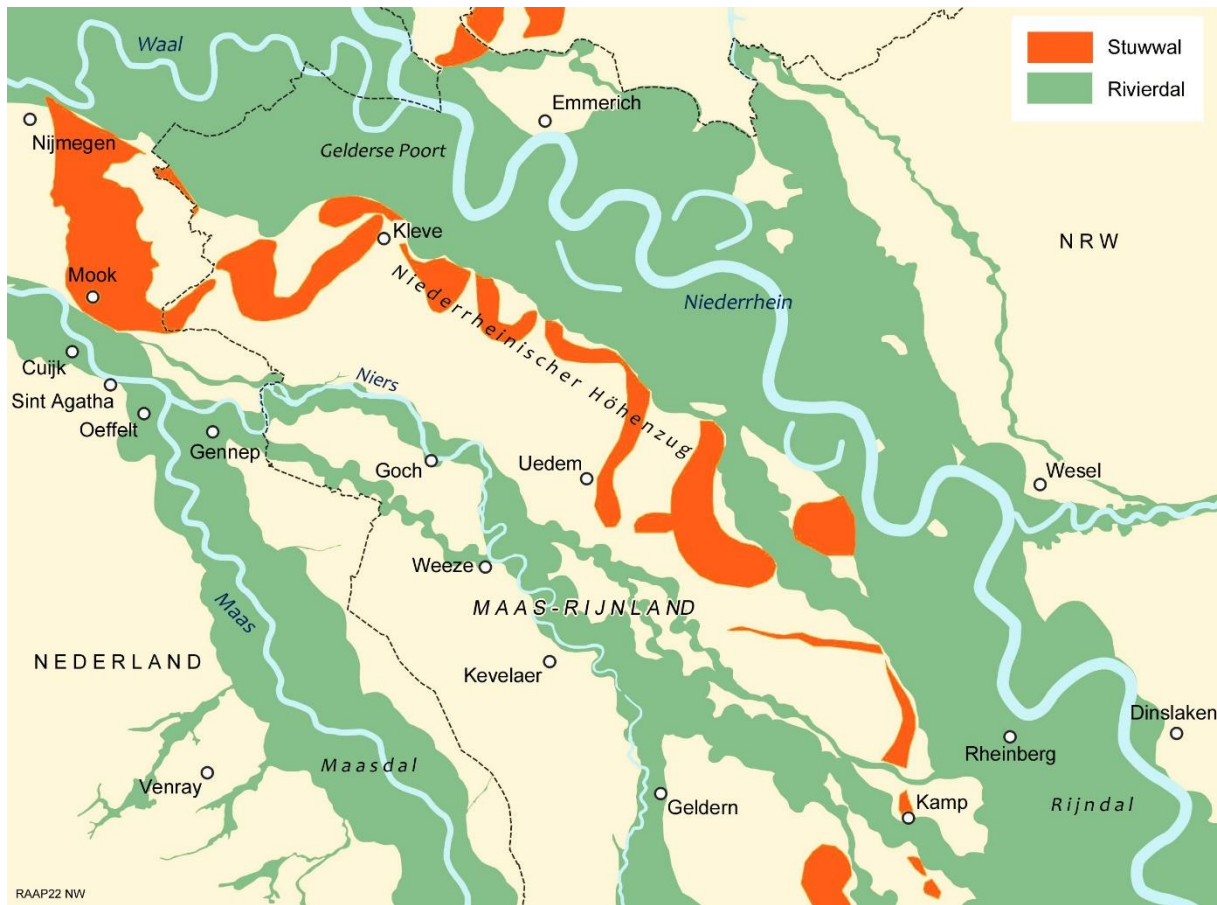

Figuur 3. Ijsbedekking rond 157.000 jaar geleden van Midden- en Oost-Nederland en het Münsterbekken.

Het Niersdal als loop van de Rijn

In het midden van de Weichselijstijd splitste een zijtak van de Rijn zich ter hoogte van het Duitse Moers af van het hoofddal. Hier kon het wassende rivierwater een honderdduizend jaar eerder verlaten smeltwaterdal in de stuwval volgen.⁴ Deze nieuwe Rijntak wordt de 'Niersdal'-Rijn genoemd en voerde een deel van het Rijnwater af via een noordwestelijke route die begon ten zuiden van de Niederrheinischer Höhenzug. Deze Niersdal-Rijn voerde tussen ca. 35.000 tot ongeveer 12.000 jaar geleden het Rijnwater af, maar vermoedelijk nooit de volledige Rijnafvoer.⁵ Stroomafwaarts vloeide deze tak samen met de Maas, en hun gemeenschappelijke rivierdal vormt de ondergrond van het Land van Maas en Waal. Buiten het gebied van de actieve Rijnlopen waren kleinere rivieren actief. Delen van deze oude dalvlaktes zijn bewaard gebleven en liggen door latere insnijdingen van beken en rivieren als hogere rivierterrassen in het landschap.

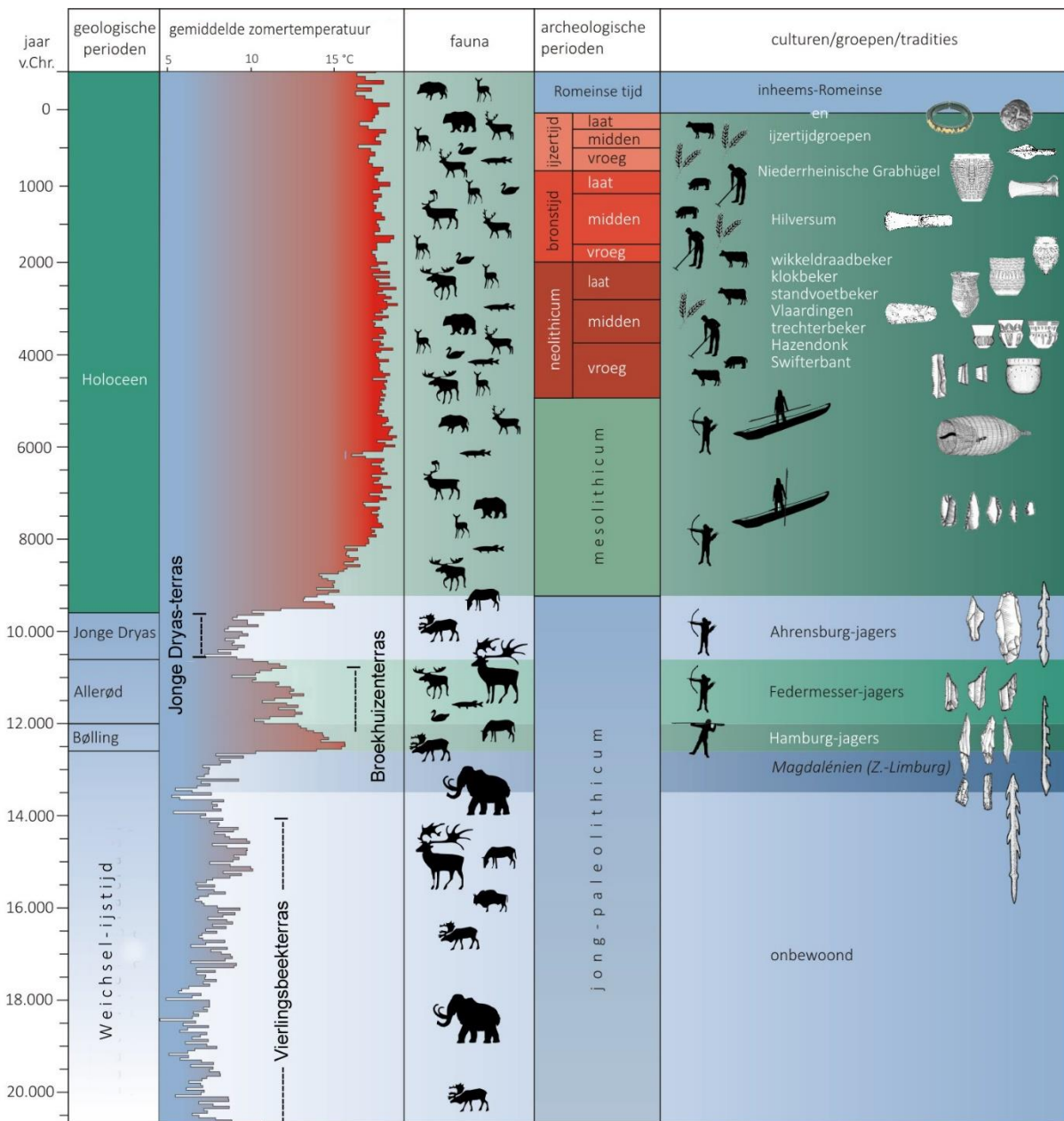
4 Busschers e.a. 2007
5 Busschers e.a. 2005

Figuur 4. Riviervlakten en stuwwallen in Zuidoost-Gelderland, Noord-Limburg en de Niederrhein.

Rivieren bij afloop van de laatste ijstijd

Tijdens de Weichselijstijd was het aanbod van grind en grof zand vanuit Duitsland en de Ardennen zoveel groter dan wat de Maas en Rijn konden wegvoeren, dat de dalvlaktes werden opgevuld en opgehoogd met riviersediment. Toen het opnieuw warmer werd, vanaf 14.700 jaar geleden, nam de begroeiing in het landschap toe en het sedimentaanbod af. Ook veranderde de afvoer van smeltwater tijdens het voorjaar naar gelijkmatiger over het jaar verdeeld regenwater. Rivieren veranderden daardoor geleidelijk van verwilderde (vlechtende) smeltwaterstromen met meerdere watervoerende geulen in regenwaterrivieren met één meanderende hoofdgeul. De mogelijkheden om meer zand en klei te vervoeren nam toe en het water kon zelfs het sediment uit eigen bedding meenemen. Het resultaat was dat het rivierbed steeds lager kwam te liggen. Samen met het kronkelgedrag vormden de rivieren mettertijd een lager gelegen rivierdal dat werd omringd door wat hoger gelegen rivierterrassen. Ook de hoofdstroom van de Rijn vormde aan het einde van de laatste ijstijd een lager gelegen stroombed. Dit betekende het einde van de Niers als Rijntak. Wel werden er nog lange tijd en tijdens extreem hoogwater fijnkorrelige overstromingsafzettingen op de terrassen neergelegd.

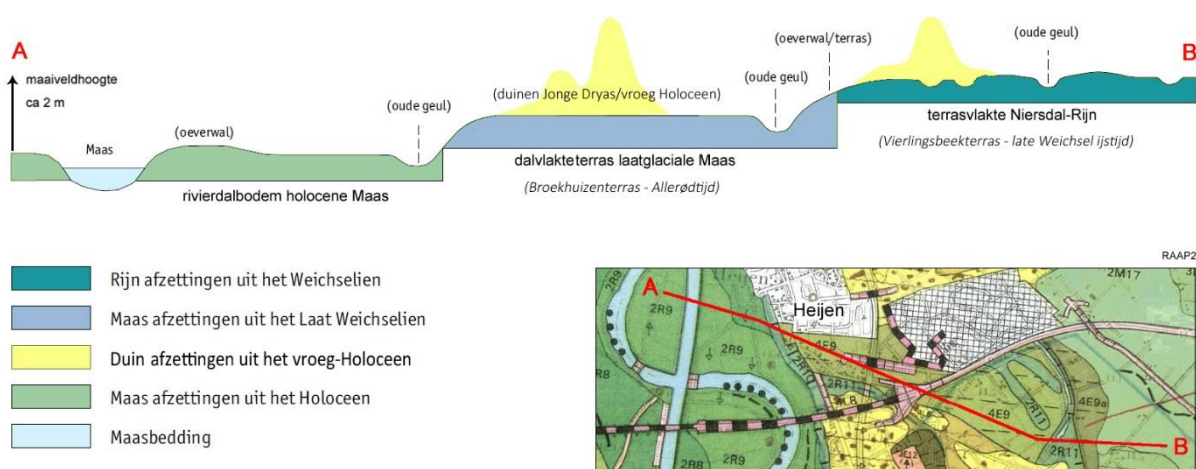
Figuur 5. Temperatuurverloop tussen 20.000 v.Chr. en 500 n.Chr., de vormingsfasen van de terrassen en de indeling in archeologische perioden, cultuurgroepen en tradities (bron: RAAP/nw21).

Rivierterrassen

In de 'Lob van Gennep' zijn drie verschillende terrashoogten te vinden, met tussen elk terras een hoogteverschil van 1 à 2 meter. Het hoogste terras, het Vierlingsbeekterras, bestaat uit het riviersediment van de Niersdal-Rijn en is hier neergelegd tussen 28.000 en 14.000 jaar geleden. Dat was tijdens de eerste echt warme tijd aan het einde van de Weichselijstijd. Deze warme klimaatfase wordt de Bølling en Allerødtijd genoemd en duurde van 14.700 tot 12.900 jaar geleden. Het landschap werd gedomineerd door berken- en dennenbossen waar onder andere herten en ander standwild leefden. Het was ook de periode van de eerste tribale gemeenschappen van jagers, vissers en verzamelaars in het gebied, die zich in kleine groepen verplaatsten (zie § 2.2.2). In de riviervlakten

kronkelden meanderende rivieren. Dit terras wordt ook wel het Broekhuizenterras genoemd en bestaat uit grote meanderbochten uit de Allerødtijd (ca. 13.900 tot 12.900). Vooral ter hoogte van Ottersum en het gebied ten oosten daarvan is deze riviervlakte nog goed in het oppervlaktereliëf te herkennen.

Een iets lager gelegen terrasniveau dateert van direct na de warme Allerødtijd. Tussen 12.900 en 11.700 jaar geleden was het weer arctisch koud. In de eerste paar honderd jaar van deze koude tijd, het jonge dryas, kon het rivierwater een lager gelegen dalvlakte uitslijten. De Nierdal-Rijn trok zich vanaf deze tijd uit het gebied terug. Door het geleidelijk terugtrekken van de Rijn kregen de Maas en ook de Niers meer de overhand in het gebied. Grote delen van de dalvlakte uit de dryastijd bevinden zich in de Maasuitwaarden en worden hier afgedekt door Maaskleien en -zanden. Niet-afgedekte delen van de dalvlakte uit de dryastijd bevinden zich ter weerszijden van het Niersdal ter hoogte van Ottersum en Gennep. Hier komen op het terrasoppervlak opgestoven lage duinen voor.

Figuur 6. Doorsnede door de rivierterrassen en rivierdalen direct zuidelijk van de 'Lob van Gennep' bij Heijen. Een doorsnede binnen het onderzoeksgebied van de 'Lob van Gennep' was niet beschikbaar.

Naar het huidige klimaat

Rond 11.700 zette een definitieve klimaatopleving in. Nu betreden we het tijdperk van het holoceen, het tijdvak waarin we ook nu nog leven. De steppetoendra maakte plaats voor een andere begroeiing, met berken en dennen, maar ook met kruiden en grassen. Net als in de Eemtijd werden deze in luttele eeuwen opgevolgd door gesloten loofbossen. In de lagere natte delen van het landschap ontstonden moerasbossen en veengebieden. Een groot aantal diersoorten deed opnieuw intrede vanuit het zuiden, waaronder bruine beren, edelherten, reeën, wilde zwijnen, bevers en diverse soorten vogels en vissen. De omstandigheden voor bewoning werden dermate gunstig, dat Nederland vanaf dit moment permanente bewoning kent.

De Maas en de Niers concentreerden hun loop tijdens het holoceen verder tot een smalle geul. De Niers bleef de verlaten Rijngeul volgen en sleet in het oude Rijnterras een eigen dalvlakte uit. De Maas trok zich verder terug in het oude Maasdal waardoor delen van de dalvlakte droog kwam te liggen. De oudste delen werden al door mensen bezocht in het vroege holoceen.⁶ Door een meestal vrij steile rand is het Maasdal gescheiden van de hogere klei- en zandbodems op de rivierterrassen. Langs de Maas komen in de uiterwaard lokaal hogere gronden voor. Die zijn deels het resultaat van de vorming van

⁶ Kimenai & Mooren 2014: 383-385

oeverwallen, maar danken ook deels hun hoge ligging aan het onderliggende oudere terrasreliëf. Sedimentatie vond en vindt plaats in perioden van hoogwater. Hierbij worden kleien afgezet over de oudere dalvlakke en lagere terrasniveaus.

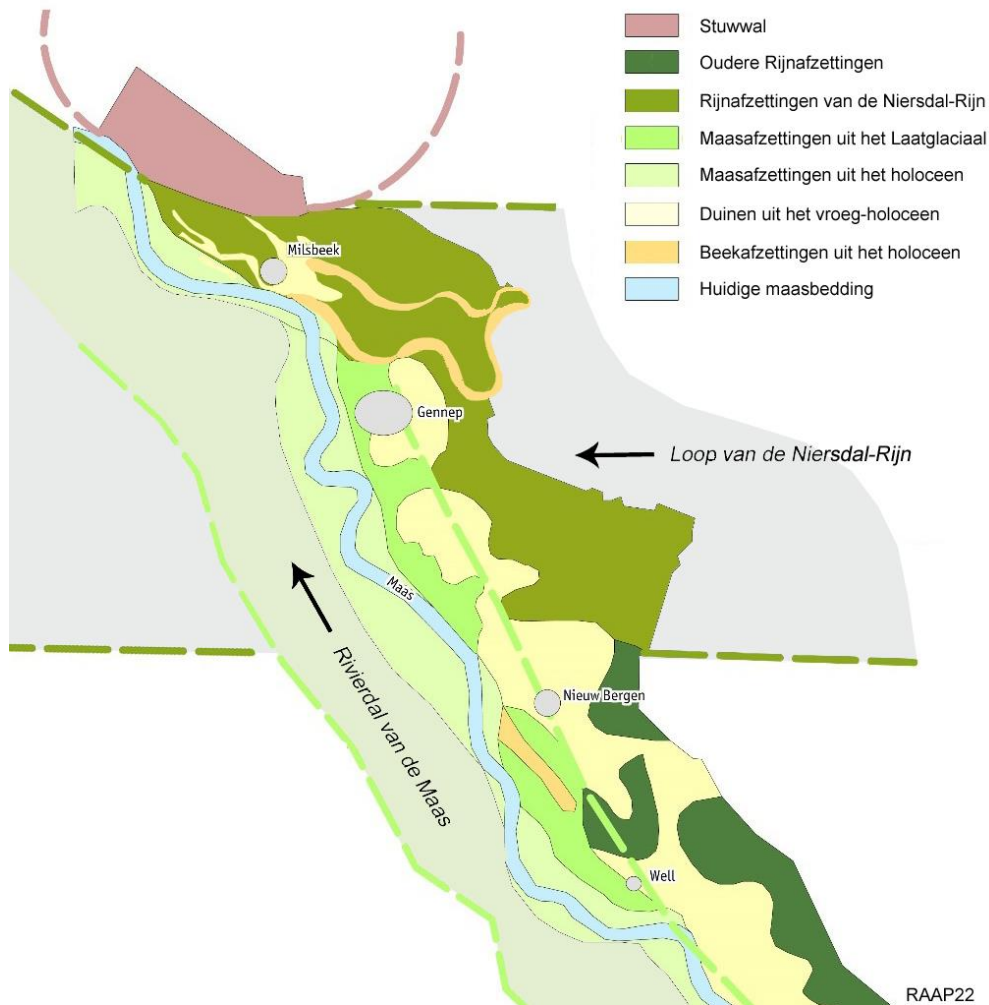
Buiten de actieve rivier- en beekdalen vond in het holoceen nauwelijks wijziging van terrasreliëf plaats. Alleen door de vernatting van het landschap vond plaatselijk in laaggelegen natte gebieden veenvorming plaats en raakten de oudere oppervlakken met nieuw sedimenten afgedekt. Op deze wijze zijn enkele van de oudere terrasgeulen en het holocene beekdal van de Niers met veen en klei opgevuld.

Rivierduinen

De eerste eeuwen van het Holoceen was het droog en koel, waardoor het droogvallende zandige rivierzand bij harde wind gemakkelijk kon gaan stuiven. Het stuivende rivierzand werd door de overheersende zuidwestenwinden vooral ten oosten van de Maas neergelegd in de begroeiing op de terrassen waar duinen ontstonden, ook wel rivierduinen genoemd. Door de verdere klimaatverbetering nam de begroeiing toe en stopte de verstuiving. In het rivierduinengebied tussen de Mookerplas en het industriegebied Drie Kronen (Milsbeek) heeft plaatselijk en veel later opnieuw verstuiving plaatsgevonden. Waarschijnlijk hebben de bewoners hier de hand in gehad. Door intensief gebruik van de heidevelden in de middeleeuwen en nieuwe tijd, onder andere voor schaapsbeweiding, houtkap en het steken van plaggen, raakte de vegetatie verstoord. Daardoor kwam het schrale duinzand opnieuw bloot te liggen. Het zand kon opnieuw gaan stuiven en er werden nieuwe duinen gevormd.

Figuur 7. De beboste rivierduinen bij Milsbeek (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 8. Schematisch overzicht van de belangrijkste fysiek-geografische deellandschappen.

Deels zijn de duinen met bos begroeid geraakt, zoals bij Plasmolen en langs de Bloemenstraat. Langs de rand van het Maasdal komen in dit gebied ook jongere ontginningen voor (Gennepse Veld), met enkele kernen van oud bouwland zoals rond Middelaar/De Heikant en Ottersum. De schrale zandgronden werden voor de akkerbouw geschikt gemaakt door het opbrengen van een mengsel van strooisel, dierenmest en zand. Het vee dat in het bos, op de heide en langs de beken graasde, werd 's avonds naar de boerderijen geleid. In de stal werd hun mest opgevangen in bos- of heidestrooisel. Op deze manier werden de voedingsstoffen van een groot gebied geconcentreerd bijeen gebracht in de stal. Deze strooiselmest, ook wel potstalmest of plaggemest genoemd, gebruikten de boeren om de schrale zandbodems van de akkers te verrijken. In het begin werd vooral afgemaaide heide als stro gebruikt. Later, met name in de nieuwe tijd, werd de strooisellaag (zode) van de bosbodem of van de heidebodems afgestoken of 'afgeplagd'. Vanaf dat moment kwam er steeds vaker zand mee met het strooisel in de stal. Wanneer de mest werd uitgereden over het land kwam dus ook veel nieuw zand op de akkers terecht. Daardoor bolden de akkers langzaam steeds verder op met bruine of zwarte grond, terwijl de bossen kleiner werden en de heide uitgestrekter en armer. Deze bolle akkers of 'plaggendecken' zijn uiteindelijk zo dik geworden dat ze nu plaatselijk boven de omgeving uitsteken zoals op de oude akkers rondom Milsbeek.

De mens als vormende factor

Vooraf in de laatste eeuw, maar ook in mindere mate daarvoor heeft de mens actief en fors ingegrepen in het terreinreliëf. Vóór de 20e eeuw is dat voornamelijk ofwel indirect (bijvoorbeeld door bemesting met plaggenmest of door vastleggen van de rivier) of op heel specifieke plekken geweest. We doelen dan bijvoorbeeld op de turfvennen ten noorden van Ottersum en Ven-Zelderheide. Plaatselijk werd ook kleinschalig zand uit de rivierduinen gewonnen. Vooral in de tweede helft van de 20e eeuw kwamen daar de klei- en zandwinning bij, zoals in de uiterwaarden stroomopwaarts van het Middelaarshuis (tot aan de steenfabriek) en ter plaatse van de hiervoor genoemde turfvennen. Een enorme impact op het gebied had ook de zandwinning waaruit de Mookerplas ontstond. Ten behoeve van de dijkversterking na 1993-1995 is er plaatselijk nog extra materiaal gewonnen, terwijl de dijkversterking zelf leidde tot het afsluiten van bepaalde gebieden voor rivierinvloed. Door al deze ontwikkelingen is plaatselijk het waardevolle natuurlijke reliëf al sterk aangetast, waardoor aandacht voor het resterende natuurlijke reliëf vooral in de huidige tijd extra aandacht krijgt in gebiedsprocessen.

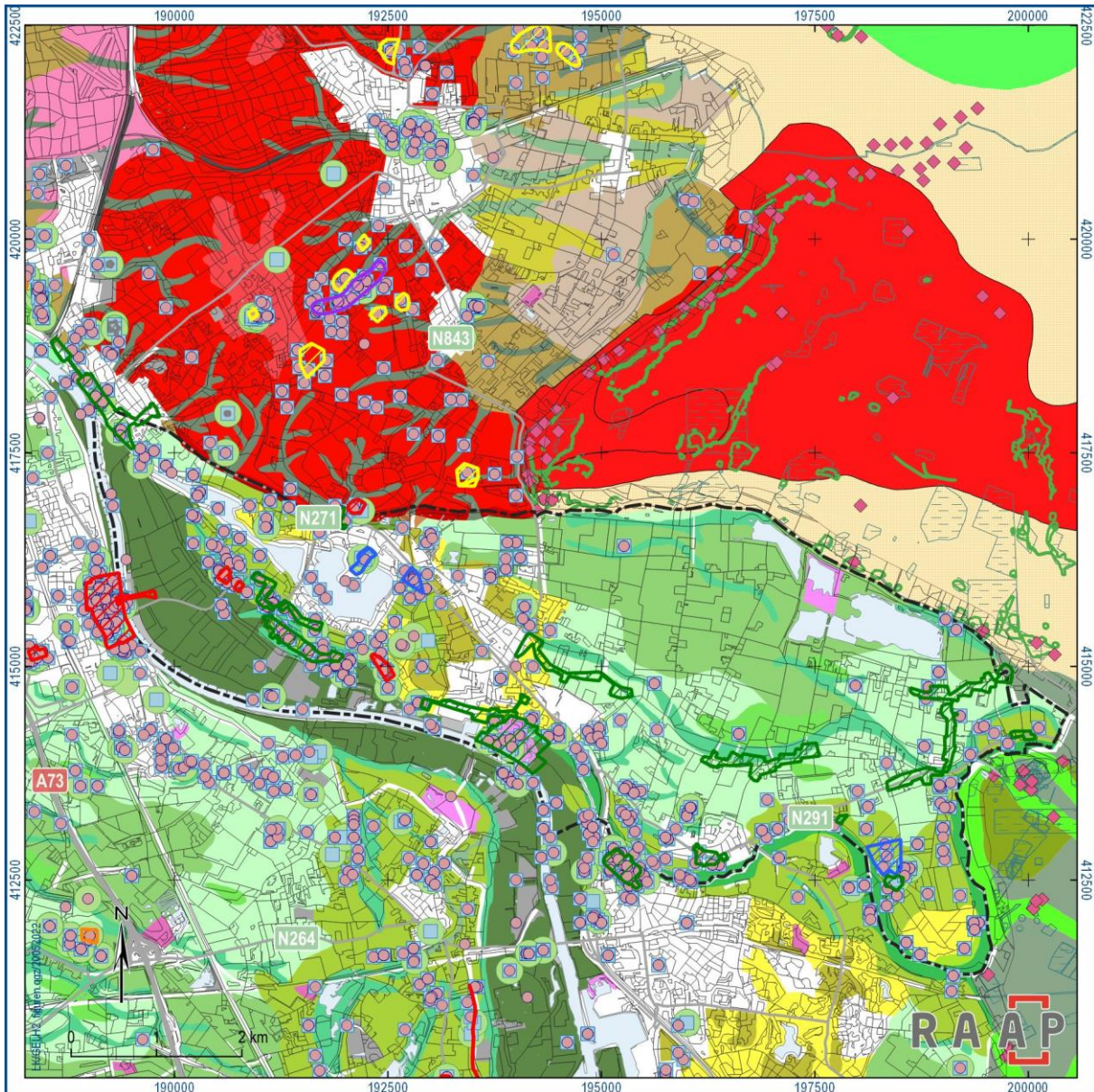

Figuur 9. Het kanaal naar de Mookerplas is menselijke ingreep in het landschapsreliëf (foto: RAAP, 27 mei 2022).

2.2 Landgebruik en bewoning in de pre- en protohistorie

2.2.1 Inleiding

Om het gebruik van het landschap in de 'Lob van Gennepe' in de prehistorie en deels ook nog in de historische tijd te begrijpen, is een kaart op groot formaat samengesteld waarin de vindplaatsen op een ondergrond met terreinvormen ('geomorfologie') zijn afgebeeld. Hierbij is Nederlandse met Duitse data gecombineerd.⁷

Figuur 10. Archeologische vondsten, complexen en grondsporen op een geomorfologische ondergrond (zie kaartbijlage 1 voor de legenda). De vindplaatsen in de 'Lob' liggen op de rivierduinen langs de Maas en op de hogere gronden langs de Niers.

⁷ Met dank aan het Landesverband Rheinland (LVR) voor het beschikbaar stellen van de archeologische data. De ondergrond is afkomstig uit het geoportaal van Nordrhein-Westfalen.

Om praktische redenen zijn de vindplaatsen niet naar periode onderverdeeld.⁸ In de praktijk blijkt dat overigens ook maar van beperkte toegevoegde waarde, vooral omdat de meest intensief gebruikte delen van het landschap steeds dezelfde waren: de Maasduinen rond Middelaar en Milsbeek en de oevers van de Niers aan weerszijden. Alleen in bepaalde episoden van de geschiedenis waren ook andere delen, met name de stuwwalranden net buiten de 'Lob van Gennep', in trek (zie § 2.2.6). Voor de beeldvorming beelden we de kaart hier ook in het klein af.

2.2.2 Incidentele bewoning in de oude steentijd (tot 9.700 voor Chr.)

Over de vroegste bewoning van Limburg als geheel, en daarin de 'Lob van Gennep', is nog weinig bekend.⁹ De oudste – maar losse - vondsten dateren uit het midden van de oude steentijd (midden-paleolithicum), onder meer langs de Maas ten westen van Gennep en de Niers ten oosten van Gennep, en tegen de stuwwal.¹⁰ Noord-Limburg lijkt in het midden-paleolithicum echter geen druk bezocht gebied geweest te zijn. In de warmere perioden van dit tijdvak waren de bezoeken van bijvoorbeeld neanderthalers vermoedelijk incidenteel en sporadisch.¹¹

Langs de Niers bij Ven-Zelderheide ligt een terrein met vuursteenvondsten uit verschillende perioden tussen laat-paleolithicum en neolithicum. Het is aangewezen als AMK-terrein¹², een erkenning als bekende vindplaats.¹³ Een vindplaats die met zekerheid uit het eind van de oude steentijd (paleolithicum) dateert, ligt tussen Plasmolen en Milsbeek. De laatste ijstijd verkeerde toen in zijn laatste fase.¹⁴ In deze tijd had de extreme kou de neanderthalers verdreven, en de moderne mens zette zijn eerste stappen in het landschap. Dat leverde tussen 12.500 en 9000 voor Christus drie culturen op: Magdalénien, Federmesser en Ahrensburg. Op basis van de kenmerken van de aangetroffen artefacten hebben archeologen namen aan 'culturen' gegeven.

Op de stuwwal zijn resten van de laatste twee culturen sporadisch aangetroffen, waaronder een mogelijke productielocatie van de Federmessercultuur in Mook(-Eurobloem). Ook uit Ottersum(-Hoenderweg) is een Federmesser-vindplaats bekend.¹⁵

2.2.3 De midden-steentijd: een warmer klimaat (9.700 – 4.900 voor Chr.)

Gedurende de midden-steentijd, het mesolithicum, werd het klimaat steeds warmer. Op de Stamelberg ten westen van Gennep hebben in het mesolithicum jachtkampjes van jager-verzamelaars gelegen, net als op hoogtes langs de Niers.¹⁶ Deze kampjes waren over het algemeen klein.¹⁷ Ook in het neolithicum en de bronstijd moet deze hoogte zijn gebruikt, zo blijkt uit de vondst van aardewerk van de Vlaardingen-, Klokbeker- en Hilversumcultuur.¹⁸

⁸ Een deel van de vindplaatsen is niet exact gedateerd of kent een datering in meerdere perioden. Daardoor zou in de legenda – bovenop de al onderscheiden perioden – zonder een intensieve bewerking een onleesbaar lange lijst van periodencombinaties voorkomen. Bovendien is door de manier van het vullen van de database (perioden in letters) de informatie niet chronologisch te rangschikken.

⁹ Verhart 2016

¹⁰ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 37

¹¹ Verhart 2016: 16

¹² AMK-terreinen zijn formeel vastgestelde en begrensde vindplaatsen. Een eventuele status wordt door gemeenten vastgesteld, met uitzondering van de archeologische rijksmonumenten, die door het rijk als monument zijn aangewezen.

¹³ Arcadis 2021: z.p. [298]

¹⁴ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 37

¹⁵ Verhart 2016: 40-41; Ball e.a. 2018: 47

¹⁶ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 38

¹⁷ Verhart 2016: 76

¹⁸ Heidinga & Offenbergh 1992: 69

2.2.4 Op weg naar de landbouw: de jonge steentijd (4.900 – 2.000 voor Chr.)

Bij aanvang van de jonge steentijd (het neolithicum) kenmerkte het Limburgse landschap zich door dichte loofbossen met linde, eik en iep. Fauna waarop gejaagd werd was oeros, eland, edelhert, ree, wild zwijn, bruine beer, wolf, lynx, vos en kleinere diersoorten. Uit het Maasduinengebied is een dunne strooiing met vondsten van de Lineaire Bandkeramiek-cultuur en de Rössenperiode bekend. Een vindplaats uit die laatste periode is in Ven-Zelderheide aangetroffen.¹⁹

In de loop van het neolithicum vernatte het landschap en startte veenvorming. De bevolking veranderde geleidelijk van een jagende en verzamelende groep mensen naar een landbouwende samenleving, en er was nu ook sprake van invloed op het natuurlijk landschap.²⁰ Tussen Milsbeek en Gennep lag een sterke concentratie van neolithische vindplaatsen van vroege landbouwers, met onder meer een grafheuvel bij Middelaar.²¹ Vindplaatsen zijn ook bekend langs het Niersdal, zoals uit Ven-Zelderheide en uit Siebengewald-Beltweg. Deze behoorden tot de zogenaamde Michelsbergcultuur. In Siebengewald werden ook resten van de zogenaamde Steinperiode aangetroffen.²²

Uit de laatste fase van het neolithicum zijn de vondsten juist heel beperkt. We spreken in die periode over de Enkelgrafcultuur en de Klokbekerperiode. Vondsten uit deze periode zijn schaars, we kennen vooral aardewerk en vuursteen, onder meer op de stuwwallen. Hier liggen onder meer geïsoleerde grafheuvels. We kennen onder meer een klokbekergraf van de stuwwal bij Mook.²³

2.2.5 Een opener landschap in de bronstijd (2.000 – 800 voor Chr.)

Gedurende de bronstijd werd het landschap steeds opener. De mens kreeg steeds meer impact op het landschap en de vegetatie. Recente boringen wijzen op mogelijke bewoning in het laat-neolithicum of de bronstijd op een rivierduin langs de Niers bij Ottersum.²⁴ Ten zuidwesten van de dorpskern van Ottersum is eerder een vindplaats uit het midden-neolithicum, de vroege, midden- en late bronstijd en de tweede helft van de ijzertijd aangetroffen.²⁵

Uit de vroege en midden-bronstijd zijn uit de 'Lob van Gennep' geen goed gedocumenteerde vondsten bekend. Wel zijn in 2006 in Heijen twee drieschepige huizen uit het eind van de midden-bronstijd opgegraven.²⁶

In de late bronstijd werd er bovendien met zekerheid gewoond op een terrein aan de Bloemenkamp bij Middelaar.²⁷ Enkele graven met urnen, gevonden aan de Bovensteweg in Mook, dateren ook uit de late bronstijd.²⁸ Grafheuvels op de stuwwalrand bij Plasmolen dateren uit de (lange) periode tussen het laat-neolithicum en de Romeinse tijd, maar zouden zeker ook in de bronstijd gebruikt kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor grafheuvels op een (door zandwinning ontstaan) schiereiland in de Mookerplas, die echter zeker niet jonger dan de bronstijd zijn.²⁹ Bekend zijn verder deposities van voorwerpen uit de Maas bij Gennep en Milsbeek, namelijk een bronzen bijl en een dolk.³⁰

¹⁹ Verhart 2016: 144

²⁰ Verhart 2016: 191-192

²¹ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 40

²² Verhart 2016: 192

²³ Verhart 2016: 255

²⁴ Arcadis 2021: z.p. [300]

²⁵ Geraeds 2022: 77

²⁶ Meurkens & Tol 2016: 20

²⁷ Geraeds 2022: 60

²⁸ Meurkens & Tol 2016: 50

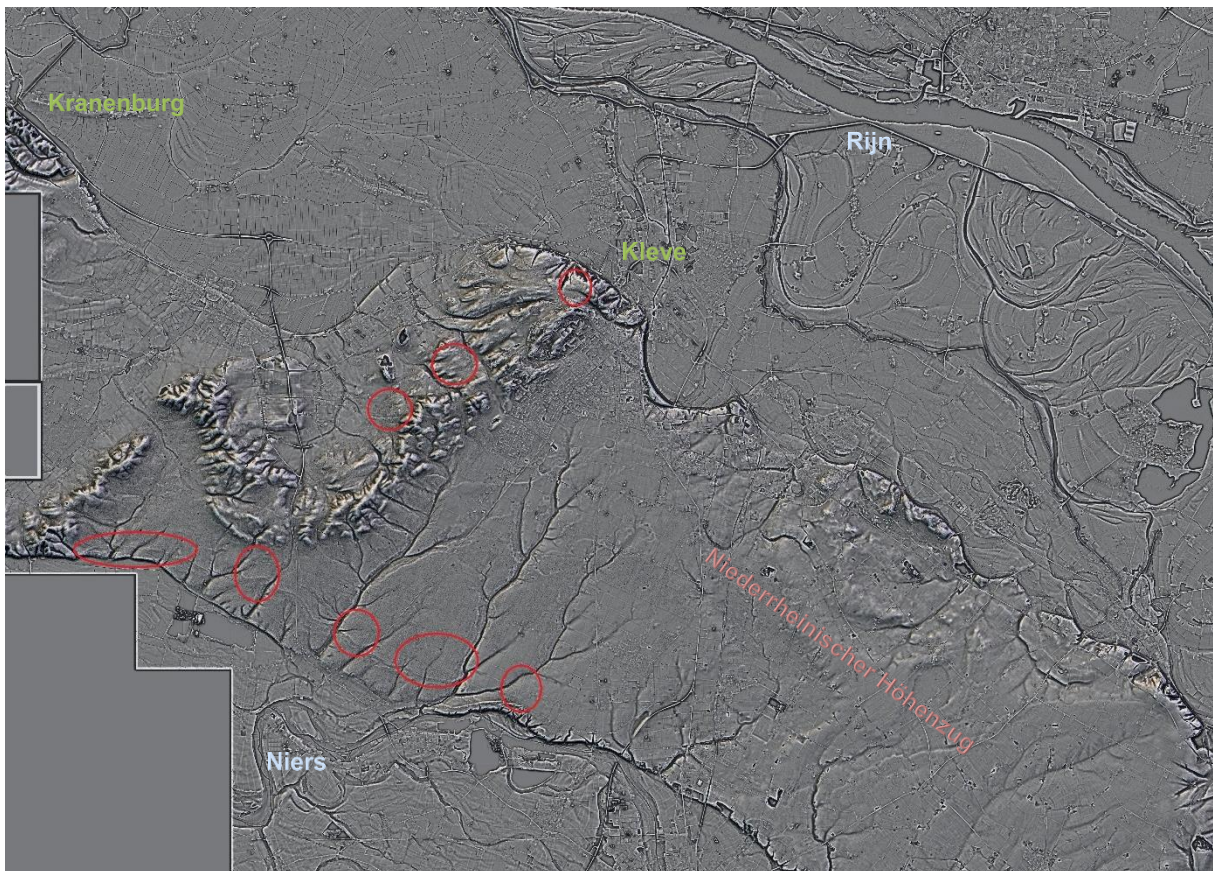
²⁹ AMK-terrein 11181

³⁰ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 41

Voor deze en de volgende tijdsperioden is steeds de landschappelijke overgang van rivierduinen naar overstromingsvlakte van Maas en Niers, op de terrasrand, van groot belang voor de toenmalige bewoners gebleken.³¹

2.2.6 *Bewoning en landbouw in de ijzertijd (800 – 15 voor Chr.)*

Het landschap werd in de ijzertijd nog weer opener, opnieuw door invloed van de mens. De meeste impact had dat op de hogere, goed bewerkbare gronden. Boerderijen lagen verspreid in dit landschap, en werden indien nodig van tijd tot tijd verplaatst. Uit deze periode zijn relatief veel vindplaatsen uit het gebied en zijn omgeving bekend, zeker in vergelijking tot eerdere perioden: nederzettingen, begravingen en raatakkers (celtic fields).³²

Figuur 11. Hoogtebeeld (DGM) van het aangrenzende Duitse gebied. Van linksmiddelen naar rechtsonder zien we het hoger gelegen deel van de Niederheinischer Höhenzug, met noordelijk daarvan het Rijndal en nog net onderaan het Niersdal. Met rood is een aantal geïdentificeerde raatakkers (celtic fields) aangeduid, vooral op de zuidelijke rand (bron: DGM – NRW).

Een deel van de ijzertijd nederzettingen lag op de stuwwalranden, hoog in het landschap. Een bekende ijzertijd nederzetting ligt bijvoorbeeld op de stuwwalrand bij de Sint-Jansberg, op de grens met de gemeente Berg en Dal.³³ Andere bevinden zich op rivierduinen: *Bij begeleidingen van de heraanleg van Maaskaden te Mook en Middelaar, Milsbeek en Gennep zijn meerdere rivierduinen aangesneden met bewoningsresten op zowel de toppen als de flanken van de duinen. Deze waren in ieder geval in de*

³¹ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 41; Arcadis 2021: z.p. [300]; Meurkens & Tol 2016: 50

³² Verhoeven en Ellenkamp 2007: 43

³³ AMK-terrein 2000 en 11268

vroege en late ijzertijd bewoond.³⁴ Op de top van een rivierduin in Middelaar zijn bij recent booronderzoek mogelijk de resten van een vindplaats uit de ijzertijd vastgesteld, net als in Milsbeek op de rand van een rivierduin.³⁵ In Ottersum is langs de Niers een vindplaats uit de tweede helft van de midden-ijzertijd of de late ijzertijd aangetroffen. Hier lagen minstens een huis, spiekers en resten van textielproductie in de vorm van weefgewichten. Er lijkt in meerdere fasen gewoond te zijn.³⁶ Ook op de Stamelberg bij Gennep werd in de ijzertijd gewoond. Die hoogte werd daarna verlaten, tot hij (pas) in de 4e eeuw weer werd betrokken.³⁷ Net buiten de 'Lob van Gennep' ligt het nederzettingsterrein Molenhoek-Middelweg.³⁸

Kijken we naar het landgebruik van de 'Lob van Gennep' in de ijzertijd, dan kunnen we ons niet beperken tot alleen het Nederlandse grondgebied. Zoals er bij Mook en Middelaar een relatie bestond met de stuwwal, geldt dat bij Milsbeek en Ottersum waarschijnlijk net zo goed, ook al lag er tussen Ottersum en de stuwwal een groot nat gebied. Relevant voor de landschapsgeschiedenis van de 'Lob van Gennep' zijn daarom de uitgestrekte raatakkers (celtic fields) op de rand van de stuwwal van het Reichswald.

2.2.7 Een Romeins landschap (15 voor Chr. – 450 na Chr.)

Dat de Romeinen zeer aanwezig waren in de 'Lob van Gennep', is wel zeker. Daarvan getuigt niet alleen de villa bij Plasmolen uit het begin van de 2e tot midden 3e eeuw ³⁹, maar ook de Romeinse brug van Cuijk over de Maas, westelijk van de villa van Plasmolen. De historisch-geograaf Renes plaatst de plaatsnaam Mook in de Romeinse tijd (zie ook § 2.2.8). Van betekenis is ook zijn bewering dat er van de brug bij Cuijk een weg richting Xanten moet hebben gelopen. Aan de Niers bij Asperden, aan die route, stond namelijk in de 4e eeuw een wachttoren of *burgus*. Aan de monding van de Niers bij Gennep wordt er één vermoed.⁴⁰ In Ottersum werd bij recent archeologisch booronderzoek Romeins aardewerk naar boven gehaald, zodat we er daarnaast ook inheemse bewoning kunnen vermoeden.⁴¹ Ook ten westen en oosten van Middelaar liggen vindplaatsen uit de Romeinse tijd, die als AMK-terrein zijn aangewezen.⁴² Bij de Bloemenkamp in Middelaar werd een terrein voor waterputten en waterkuilen gebruikt dat hoorde bij één van de genoemde AMK-terreinen. Op deze plek werd eerder al in de bronstijd bewoond.⁴³ Ook bij Milsbeek ligt een nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd.⁴⁴ Bij Gennep werd bij een lage waterstand van de Maas mogelijk een Romeinse veerstoep of voorde door de Maas zichtbaar.⁴⁵

De omgeving van Gennep zelf heeft nog meer te bieden. Een eerste grafveld uit de 2e-3e eeuw lag ter plaatse van de naoorlogse kerk. Mogelijk hoorde daar ook een villacomplex bij, waarvan in de buurt ex-situ puinresten zijn aangetroffen.⁴⁶ Ten westen van Gennep lag op de Stamelberg vanaf het eind van de 4e eeuw bovendien een nederzetting met grafveld, die rond 500 weer werden verlaten. Sporen van landbouw zijn er nauwelijks aangetroffen. Mogelijk woonden daar militairen of *foederatii*.⁴⁷ Renes

³⁴ Ball e.a. 2018

³⁵ Arcadis 2021: z.p. [300]

³⁶ Geraeds 2022: 77; Meurkens & Tol 2016: 100

³⁷ Heidinga & Offenbergh 1992: 69

³⁸ Meurkens & Tol 2016: 100-101

³⁹ Verhoeven en Ellenkamp 2007: 47

⁴⁰ Heidinga & Offenbergh 1992: 67; Renes 1999: 286-291

⁴¹ Arcadis 2021: z.p. [300]

⁴² Arcadis 2021: z.p. [298]

⁴³ Geraeds 2022: 60

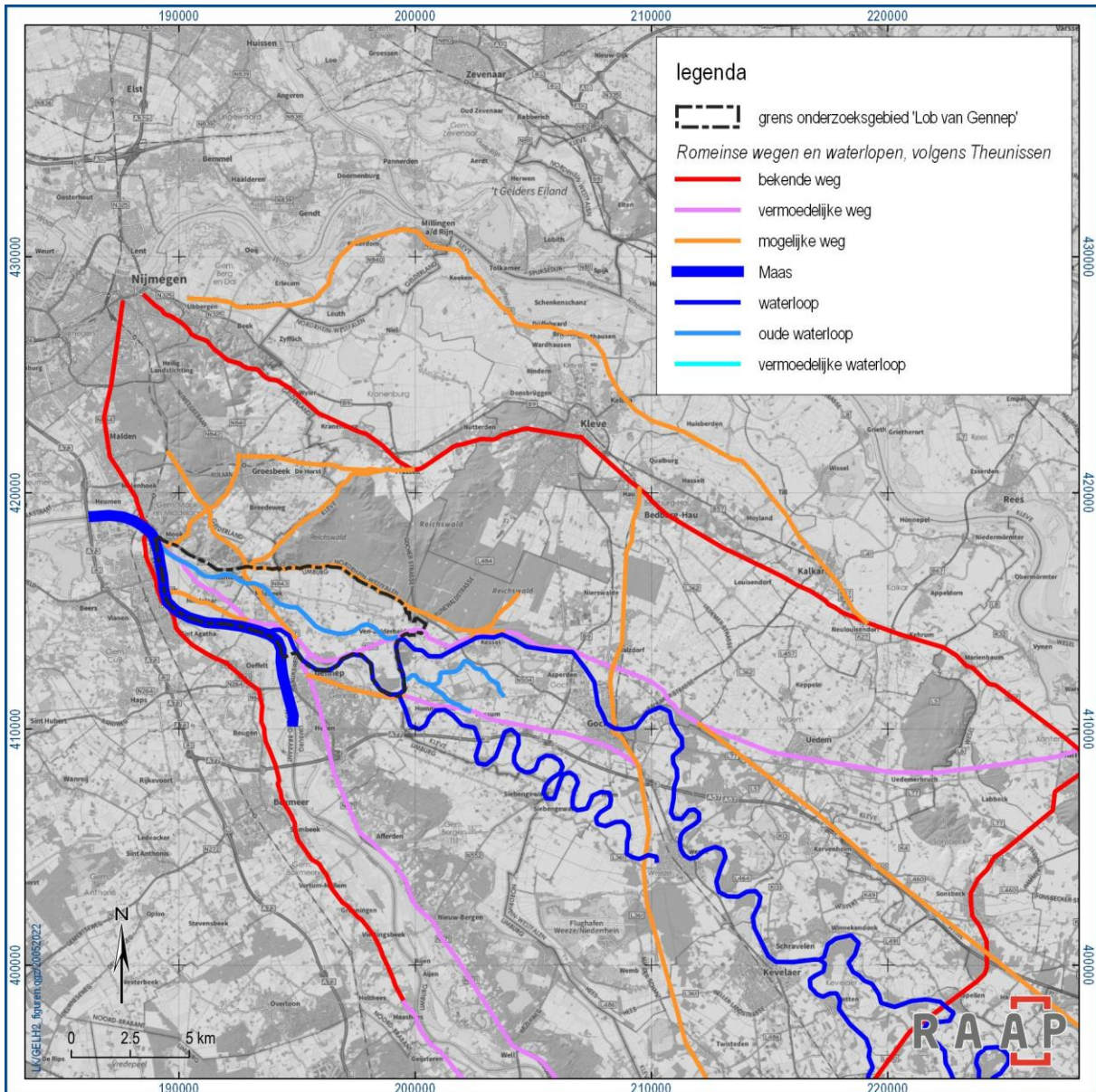
⁴⁴ AMK-terrein 11182

⁴⁵ Mondelinge mededeling Stichting Cultuurbehoud Milsbeek.

⁴⁶ Heidinga & Offenbergh 1992: 53, 68

⁴⁷ Renes 1999: 240

vermoedt dat zij voor de verdediging van deze strategische plek zorgden.⁴⁸ Zowel van het Gennepershuis⁴⁹ als een zuidelijker gelegen schans⁵⁰ wordt een Romeinse oorsprong vermoed. Inderdaad zijn noordelijk van het Gennepershuis Romeinse bouwfragmenten aangetroffen, al is de oorspronkelijke context ervan niet duidelijk.⁵¹

Figuur 12. Het model van wegen en waterlopen in de Romeinse tijd, naar T. Theunissen. Alhoewel op details opmerkingen te plaatsen zijn, is het bestaan van wegen langs de noordoever van de Niers en de oostoever van de Maas niet omstreden.

Waar een Romeinse brug ligt, moet ook aan de overzijde van de Maas ten opzichte van Cuijk (dus in de 'Lob van Gennepe') een verbinding hebben bestaan. Romeinse wegen zijn in dit gebied nog niet door

⁴⁸ Renes 1999: 291

⁴⁹ Visser 2020: 22: Zo zijn er bij het Gennepershuis Romeinse dakpannen en tufstenen gevonden.

⁵⁰ <https://www.gelderlander.nl/gennep/romeins-castellum-stond-bij-gennepse-maas-a6dd90dd/>

⁵¹ Archis 3, zaakidentificatienummer 3049345100

officiële opgravingen vastgesteld. Vermoedens en reconstructies zijn er wel.⁵² Renes durfde daarbij niet verder te gaan dan het veronderstellen van een splitsing aan de Middelaarse zijde van de brug van Cuijk, met een verbinding naar Nijmegen en één langs de oostoever van de Maas naar Venlo. De verbinding langs de westoever van de Maas wordt echter als de hoofdroute beschouwd.⁵³ Relevant voor een mogelijke Romeinse weg in de 'Lob van Gennep' is het feit dat (pas) in de 4e eeuw bij Cuijk een stenen brug werd gebouwd. De vroegste bouwphase dateert uit de periode 347-349. Van daaruit liep zoals hiervoor genoemd mogelijk een weg langs de Niers via Gennep en Asperden naar Xanten⁵⁴, terwijl ook naar het noorden een nieuwe route werd aangelegd die bij Molenhoek op de oude Romeinse route aansloot. Het terrein in Middelaar kan langs deze route gelegen hebben, en bij Plasmolen was er mogelijk een afsplitsing naar de villa.⁵⁵ Daarnaast is verder zuidelijk een route op de oostoever van de Maas aangetoond die mogelijk in noordelijke richting doorliep naar de laatromeinse nederzetting bij Gennep, en vervolgens via een brug over de Niers aansloot op de voornoemde route Cuijk – Gennep – Asperden – Xanten. De archeoloog Heidinga vermoedt zelfs een veer of voorde over de Maas ter hoogte van Gennep. Het verkeersknooppunt zou de reden voor de vestiging van militairen in de 4e eeuw geweest zijn.⁵⁶

Op basis van detailaanwijzingen, zoals een *Stein acker* en een laatmiddeleeuwse stenen brug bij Milsbeek, zijn er door amateurhistorici uit de regio reconstructies van het mogelijk verloop van de weg gemaakt, die als te toetsen model gebruikt kunnen worden bij toekomstig onderzoek.⁵⁷

2.2.8 Bewoningscontinuïteit?

In de 'Lob van Gennep' valt op dat er enkele plaatsnamen voorkomen die zo oud zijn, dat ze op basis van onze tegenwoordige taalkennis niet of maar lastig te verklaren zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor Mook, waarvoor overigens ook wel een Romeinse oorsprong wordt vermoed.⁵⁸ Andere namen, zoals Gennep (949: *in pago Ganipi*⁵⁹, 1021-1024 kopie 11e eeuw: *Ganipe municunculam*), zijn juist heel typerende prehistorische namen. De naam is te ontleden als *gan- *apa -ja, waarbij *apa een kenmerkende prehistorische waternaam is. Gennep betekent zoveel als 'nederzetting bij samenvloeiende stroom' óf 'nederzetting bij heldere stroom'. Bij de eerste betekenis zouden we kunnen denken aan een relatie met de uitmonding van de Niers in de Maas. Gennep ontstond op de kruising van een belangrijke landroute en de Niers.⁶⁰

Namen werden, zeker in de prehistorie, niet opgeschreven, maar steeds van ouder op kind doorgegeven. Om als naam te 'overleven' moesten er ook mensen zijn. Dat wijst erop, dat de omgeving van Gennep en Mook sinds de late prehistorie continu bewoond moet zijn geweest. Dat kan niet op het niveau van een individueel erf geweest zijn, maar binnen elk dorpsgebied is het wel aannemelijk.

⁵² Hessing e.a. 2021: 204-206

⁵³ Heidinga & Offenbergh 1992: 67, 70; Renes 1999: 286-291

⁵⁴ De wachttorens in Asperden ondersteunt dit vermoeden, maar op reconstructiekaarten ontbreekt de weg vaak (Van der Heijden 2020: 88; Hessing e.a. 2021: 206).

⁵⁵ Geraeds 2022: 85-87

⁵⁶ Heidinga & Offenbergh 1992: 70; Geraeds 2022: 86-87

⁵⁷ Geraeds 2022: 88-98

⁵⁸ <https://etymologiebank.nl/trefwoord/mook3> ; Renes 1999: 229

⁵⁹ De identificatie van het Limburgse Gennep met deze vermelding is omstreven. De Kleefse stadsarchivaris Friederich Gorissen en de historicus Van den Brand gaan er vanuit, dat de gouw Ganipi in zuidelijk België gelegen moet hebben, terwijl het Limburgse Gennep tot de Hettergouw behoorde (Driessen & Van den Brand 1975: 8). De meeste naamkundigen plaatsen het nog altijd in Limburg (<https://etymologiebank.nl/trefwoord/gennep>).

⁶⁰ <https://etymologiebank.nl/trefwoord/gennep> [hierin zijn de publicaties van Van Berkel en Samplonius opgenomen] ; Renes 1999: 239

2.3 Landschappelijke ontwikkeling in de historische tijd (450 tot heden)

2.3.1 Vroege middeleeuwen (450 – 1050 na Chr.)

In de 'Lob van Gennep' werd in de vroege middeleeuwen langs Maas en Niers volop gewoond en gewerkt. Dat blijkt zowel uit archeologische vindplaatsen als uit de voorkomende plaatsnamen. Namen verraden soms namelijk iets over de periode waarin ze gevormd werden.

Langs de Niers is bij Zelder een merovingisch grafveld opgegraven, dat uit de 6e en 7e eeuw dateert.⁶¹ Niet minder dan 131 graven zijn van dit grafveld bekend, waaronder een paardengraf. Ten westen van Middelaar ligt, nabij de Maas, bovendien een AMK-terrein (bekende archeologische vindplaats) uit de vroege middeleeuwen.⁶² Ook uit Gennep zijn vroegmiddeleeuwse vondsten bekend, van de Stamelberg enig materiaal uit de 6e en 7e eeuw en uit de binnenstad in ieder geval uit de 8e of 9e eeuw.⁶³ De oude Gennepse kerk zou al uit de karolingische tijd kunnen dateren. Hiervan wordt wel beweerd dat het gaat om een zogenaamde eigenkerk op een domeincentrum (bij een grote hofboerderij van een geestelijke of wereldlijke heer).⁶⁴ Het kan, net als in Mook, zie hierna, ook een koningsgoed geweest zijn. Dat waren agrarische bedrijven die direct eigendom van de koning waren. Daarvan zouden de resten direct bij de kerk gelegen kunnen hebben, lijken de resultaten van een opgraving aan te geven.⁶⁵

Uit historische bronnen is bekend dat Mook en Middelaar in de vroege middeleeuwen onderdeel uitmaakten van zo'n konings- of rijksgoed, waar ook het Reichswald toe behoorde en dat aansloot op de koningsgoederen in Nijmegen. De Duitse koning en Rooms-Duits keizer Hendrik IV schonk zijn deel van Mook in de late 11e eeuw aan het Mariastift in Aken, waardoor die hier een stevige vinger in de pap kreeg. Of de koninklijke invloed nog verder naar het zuiden reikte, weten we niet met zekerheid.⁶⁶

Ottersum is misschien wel de plaatsnaam met de duidelijkste vroegmiddeleeuwse kenmerken. De naam komt in schriftelijke bronnen uit 1439 voor als *Oetmersheym*,. Daaruit mogen we afleiden dat het een zogenaamde -heem-naam is, een naam die op dat achtervoegsel eindigt. Die namen werden vooral in de vroege middeleeuwen, tussen de 6e en 10e eeuw, gevormd en wijzen naar een woning (heem) van een bepaald persoon, in dit geval iemand met de voornaam Oetmer of Ootmar.⁶⁷ Wie de topografie van Nederland een beetje kent, zal meteen denken aan de plaatsnaam Ootmarsum in Twente. Die plaatsnaam heeft exact dezelfde achtergrond als Ottersum, al zal het wel om een andere Oetmer gaan...

Op basis van al deze aanwijzingen lijkt het wel aannemelijk, dat elk van de oudere laatmiddeleeuwse kernen (Mook, Middelaar, Gennep, Ottersum en Zelder) een vroegmiddeleeuwse (merovingische of karolingische) voorganger heeft gehad.

⁶¹ Heidinga & Offenbergh 1992: 123; Renes 1999: 298

⁶² Arcadis 2021: z.p. [298]

⁶³ Heidinga & Offenbergh 1992: 123

⁶⁴ Heidinga & Offenbergh 1992: 124

⁶⁵ Van Doesburg & Müller 2011: 13

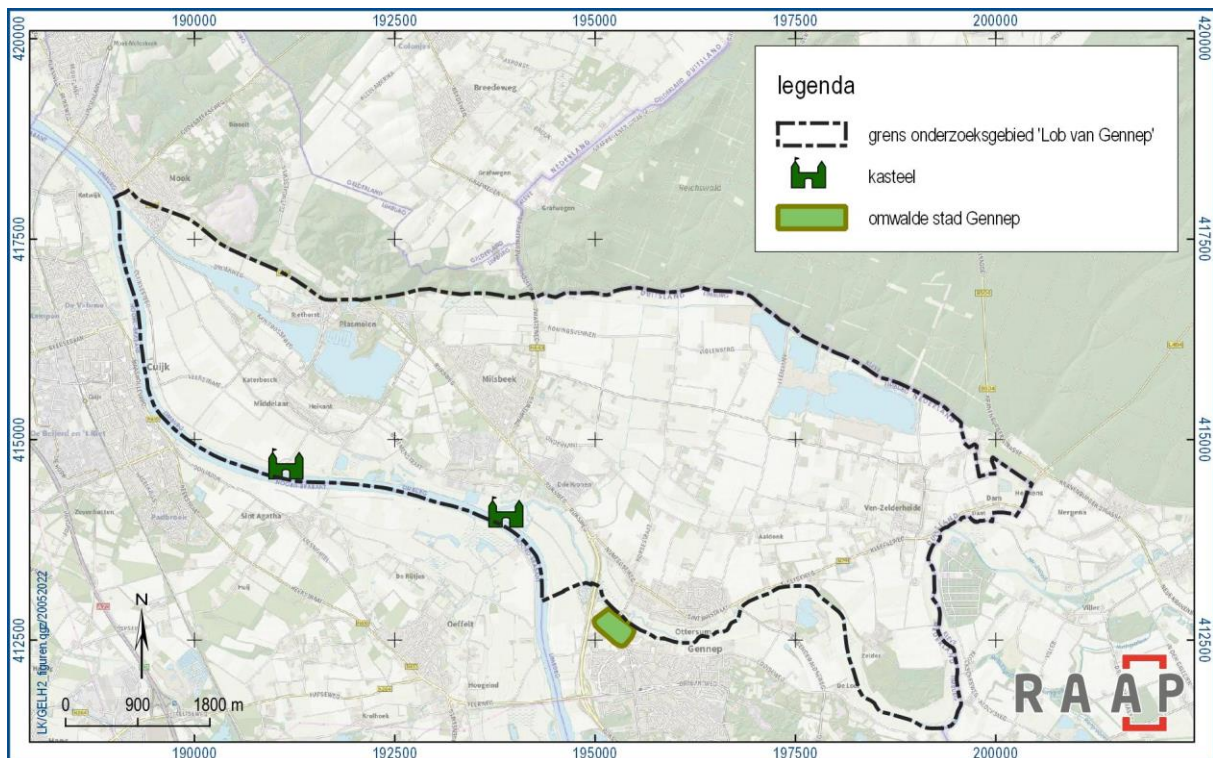
⁶⁶ Renes 1999: 295

⁶⁷ <https://etymologiebank.nl/trefwoord/ottersum>

2.3.2 Gouwgraven en middeleeuwse kastelen

Hettergouw

De Hettergouw was in oorsprong de kleine, dicht bevolkte karolingische gouw (territoriale eenheid onder gezag van een gouwgraaf) van de stam der Hattuariërs (*in pago Hattuariënsi*) rond de Niers.⁶⁸ Deze gouwen werden geleid door een graaf. Een vroeg bekende gouwgraaf van de Hettergouw, waartoe Gennepe behoorde, was een zekere Irmenfried I, die leefde in de 10e eeuw. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Irmenfried II, en na hem ging de gouw over op Godfried I, die gehuwd was met een zus van Irmenfried II. Godfried I had op zijn beurt twee kinderen, Godfried II († 1010), prefect in 1006 (militair opperbevelhebber), en Gerburg.⁶⁹ Zij oefenden hun gezag uit over het gebied langs de Niers.

Figuur 13. Middeleeuwse versterkingen in de 'Lob van Gennepe': van west naar oost het Middelaarshuis, Genneperhuis en de stad Gennepe.

Genneperhuis

Zonder teveel op de details in te kunnen gaan is het aannemelijk dat de burcht te Gennepe, vanwege zijn zeer strategische ligging, een belangrijk steunpunt in de 11e eeuw in dit graafschap Hettergouw geweest moet zijn. De kroniekschrijver Alpertus van Metz vermeldt al in het begin van de 11e eeuw een versterking in de omgeving van de binnenstad van Gennepe, waarmee naar alle waarschijnlijkheid het Genneperhuis bedoeld is.⁷⁰ Balderik († 1021), de man van de rijke erfdochter Adela van Hamaland,

⁶⁸ Driessen & Van den Brand 1975: 5

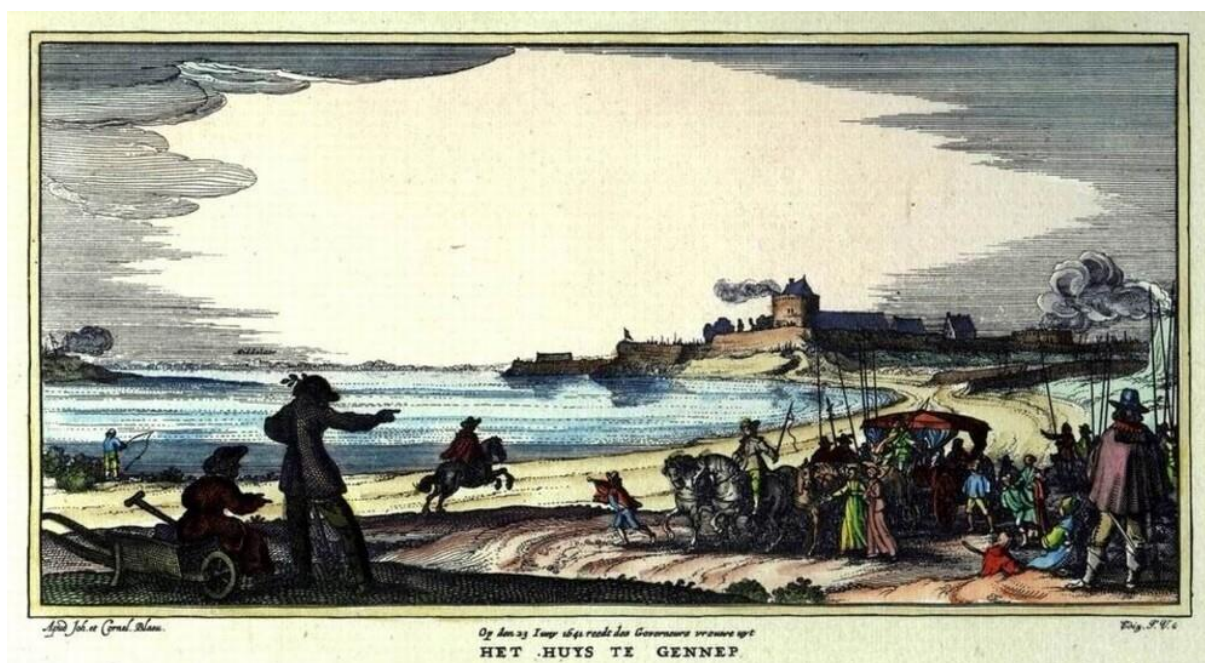
⁶⁹ Driessen & Van den Brand 1975: 10

⁷⁰ Renes 1999: 299; Van Doesburg & Müller 2011: 14

nam toen deze versterking over van zijn neef Adelbert, zoon van Godfried II. Adelbert had een vaste verblijfplaats in het Genneperhuis.⁷¹

Vermoedelijk hoorde deze burcht toe aan Godschalk van Zutphen tot zijn dood in 1063.⁷² Later in de 11e eeuw woonden hier graaf Heribert en zijn vrouw Hadwigis⁷³, mogelijk verwant aan de hiervoor genoemde Adelbert.⁷⁴ Uit hen stamde het geslacht Van Gennepe. Vanaf de 13e eeuw was de burcht een leen van de graaf, later hertog, van Gelre.⁷⁵

In de eeuwen erna werd er geregeld om gestreden; het werd toen ook wel Ten Haghe genoemd, mogelijk naar een omheining om het complex of naar Maasheggen in het landschap eromheen.⁷⁶ In die tijd was een achtkantige tufstenen toren de kern van het kasteel.⁷⁷ In 1442/1449 ging de burcht met de heerlijkheid over naar het hertogdom Kleve. Na de nodige verbouwingen werd het door oorlogshandelingen in 1672 en 1710 definitief een ruïne.⁷⁸ Het was de basis van het feit dat Gennepe daarna eeuwenlang Kleefs was, en pas in 1815 aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden toekwam.

Figuur 14. Het Genneperhuis in 1641 (bron: onbekend).

Middelaarshuis

Het kasteel met de naam Huis Middelaar stond op de oostelijke oever van de Maas, ter hoogte van het gelijknamige dorp. Nu bevindt zich daar nog een hoger gelegen plateau met een boerderij; aan het kasteel herinneren nog resten van de grachten.

In de 14e eeuw was het kasteel als Gelders achterleen in bezit van Arnold van Hoemen, heer van Heumen, Ammerzoden en Maurik. Het was tevens een open huis van de hertog van Gelre. Die nam het

⁷¹ Driessen & Van den Brand 1975: 11-17

⁷² Jongbloed 2006: 101

⁷³ Hun zoon Norbertus van Xanten werd in 1582 heilig gesproken.

⁷⁴ Driessen & Van den Brand 1975: 22

⁷⁵ Geraeds 2022: 33

⁷⁶ Driessen & Van den Brand 1975: 77

⁷⁷ Van Doesburg & Müller 2011: 14

⁷⁸ Heidinga & Offenbergh 1992: 124

in 1386 in toen Van Hoemen partij koos voor de Brabantse hertog, concurrent van de Gelderse hertog. Kort daarna gaf de Gelderse hertog het kasteel, rechten en de heffing van de Maastol aan zijn bastaardzoon, en later was het nog enige tijd de woning van de ambtman. Het gebouw was een langgerekte zaalbouw met enkele torens.⁷⁹

Figuur 15. Kopergravure van het Middelaarshuis door Abraham Rademaker (bron: datnarrenschip.nl).

Een bijzondere episode voor Middelaar was de belegering van het Genneperhuis, toen ook Middelaar een militair steunpunt werd en het met bastions werd versterkt om een schipbrug over de Maas te bewaken. Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) verwoestten plunderende Franse troepen het kasteel. De bastions werden in de loop van de 19e eeuw geslecht.⁸⁰

Zowel het Genneperhuis als het Middelaarshuis hadden een rol in de tolheffing op passerende schepen. In de tweede helft van de 17e eeuw was de tol van Middelaar in handen van de stad Venlo.⁸¹

2.3.3 Kerken, dorpen en steden

De oudste kerken zullen gebouwd zijn op domeinen van wereldlijke of geestelijke heren. Dat hebben we hiervoor al kort toegelicht. Dat geldt dan vooral voor de kerken van Mook, Middelaar en Gennepe, maar ook voor de laatmiddeleeuwse kapel van Ottersum. In Mook bezat het Sint-Adelbartsstift uit Aken een groot aantal landerijen. De kerk, die in 1206 voor het eerst vermeld wordt en mogelijk in de 11e of

⁷⁹ Hupperetz e.a. 2005: 97-98

⁸⁰ Hupperetz e.a. 2005: 97-98

⁸¹ Renes 1999: 148

12e eeuw gesticht werd, was tot 1648 gewijd aan Sint-Adelbart, en werd mogelijk door het stift gesticht.⁸² Van Gennep is bekend dat een houten kerkje aan een later kerkje van maaskeien vooraf is gegaan. Een oorsprong op een koningsgoed in de volle middeleeuwen (1000-1200) lijkt wel zeker, in de vroege middeleeuwen (vóór 1000) en zelfs de Karolingische tijd is zeker mogelijk.⁸³

Dit vroegmiddeleeuwse landelijke Gennep rond de Martinuskerk, waar al in de Romeinse tijd en in de 6e en 7e eeuw werd gewoond ⁸⁴, werd in de volle middeleeuwen uitgebreid met een handelsnederzetting rond een markt. Die lag zuidelijk van het oudere agrarische Gennep. Zulke handelsnederzettingen náást het oude agrarische dorp zijn bekende fenomenen; ook Oisterwijk bij Tilburg ontstond bijvoorbeeld zo, direct naast het agrarische dorp Oost-Tilburg dat later onderdeel ging uitmaken van de 'vlek' Oisterwijk. Toen de nieuwe handelsnederzetting Gennep werd omweld, werd een deel van de oude agrarische nederzetting opgegeven ⁸⁵ en het andere deel in de omwalling opgenomen.⁸⁶

Figuur 16. Luchtfoto van Gennep uit de periode 1925-1940, waarop de laatmiddeleeuwse vesting met daaromheen de moestuinen nog heel duidelijk herkenbaar is (bron: collectie NIMH).

⁸² Renes 1999: 229

⁸³ Heidinga & Offenbergh 1992: 124

⁸⁴ Renes 1999: 298

⁸⁵ Renes 1999: 239

⁸⁶ Burggraaff 1988: 50-51

Van jongere, vermoedelijk wel laatmiddeleeuwse datum zijn de kapellen van 't Ven en Zelder. Van 't Ven leiden de vermeldingen van *den Venschen Kirchhaven* en *het darp int Venne* overigens tot de vraag of rond de kapel een begraafplaats en een nederzetting hebben gelegen.⁸⁷

De aantrekkingskracht van de lokale kerk én de specialisatie van de bevolking op bepaalde nijverheidsberoepen leidde in de late middeleeuwen tot de groei van nederzettingen rond deze kerken. Dat is de oorsprong van de latere dorpskernen. Alleen waar een grondbezitter een zwaar stempel op een eigen grootgrondbezit drukte, zoals in Zelder, was van het ontstaan van een dorp geen sprake. Ook andere dorpen waren soms klein. Ottersum bestond in 1731 naast de parochiekerk, de Tillenhof en de Hessenberghof uit (maar) 16 kleine behuizingen.⁸⁸ Daarnaast waren er in het gebied meerdere hoofdzakelijk agrarische gehuchten zonder kerk, zoals Aaldonk.

De omwalde stad Gennep wijkt dus sterk af van de andere kernen. Reinoud van Brederode, heer van Gennep, en zijn vrouw bevestigden in 1371 de al eerder verleende stadsrechten.⁸⁹ Deze zouden al rond 1250 verleend zijn.⁹⁰ Gennep ontwikkelde zich tot een kleine landstad, waarin – vooral in de nieuwe tijd – ook groeperingen als protestanten en joden een nieuw thuis vonden. Gennep kent een omwalling en grachten, die zij in de late middeleeuwen vanwege haar stadsrechten mocht aanleggen. Anders dan andere steden in de omgeving – en ook het Gennepershuis – werd de omwalling van Gennep in de nieuwe tijd nooit meer gemoderniseerd.

2.3.4 Het middeleeuws cultuurlandschap en de Maasheggen

Inleiding

De dorpen en de stad Gennep konden floreren in een omgeving met een geleidelijk groeiende bevolking. Met deze doorlopende bevolkingsgroei in de loop van de volle en late middeleeuwen en nieuwe tijd (1500-1800) was ook steeds meer land nodig om alle monden te voeden. Dat leidde tot steeds meer ontginningen van woeste gronden, vooral in de late middeleeuwen. Op plekken en momenten dat dat niet meer mogelijk was, was men aangewezen op intensiever gebruik van de bestaande landerijen.⁹¹

Het cultuurlandschap van de 'Lob van Gennep' kan in een aantal deelgebieden worden onderverdeeld, die we hierna één voor één behandelen (figuur 18). Steeds zien we daarbij vergelijkbare componenten terug: akkerland op droge, lichtere gronden die nog voldoende water konden vasthouden (velden), weide- en hooiland op de nattere, regelmatig overstromde gronden en woeste, en extensiever gebruikte gronden in de natste of juist de droogste delen van het landschap (figuur 17).⁹²

⁸⁷ Renes 1999: 241

⁸⁸ Burggraaff 1988: 57

⁸⁹ Cox 2005

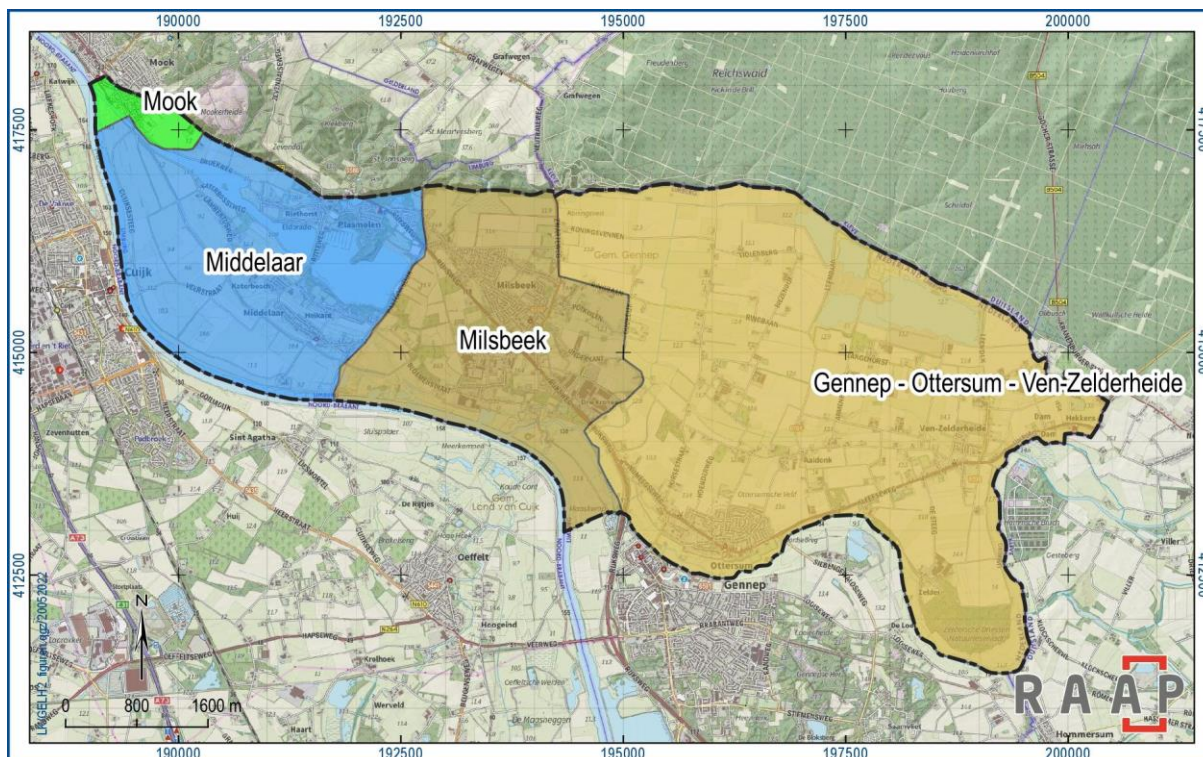
⁹⁰ Renes 1999: 328

⁹¹ Vangheluwe & Spek 2008

⁹² Renes 1999: 164-165

Figuur 17. Het cultuurlandschap van de Lob van Gennep, voor de Tweede Wereldoorlog. In wit het akkerland, lichtgroen het weiland, donkergroen bos en roze heide.

Figuur 18. De begrenzing van de deelgebieden met eigen landschapskarakteristieken, zoals hieronder omschreven. De grenzen zijn niet noodzakelijkerwijs bestuurlijke grenzen, maar soms wel, zoals tussen Middelaar en Milsbeek.

Mook

In Mook was de voor landbouw bruikbare zone maar smal. Van een uitgestrekt wei- en hooilandgebied langs de Maas was geen sprake, en de hoge stuwwal was ook maar beperkt bruikbaar voor landbouw. De tussenliggende helling werd gedurende de late middeleeuwen tot een aaneengesloten gebied met akkers omgevormd. Blok voor blok werden deze akkers in cultuur gebracht. Twee vrouwenstiften uit Aken, grootgrondbezitters in Mook, speelden hierin mogelijk een rol.

Middelaar

De omgeving van Middelaar was en is landschappelijk volledig anders dan Mook. Het bestaat onder meer uit een zeer uitgestrekt gebied aan vlakke overstromingsvlaktes met graslanden, met watergangen door de lagere delen, de oude Maasgeulen. Dit gebied werd tenminste al in de 14e eeuw gekenmerkt door perceelsscheidingen in de vorm van Maasheggen.⁹³ Mogelijk is de aanleg ervan een gevolg van privatisering van de graslanden in tijden van bevolkingsgroei en steeds hogere druk op de grond. Bewijzen dat er een continuïteit van beplanting tussen Romeinse tijd en late middeleeuwen heeft bestaan, zijn er niet.

Op een hoger rivierterras lagen enkele grotere rivierduinen, die als akkerland werden gebruikt en waarop ook de kern van Middelaar ontstond. Achter de kern van Middelaar bevond zich een broekgebied, waartoe de Maas bij hoogwater vrije toegang had en dat doorliep tot aan de stuwwal bij Plasmolen. Deze laatste kern is ontstaan bij een watermolen tegen de stuwwalrand, die achter het

⁹³ Renes 1999: 180

broekgebied ligt. De broekgebieden konden door de rivierduinen in aanleg niet vrij afwateren, waardoor het water er stagneerde en er van nature broekachtige vegetaties voorkwamen, zoals elzenbroekbossen.⁹⁴

Milsbeek en Gennep - Ottersum - Ven-Zelderheide

Weer geheel anders was het gebied vanaf Milsbeek naar het oosten. Alhoewel we dit gebied op de kaart in tweeën hebben gedeeld, heeft het gebied als geheel veel gemeen. Tussen Milsbeek en Ven-Zelderheide was sprake van veel grotere arealen aan hogere zandgronden op de ondergronden van rivierterrassen dan in Middelaar. Deze gebieden waren al vóór de 18e/19e eeuw deels in akkerland omgezet, en werden 'veld' genoemd. Het merendeel ervan is vermoedelijk middeleeuws, met uitzondering van een gebied op de Zelderheide, waar ook later nog gebieden aan het grote 'veld' werden toegevoegd.

Plaatselijk werden deze akkers, vooral in het westen bij Milsbeek, na de middeleeuwse ontginningsperiode onderbroken door niet-ontgonnen rivierduinen die boven de akkers uitstaken. Deze zijn uiteindelijk in recente tijden bebost. Voorbij Gennep kwamen dit soort hoogtes niet meer in die vorm voor. Dit is dan ook het belangrijkste verschil tussen de twee hier onderscheiden deelgebieden. Het gebied met rivierduinen werd doorsneden door beken in oude terrasgeulen, zoals de Spiekerbeek, en door beken die juist door de akkers heen sneden en op de Niers uitwaterden, zoals de Kroonbeek.

De oudste agrarische bewoning moeten we aan de rivier- en beekzijde van de velden zoeken, zoals bij Ottersum en Zelder. De gehuchten aan de 'woeste zijde', zoals Milsbeek en Aaldonk, dateren vermoedelijk op zijn vroegst uit de late middeleeuwen.⁹⁵ Deze lagen immers verder van het noodzakelijke water en vruchtbare grasland vandaan, aan de armere kant, bij de woeste gronden.

Bij die jongere gehuchten beginnen ook de jonge, regelmatige ontginningen, die naar het noorden tot aan de stuwwal van het Reichswald doorlopen. De vroegere turfvennen van Gennep en Ottersum maken er tegenwoordig deel van uit. Deze regelmatige ontginningen kwamen in meerdere fasen tussen de 18e eeuw en de vroege 20e eeuw tot stand.

Aan de lage zijde van de akkers (hier velden genoemd), direct langs Maas en Niers, lagen soms uitgestrekte open gebieden met grasland, en soms was er sprake van een fijnmaziger verkaveling, bijvoorbeeld met sloten in het Niersdal. De compartimentering met Maasheggen, zoals verder noordwestelijk bij Middelaar of aan de overzijde bij Oeffelt, kwam hier niet voor. Over de oorzaak daarvoor bestaan verschillende opvattingen, zoals het veel sterkere reliëf aan de Limburgse zijde, het grootschaliger grondbezit aan de Limburgse zijde en verschillen in het bedrijfssysteem. Renes zegt daarover letterlijk: De Limburgse Maasheggen liggen gemiddeld dichter bij de boerderijen, wat tot een intensiever gebruik van deze weidegebieden kan hebben geleid.⁹⁶ Tegelijk moeten we vaststellen dat de dichtheid van Maasheggen ook in het verleden niet constant was: tussen 1731 en 1804 nam de dichtheid al met 15 tot 20% af. Het beeld dat we van topografische kaarten uit de 19e eeuw hebben is dus niet alleszeggend over de eeuwen ervoor, maar daar staat tegenover dat ook de Maaskamp in de 18e eeuw al onverkaveld en onbeplant was.⁹⁷ Ook de gevechtshandelingen van een kleine eeuw

⁹⁴ Renes 1999: 136

⁹⁵ Renes 1999: 240

⁹⁶ Renes 1999: 181

⁹⁷ Renes 1999: 181; Aymans e.a. 1988

ervoor, in 1641, kunnen invloed op de beplanting van deze kamp gehad hebben. Hoe dan ook: het landschap was ook hier steeds dynamisch!

Historische kaarten vanaf de vroege 18e eeuw laten zien dat de velden en de fijnmazige verkaveling van de overstromingsvlakten van de Maas en Niers toen al grotendeels in de latere toestand bestonden. Het merendeel van de ontginningen moet dus al daarvóór hebben plaatsgevonden. Vergelijkbaar met de ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant kunnen we ook hier veronderstellen, dat de hoogtijdagen van de ontginningen al in de late middeleeuwen zullen hebben gelegen. Het is aannemelijk dat een deel van dit proces ook de privatisering van de graslanden betrof, zoals dat in Noord-Brabant voor de beekdalen gold.⁹⁸ Toch gaat dat niet overal op. De laatste gemeenschappelijke weides verdwenen namelijk pas eeuwen later. In 1648 was er nog een gemeenschappelijke weide tussen Gennep en Heijen. Vóór 1756 werd deze weide verdeeld.⁹⁹ In de laatste fase van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd zal de focus waarschijnlijk vooral gelegen hebben op het aanpassen van het grondgebruik, meer dan op de uitbreiding van ontginningen.

De Maasheggen

De heggen die in weidegebieden werden aangeplant om het vee binnen het eigen perceel te houden kwamen vanwege de goede conservering op deze locatie bekend te staan als Maasheggen. De meidoornheggen worden ten minste al vanaf de 14e eeuw vermeld. Het aanplanten kan een gevolg zijn van een privatisering van weidegronden in tijden van een toenemende bevolkingsdichtheid. Afhankelijk van het reliëf, de verdeling van het grondbezit en wellicht ook de aanwezigheid van schootsvelden¹⁰⁰ ontwikkelde het patroon van heggen zich – aan de Brabantse zijde over het algemeen wat dichter dan aan de Limburgse. De heggen werden zodanig beheerd, dat ze een ondoordringbare barrière tussen de verschillende percelen vormden.

Al vanaf de 18e eeuw nam de dichtheid plaatselijk al weer af. Op verschillende momenten heeft men getracht de structuur te versterken, onder meer in het kader van de landschapsplannen van de ruilverkavelingen Ottersum en Mook-Middelaar. Ook de laatste jaren neemt de interesse verder toe. Sinds de zomer van 2018 heeft het gebied de status van Unesco Man & Biosphere. De Maasheggen vertellen het verhaal van minstens 700 jaar agrarisch gebruik van het cultuurlandschap langs de Maas en zijn bovendien ecologisch bijzonder waardevol, zowel voor de biodiversiteit van de flora als van de fauna.

⁹⁸ Vangheluwe & Spek 2008

⁹⁹ Renes 1999: 179

¹⁰⁰ Verhoeven & Ellenkamp 2007; Visser 2020: 14

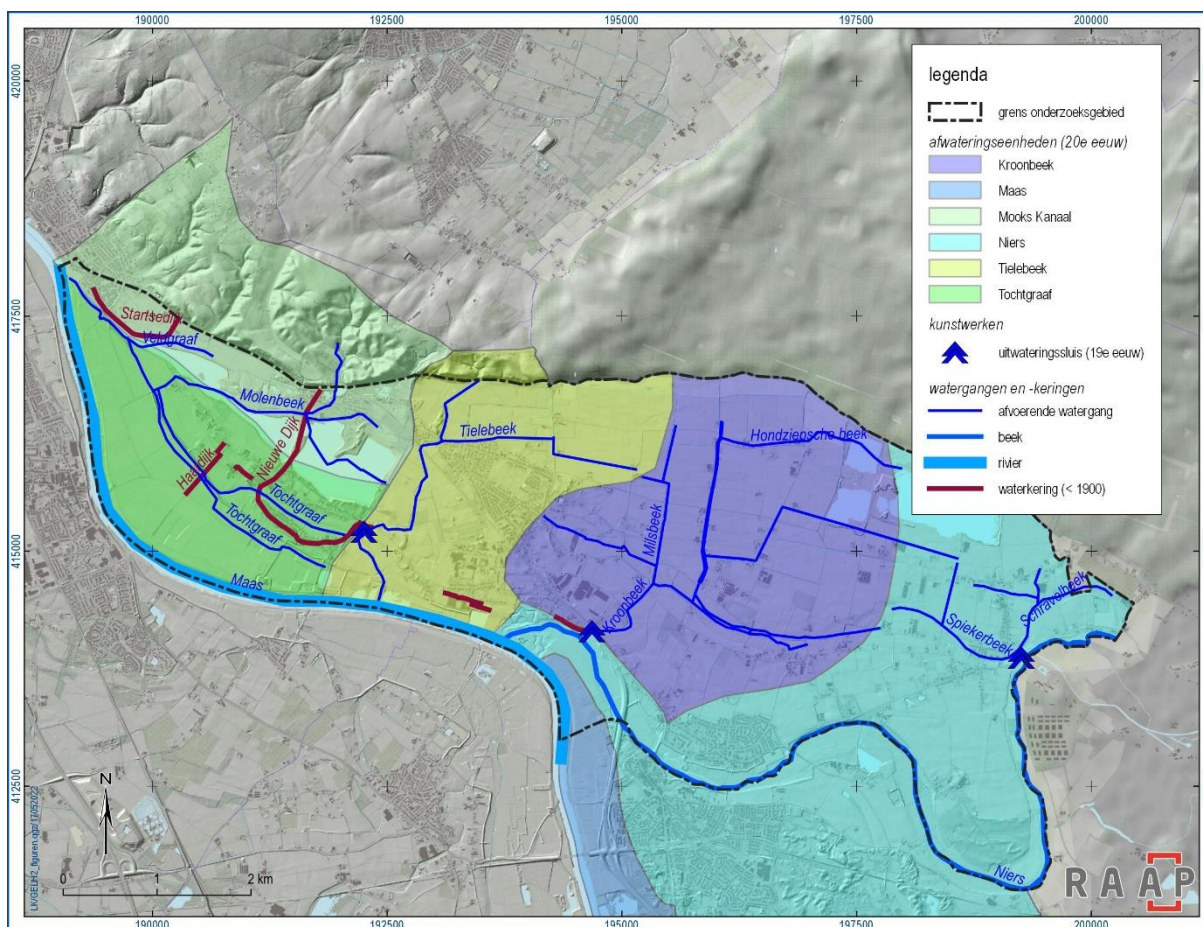

Figuur 19. Een heg in het weidegebied bij het Middelaarshuis (foto: RAAP, 27 mei 2022).

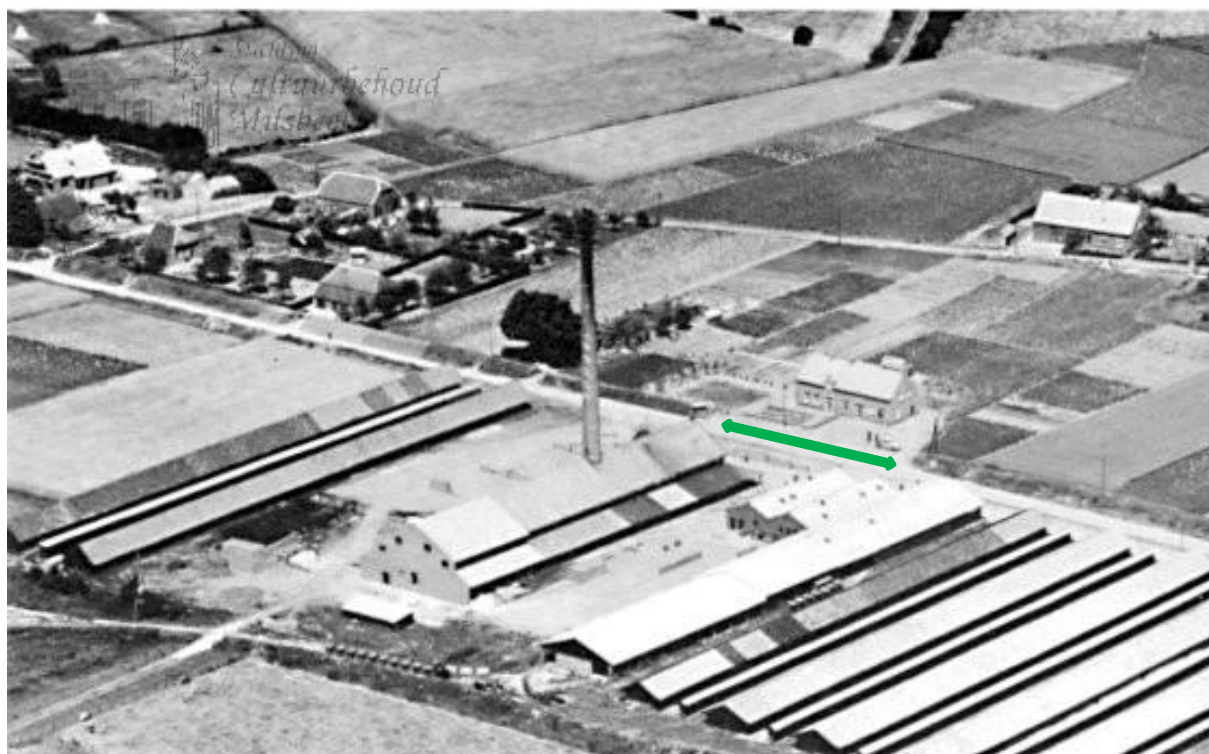
2.3.5 Afwatering en bescherming tegen hoogwater

Zoals op veel plaatsen langs de Maas kwamen tot enkele decennia geleden geen doorgaande dijken langs de Maas en Niers voor. Bescherming tegen hoogwater vond voornamelijk plaats door het bouwen op landschappelijke hoogten. Alleen waar dijkjes nodig waren om 'eilanden' van cultuurland te bereiken, zoals bij Middelaar de Voordijk, werden ze al vroeg (vóór de 19e eeuw) aangelegd. Bij Mook lag (en ligt) bovendien de lokale, oude Startsedijk. Als verbetering werd in de 19e eeuw bij Middelaar nog de Nieuwedijk, de huidige Witteweg, aangelegd. Daarnaast lagen er heel lokale dijkjes rond Middelaar en Milsbeek, zoals langs de Bloemenstraat (figuur 21). Ringdijken waren hier ook niet bruikbaar door de kwel die door de grindondergrond veroorzaakt werd.¹⁰¹ Ook in de laatste eeuw werden wel plaatselijk kleine (soms particuliere) dijkjes aangelegd (figuur 22), maar het duurde tot na de hoogwaters van 1993 en 1995 voor er echt een doorgaande bedijking kwam (zie § 2.3.12).

¹⁰¹ Renes 1999: 142

Figuur 20. Afwateringseenheden, historische afvoerende watergangen, dijkes en de vroegste uitwateringskunstwerken (volgens de 1e editie van de Waterstaatskaart) in de 'Lob van Gennep' (bron: Waterstaatskaart en Chromotopografische Kaart des Rijks, ondergrond OpenTopo).

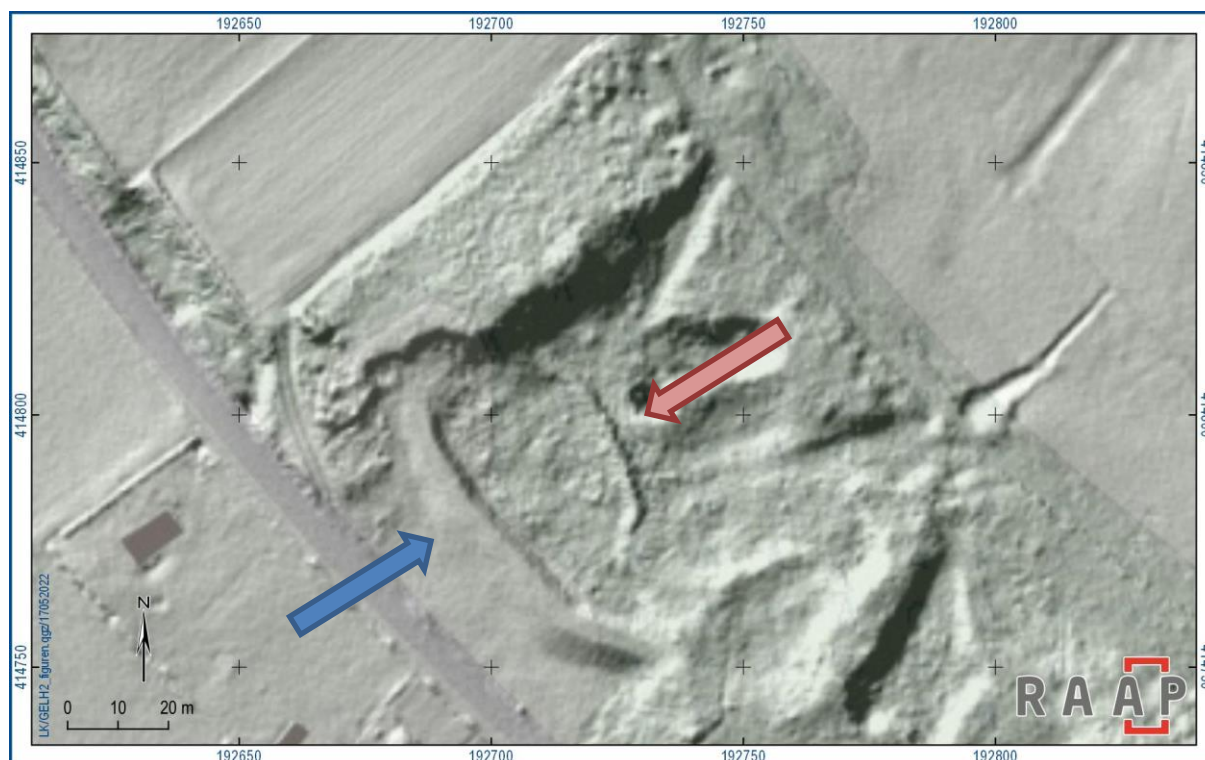
Figuur 21. Op deze luchtfoto is langs de Bloemenstraat een dijkje zichtbaar, zie groene pijl (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

De afwatering was vanouds per dorpsgebied geregeld (figuur 20). Middelaar waterde af via een sluisje bij Mook in de weg Mook-Cuijk (buiten kaartbeeld). De Veldgraaf en de Molenbeek, nu grotendeels verdwenen, waterden het gebied richting de Maas af. Milsbeek kende een afwatering via de Tielebeek, en had een uitwateringssluis bij de huidige Heikantseweg. Ottersum had verschillende stroomgebieden, die deels vrij op de Maas, deels op de Niers en deels op de Kroonbeek uitwaterden. Ven-Zelderheide, tot slot, waterde af via een uitwateringssluis in de Spiekerbeek, op de Niers.¹⁰² Een bijzondere omstandigheid daarbij is de Spiekerbeek, die via een doorsnijding van de landengte tussen beekdal en Niersdal op de Niers kon afwateren. Van een kunstmatige dam, die wel Romeins wordt genoemd, lijkt hier in elk geval geen sprake.¹⁰³ In de loop van de 19e en 20e eeuw veranderde het afwateringsstelsel, onder meer door de aanleg van de Mookerplas en de aanleg van riolering. Van de laatste fase zijn nog enkele kunstwerken bewaard gebleven.¹⁰⁴

¹⁰² Keunen e.a. 2022

¹⁰³ Keunen e.a. 2022

¹⁰⁴ Keunen e.a. 2022

Figuur 22. Voorbeeld van een lokaal, particulier dijkje (rood) en een daarvoor gelegen nooddijk van het waterschap (blauw) (bron: AHN2).

2.3.6 De vesting en de circumvallatielinie: Spanjaarden en Staatsen vechten om de macht

Sinds 1568 waren de Nederlanden onder leiding van Willem van Oranje in opstand tegen de Spaanse overheersers. De eerste decennia gingen geruisloos aan Gennep voorbij, maar in 1598 namen de Spanjaarden het Gennepershuis in. Staatse troepen van Duitse herkomst namen de burcht korte tijd later over, maar nog datzelfde jaar kwamen de Spanjaarden terug. Onder leiding van Mendoza zetten de Spaanse troepen enkele belegeringskampen, aan weerszijden van de Maas, op. Na vijf dagen gaven de Staatse troepen zich over, en werd het Gennepershuis weer Spaans. Door het opwerpen van extra wallen wilden de Spanjaarden dit keer voorkomen dat de Staatsen nogmaals de burcht zouden heroveren. Dat gebeurde uiteindelijk in 1602 alsnog, maar enige tijd later wisten de Spanjaarden de burcht voor de derde keer in handen te krijgen.

Het lukte Prins Maurits in 1614 om voor de derde keer de burcht in handen te krijgen. Ook hij liet de vesting versterken. Bij Milsbeek werden stuifduinen afgegraven voor een schootsveld en werd een kapel afgebroken. De burcht werd vervolgens omgeven met zes aarden bastions, met een ravelijn voor de ingang. Daarbuiten lag nog een tweede linie.

In 1624 heroverden de Spanjaarden desondanks de vesting, maar toch wisten de Staatsen het complex nog dat jaar voor de vierde keer terug te krijgen. Ook de Spanjaarden hadden in hun korte bezettingstijd de vesting proberen te versterken. De Staatsen lieten daarop aan de overzijde van de Niers een kroonwerk aanleggen, ter vervanging van een ouder ravelijn. In 1631 werd het gebied neutraal verklaard, maar toch kwamen de Spanjaarden in 1635 terug – voor de vijfde keer! De vesting werd toen weer hersteld, en binnen het kroonwerk werd een ravelijn aangelegd. Ten westen van de Niers kwam een hoornwerk.

Figuur 23. “Beleg en inname van Gennepe in 1641 door Frederik Hendrik”, door Claes Jansz. Visscher. (bron: Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).

In 1641 kwam de finale slag om het Gennepershuis. Frederik Hendrik belegerde de vesting met zijn Staatse troepen. Vanaf 9 juni werd begonnen met de aanleg van een omsingelingslinie, ook wel circumvallatielinie genoemd. Dit soort linies werden in deze periode meer gebruikt, en vinden we langs de Maas bijvoorbeeld ook bij Fort Sint-Andries (nabij Maren-Kessel, tussen Rossum en Heerwaarden). De linie met een omtrek van 12 à 13 kilometer lag aan beide zijden van de Maas, en werd door schipbruggen over de Maas verbonden. Het Staats hoofdkwartier lag aan de Brabantse zijde. Twee weken later werd gestart met het benaderen van de vijand vanuit de omsingelingslinie, en wel vanuit Middelaar en vanuit Gennepe. Vanaf 17 juli begonnen de vestingwerken te vallen, en op 27 juli werd de capitulatie door de Spanjaarden getekend.¹⁰⁵ In de late 17e en vroege 18e eeuw viel het kasteel zonder strijd ten prooi aan de Fransen, die het tot tweemaal toe oplibezien.¹⁰⁶

Vanuit de bezetting van het Gennepershuis ontwikkelde de omgeving zich daarna tot een klein gehucht met dezelfde naam als het kasteel. Ook fungeerde het kasteel als een tolvesting.¹⁰⁷

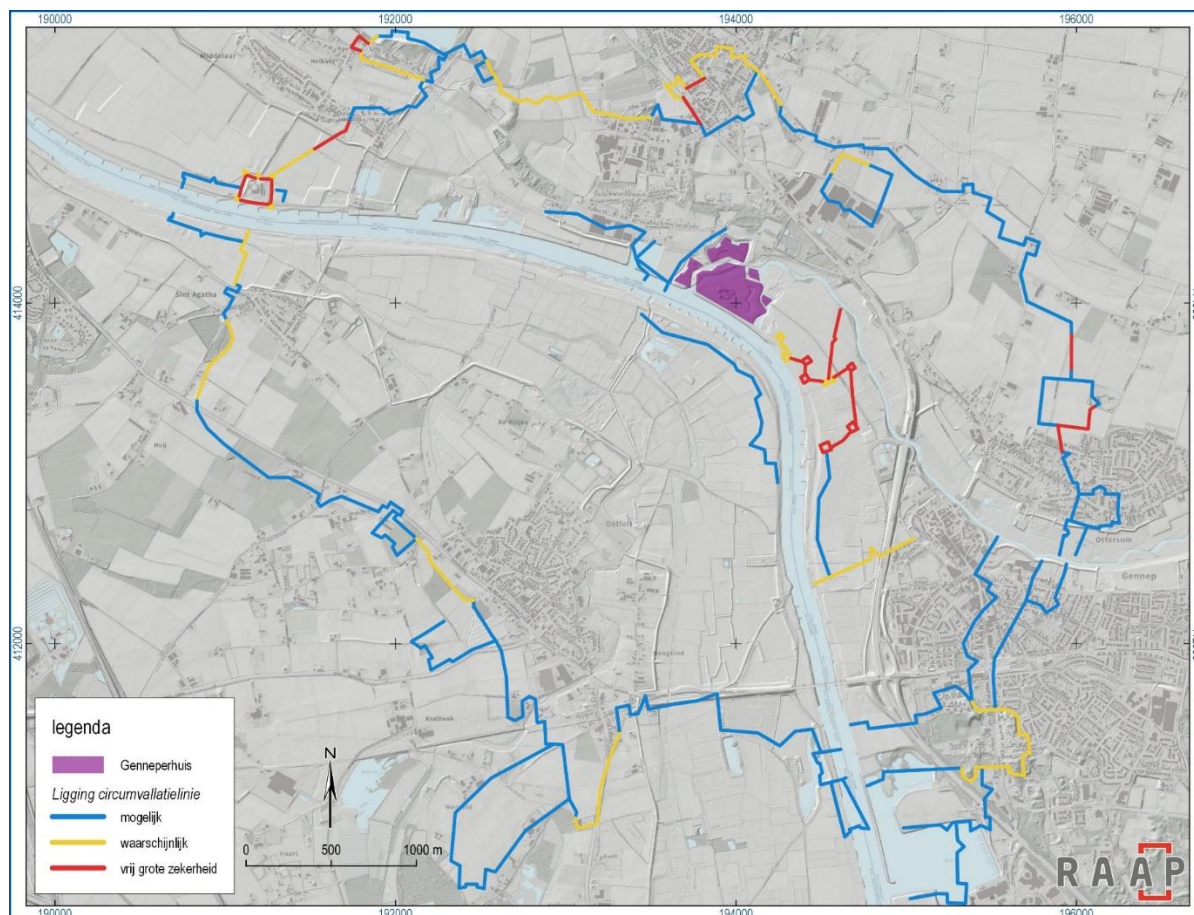
Naast het Gennepershuis zijn nog verschillende vestingwerken aanwezig, zoals het gerestaureerde kroonwerk. De grachten en werken van de omsingelings- of circumvallatielinie zijn vooral ondergronds

¹⁰⁵ Van Doesburg & Müller 2011: 17; Geraeds 2022: 36-38

¹⁰⁶ Geraeds 2022: 39

¹⁰⁷ Geraeds 2022: 39

bewaard gebleven. Dat is uit een combinatie van archeologisch en geofysisch onderzoek gebleken.¹⁰⁸ De aanvalslinies vanuit de omsingelingslinie zijn nog heel gaaf in het reliëf van de Maaskamp terug te vinden, de grachten van de circumvallatielinie nog tussen Huis Middelaar en het dorp. In de vorm van veldnamen herinneren de Schietberg ten zuidoosten van Milsbeek en de Kanonkamp (nu een straatnaam Kanonskamp) nog aan de linie.

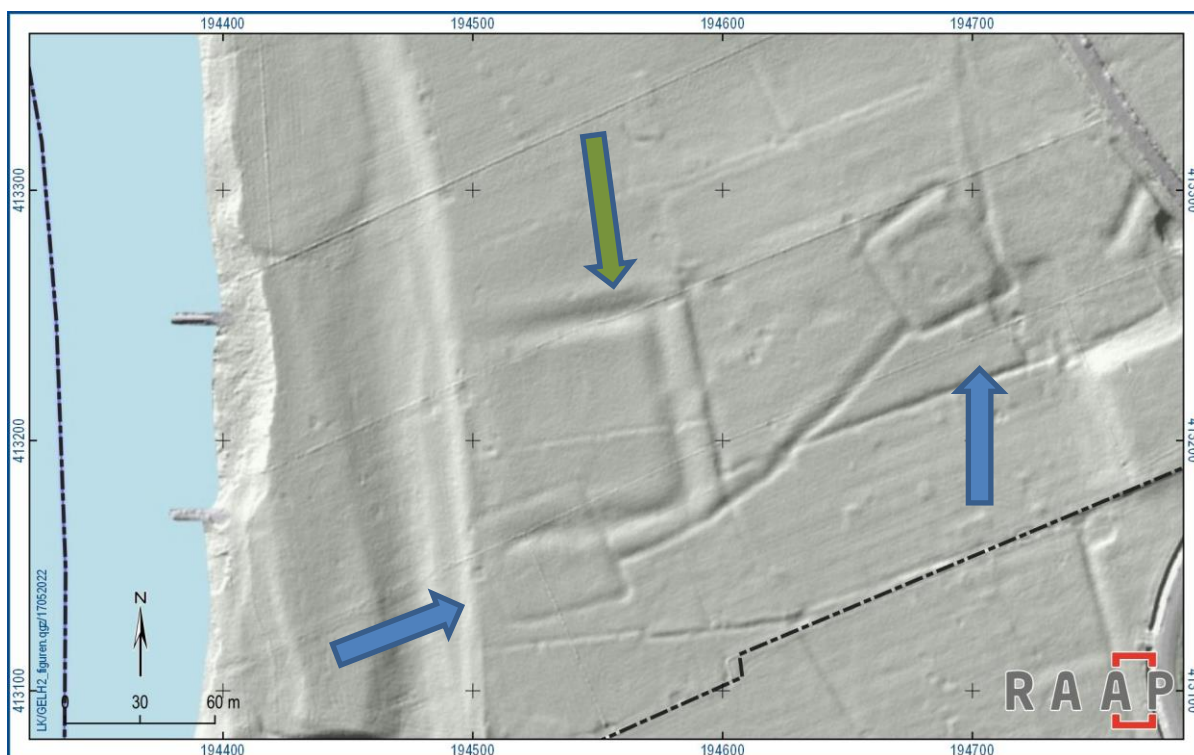

Figuur 24. Reconstructie van de ligging van de circumvallatielinie.

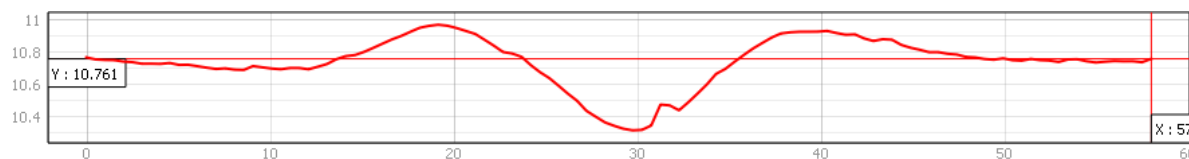
In de linie ligt overigens nog een ander verdedigingswerk, waarvan we de betekenis nog niet kennen. Ten zuiden van het Genneperhuis vinden we in het reliëf resten van de aanvalslinie uit 1641. Op figuur 25 zijn de schansjes met een blauwe pijl aangegeven. Deze doorsnijden een grotere, vierkante schans, die dus ouder moet zijn. Het is opvallend dat de meest zichtbare wal van deze schans buiten de gracht ligt. De hoogtekartaat laat daarnaast ook een wal binnen de gracht zien: een dubbele wal dus. Was dit een vluchtschans of een eerdere schans uit de Tachtigjarige Oorlog?¹⁰⁹

¹⁰⁸ Van Doesburg & Müller 2011: 83

¹⁰⁹ Lokaal wordt vermoed dat dit de plek van een wachttoren (*burgus*) of zelfs een *castellum* is, alhoewel de wachttoren ook onder het Genneperhuis wordt gedacht te liggen (Visser 2020: 21). Gezien de scherpe aftekening van de contouren op het hoogtebeeld lijkt dat niet heel waarschijnlijk.

Figuur 25. Ligging van een schans (groen) in de aanvalslinie naar het Genneperhuis (blauw) (bron: AHN2).

Figuur 26. Doorsnede door de noordelijke gracht van de schans, ter hoogte van de groene pijl. Links is buiten, rechts is binnen de schans.

Figuur 27. Bovenaanzicht van de verschillende werken rond het Genneperhuis, dat schuilgaat in een bosje (bron: Gennepe.news).

2.3.7 Gennepe als Kleefs gebied

Tot ver in de 15e eeuw stond het hele onderzoeksgebied onder Gelderse invloedssfeer. Mook was onderdeel van het Tussen het einde van de 15e eeuw en de vroege 19e eeuw maakte de omgeving van Gennepe deel uit van het hertogdom Kleef, en ook Mook werd Kleefs. Middelaar was Gelders gebleven, maar ging in de Tachtigjarige Oorlog aan Spanje verloren en werd in 1713 Pruisisch. Pas sinds 1815 c.q. 1817¹¹⁰ - met een korte onderbreking tussen 1830 en 1839 - is ook Gennepe¹¹¹ onderdeel van Nederland. Daarvoor was het eeuwenlang, sinds de 15e eeuw, onderdeel van het hertogdom Kleve en zijn rechtsoptvolger, Pruisen.

Figuur 28. Gelre rond 1350, toen nog met de 'Lob van Gennepe' (in rode cirkel) (bron: Wikimedia Commons).

¹¹⁰ Door het tractaat van Wenen van 31 mei 1815 kwamen Gennepe en Ottersum bij het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Bij Koninklijk Besluit van 19 november 1817 werden ook Het Ven en De Dam met het Koningsven aan Nederland toegevoegd. Over deze laatste overdracht was nog enige twist voorafgegaan (bron: Driessen & Van den Brand 1975: 114-117).
¹¹¹ Gennepe in de zin van de huidige gemeente, dus inclusief Ottersum en Milsbeek etc.

Figur 29. Het hertogdom Kleve aan het eind van de 18e eeuw (bron: Wikimedia Commons). In het westen zien we Mook (als exclave) en het amt Gennepe.

Deze staatkundige toestand en de geografische ligging hebben allerlei effecten op de ontwikkeling van landschap en bevolking gehad. Op het gebied van de dialecten vormt het gebied tussen Nijmegen, Elten, Wesel, Düsseldorf, Viersen, Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden en Oost-Brabant een eenheid; hier werd het zogenaamde *Rheinmaasländisch* gesproken.¹¹²

Figuur 30. Het Rheinmaasländische dialectgebied volgens Arend Mihm (bron: Wikimedia Commons).

Op militair gebied heeft Gennep door de eeuwen heen steeds een strategische positie gehad, waarbij de rol van het gebied in een oorlog af kon wijken van de omgeving. In de laat-Romeinse tijd lag langs de Niers een lijn met wachttorens op wat grotere afstand van de eigenlijke rijksgrens, de Limes. In de Tachtigjarige Oorlog werd rond het Gennepershuis een strijd tussen Spaans en staatsen uitgevochten, terwijl Gennep niet in de Republiek lag. In mei 1940 lag de Nederlandse verdedigingslijn op de Maas, zodat het gebied van de 'Lob van Gennep' feitelijk al werd vrijgegeven, en tijdens de

¹¹² <https://de.wikipedia.org/wiki/Rhein-Maasl%C3%A4ndisch>

oorlogshandelingen in 1944-1945 lag hier juist langere tijd de frontlijn. Met het feit dat tot 1815 de grens op de Maas lag, en na 1815 juist aan de andere zijde van Gennep, tegen het Reichswald en op de Niers, maakt dat de grens als het ware over Gennep heen sprong.

Ook op het gebied van religie is Gennep een bijzonderheid. Anders dan in delen van Noord-Brabant bestond hier tijdens de reformatieperiode (1648-1795) godsdienstvrijheid, en behielden de rooms-katholieken hun privileges. Toen die vrijheid in Nederland was weergekeerd en Gennep daaraan was toegevoegd, duurde het enkele decennia voordat juist in Duitsland die godsdienstvrijheid onder de Duitse rijkskanselier Bismarck werd ingeperkt. Dat leidde ertoe dat Duitse kloosterordes naar Nederland werden verplaatst, maar wel zo dicht aan de grens, dat hun leerlingen vanuit Duitsland konden blijven komen.

2.3.8 Industrialisatie van het platteland

Watermolens zijn zonder twijfel de oudste vorm van industrialisatie op het platteland. De molens stonden zonder uitzondering op de beken die op de Maas uitmondden. Een fraai nog bestaand exemplaar is de Bovenste Plasmolen, waarvan het huidige gebouw in 1725 ver- of gebouwd werd. Daarbij werd later de Onderste Plasmolen gebouwd. Ook op de Niers stonden watermolens, waardoor in de 18e eeuw de beekdalgraslanden in de winter en soms ook in de zomer onder water stonden.¹¹³ Zo kende Gennep tot 1926 een groot molencomplex op de Niers.¹¹⁴ In de 15e eeuw draaiden daarop al watermolens¹¹⁵, en in 1740 waren het er vier.¹¹⁶ Een perifere molen was een watermolen in IJsheuvel (ten zuiden van Zelder) op de Kendelbeek, die vóór 1800 werd gebouwd en in 1946/1947 werd gesloopt.¹¹⁷

Over het gebruik van de Niers bestonden regelmatig conflicten, zoals proceskaarten laten zien. Een fraaie kaart uit het jaar 1600 is bewaard gebleven. Deze laat de Niers van kasteel Driesberg bij Goch-Kessel tot de vesting Gennep fraai zien, en deelt mee op welke plekken conflicten bestonden.¹¹⁸ De kaart toont onder meer een dijk langs de zuid- (en noord-?)zijde van de Niers bij Gennep, meerdere viswieren binnen buiten de bedding van de Niers, opwassen in de beek en sluizen.

¹¹³ Renes 1999: 154

¹¹⁴ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=332>

¹¹⁵ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=3752>

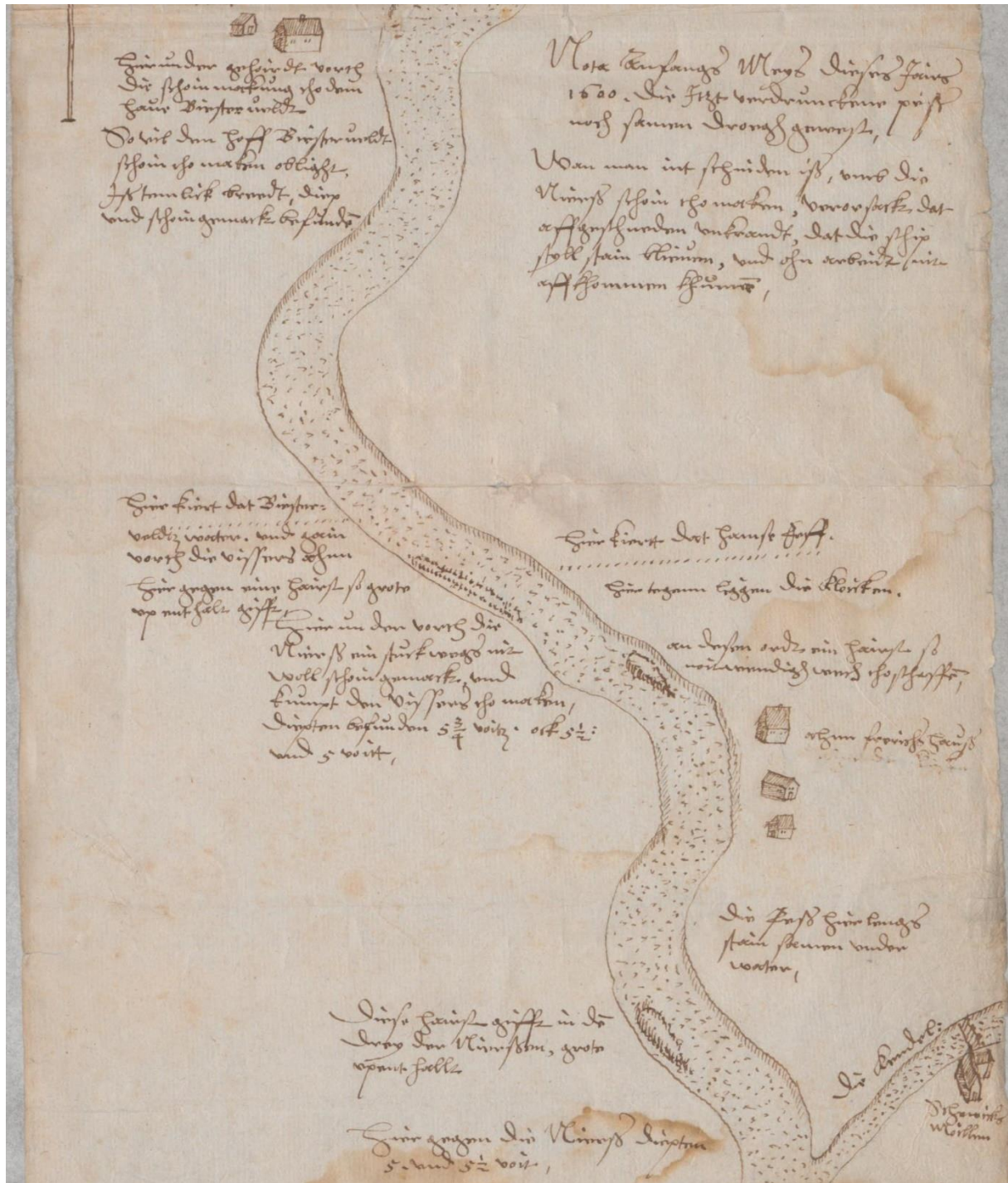
¹¹⁶ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=5106>

¹¹⁷ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=1267>

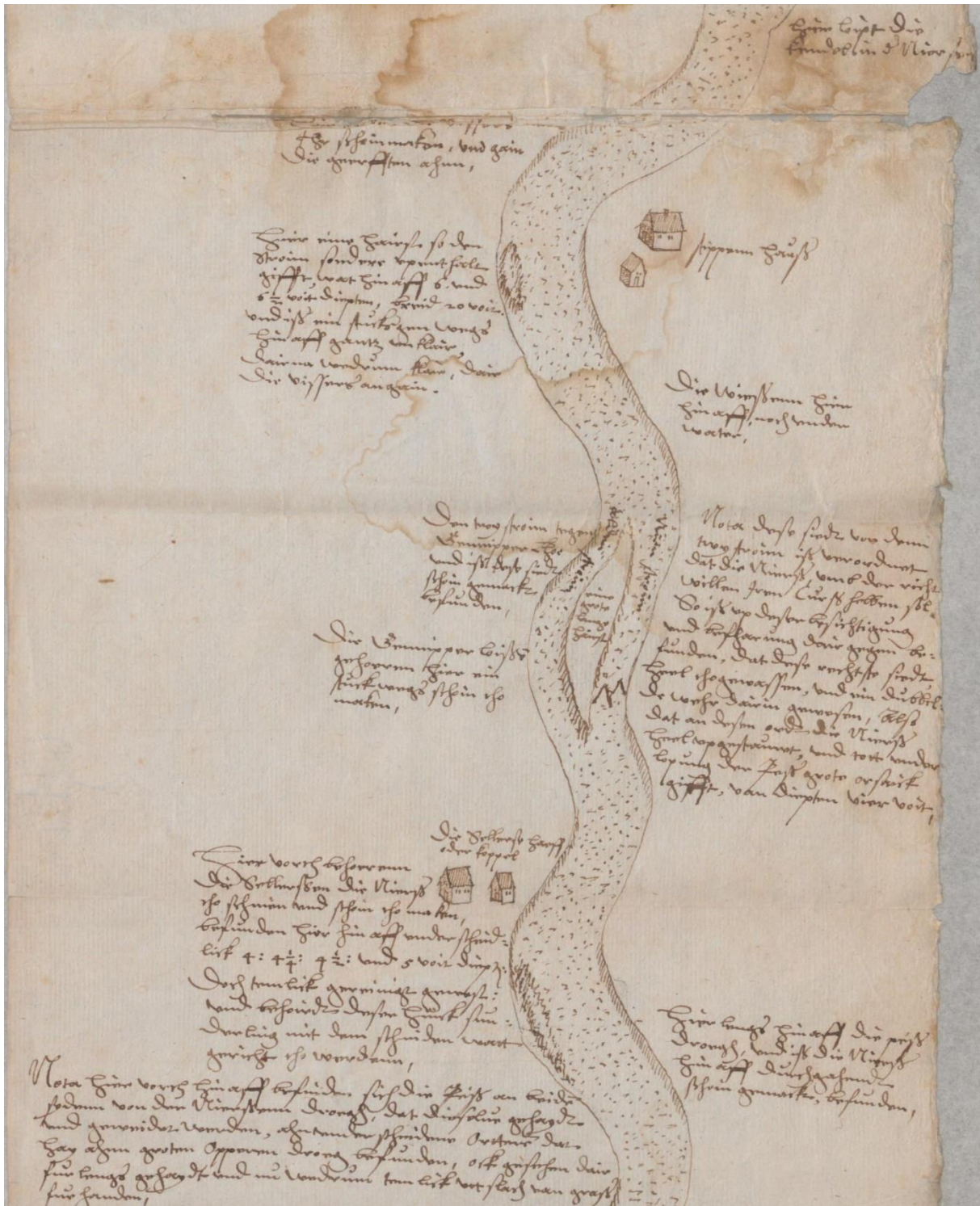
¹¹⁸ Landesarchiv NRW, Abteilung Rheinland, RW Karten, Nr. 2450

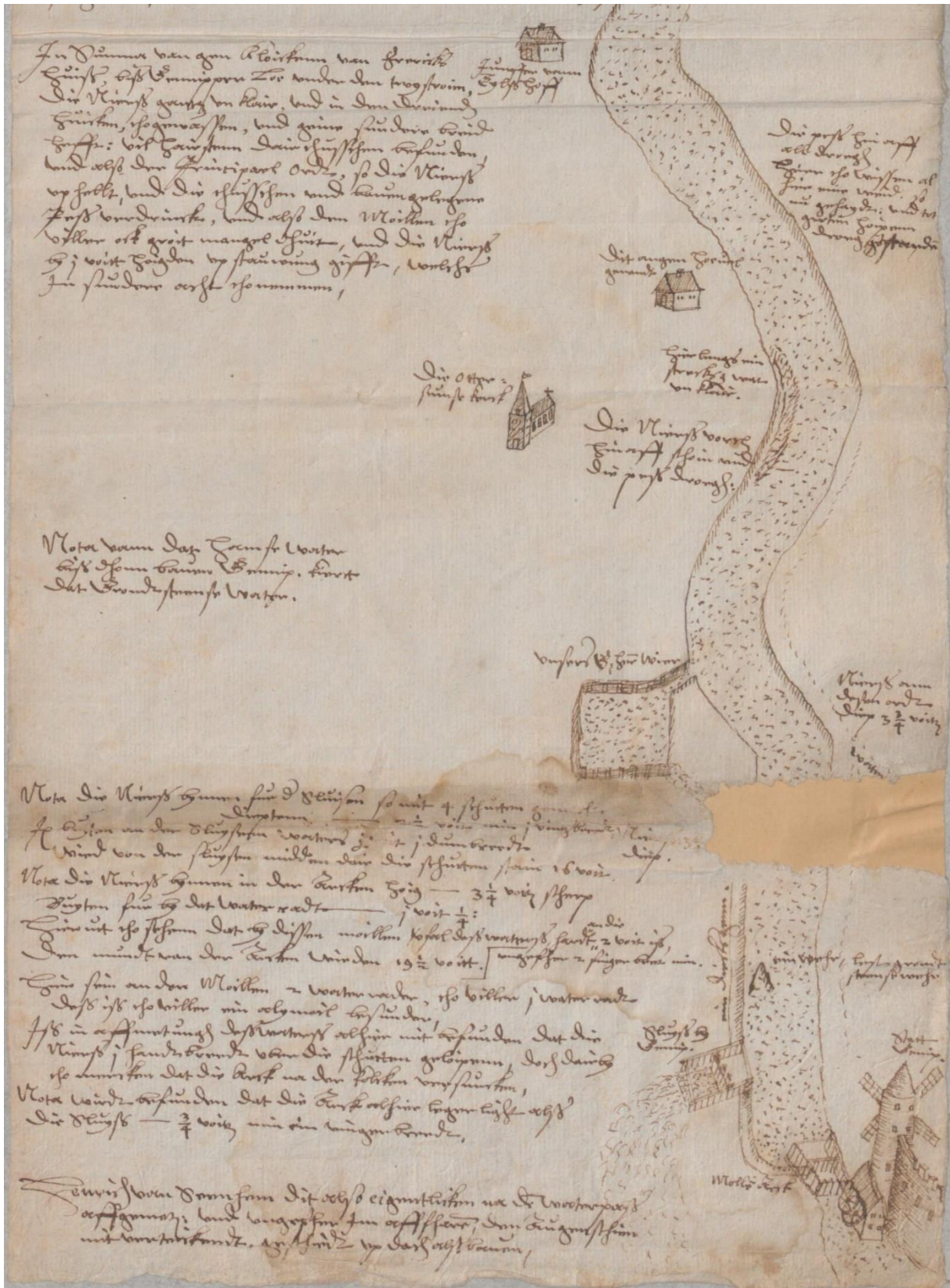
Figuur 31. De Niers van de Driesberg in het noorden tot voorbij Ham. Het noorden is links.

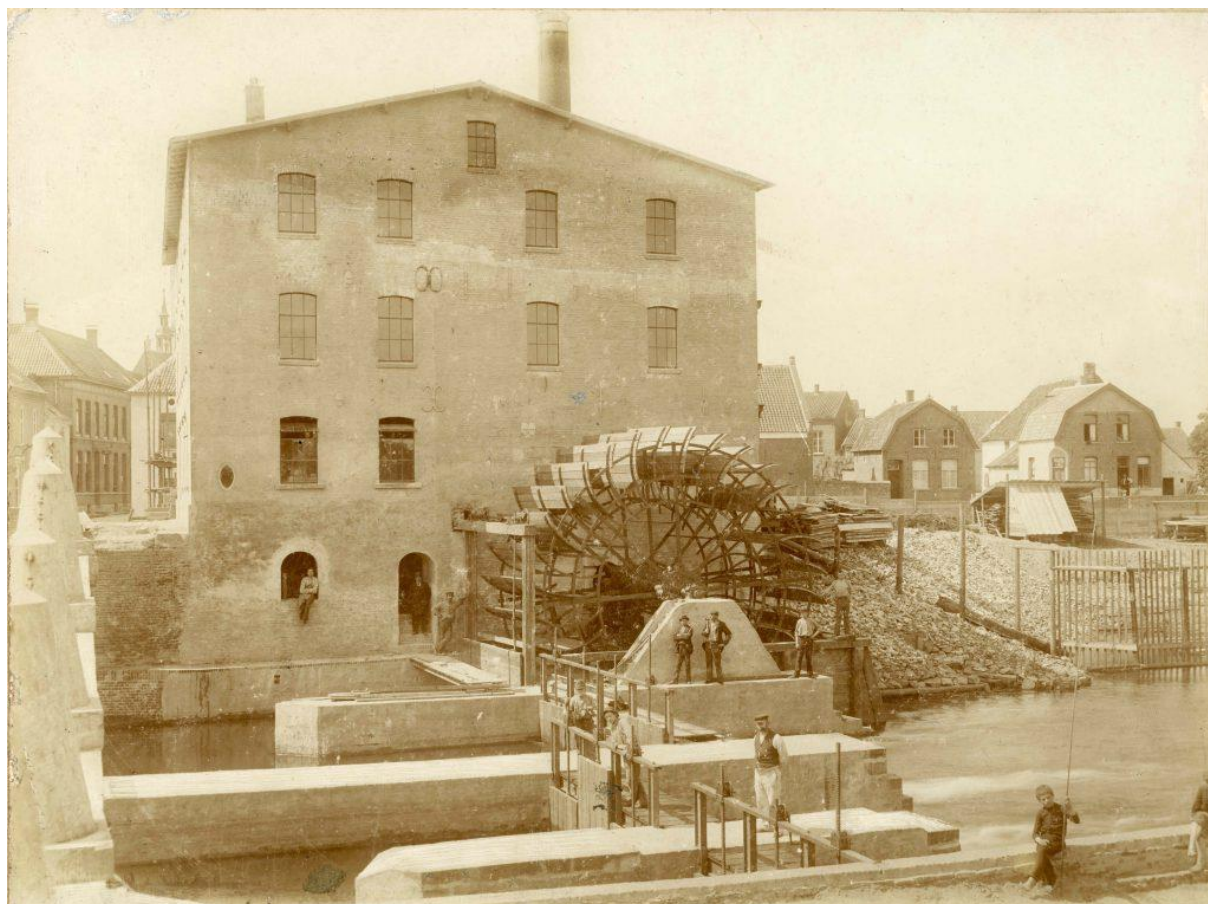
Figuur 32. De Niers van Ham tot de monding van de Kendeelbeek. Het noorden is links.

Figuur 33. De Niers van de monding van de Kendeelbeek tot voorbij Zelder. Het noorden is links.

Figuur 34. De Niers van voorbij Zelder tot het molencomplex van Gennepe. Het noorden is links.

Figuur 35. De Gennepse watermolen in 1890. De omvang van het fabrieksgedeelte wijst op het economische belang van het complex (bron: genneptoen.nl).

Vanaf de late middeleeuwen stonden in de verschillende dorpen ook windmolens. Een vroeg exemplaar was de windmolen van Middelaar, die in 1382 werd gebouwd en in 1585 verwoest werd.¹¹⁹ Ook stond op de slottoren van Gennep al in de 15e eeuw een windmolen¹²⁰, die in de loop der tijd werd vernieuwd en in 1845 afbrandde.¹²¹ Jongere exemplaren zijn de Biesseltse Molen in Mook (1778 – ca 1830), De Reus in Ottersum (1847), de Molen van Janssen in Ottersum (1854-1939), Rust na Arbeid in Ven-Zelderheide (1881), de weidemolen in Milsbeek (1910-1930), de Molen Jansen in Milsbeek (1909-1945), de Molen Jacobs in Milsbeek (1923-1944) en de molen op de Lochterheuvel in Gennep (1928-1944).¹²² Van al deze exemplaren resteren nu alleen nog de Bovenste Plasmolen en de 19e-eeuwse windmolens van Ottersum en Ven-Zelderheide, alsmede een kleiner poldermolentje bij Milsbeek.

¹¹⁹ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=16201>

¹²⁰ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=5102>

¹²¹ <https://www.molendatabase.org/molendb.php?step=details&nummer=5109>

¹²² Molendatabase.org; molendatabase.nl

Figuur 36. Molen De Reus in Gennep, niet ver van de grens met Ottersum (bron: molendatabase.nl).

Op de overstromingsvlakten van de Maas werd met enige regelmaat nieuwe klei afgezet. Door de eeuwen heen stonden er dan ook verschillende steenovens. De laatste klassieke steenoven was die bij het veer naar Cuijk, aan de Middelaarse zijde.¹²³ Ten oosten van het Middelaarshuis stond al vóór 1844 een pannbakkerij, bij de Kop.¹²⁴ Beide ovens lagen direct aan de Maas, zodat de afvoer over water goed te regelen was. Op de achterliggende gronden kon klei worden gewonnen, en bij het veer was een losplaats voor de afvoer. Veel van deze kleiwinning was zo lokaal dat we er nu in het reliëf geen duidelijke sporen meer van zien.

Bij Aaldonk lag de Panovensche Heide; niet helemaal duidelijk is of hier alleen turf werd gestoken voor het stoken van een oudere panoven (aan de Maas?) of dat ook hier een oven stond. Mogelijk heeft de naam te maken met een steenbakkerij die in het midden van de 19e eeuw in Aaldonk lag. Daarnaast weten we, dat ten noordwesten van Ottersum, nog op Genneps grondgebied nabij de windmolen, in de 19e eeuw een steenbakkerij lag. Vóór 1867 was die alweer verdwenen. In de periode 1808-1812 was er in Ottersum een *ziegelei*, een steenoven.¹²⁵ De steen- en pannenindustrie was tot ver in de 19e eeuw heel kleinschalig.

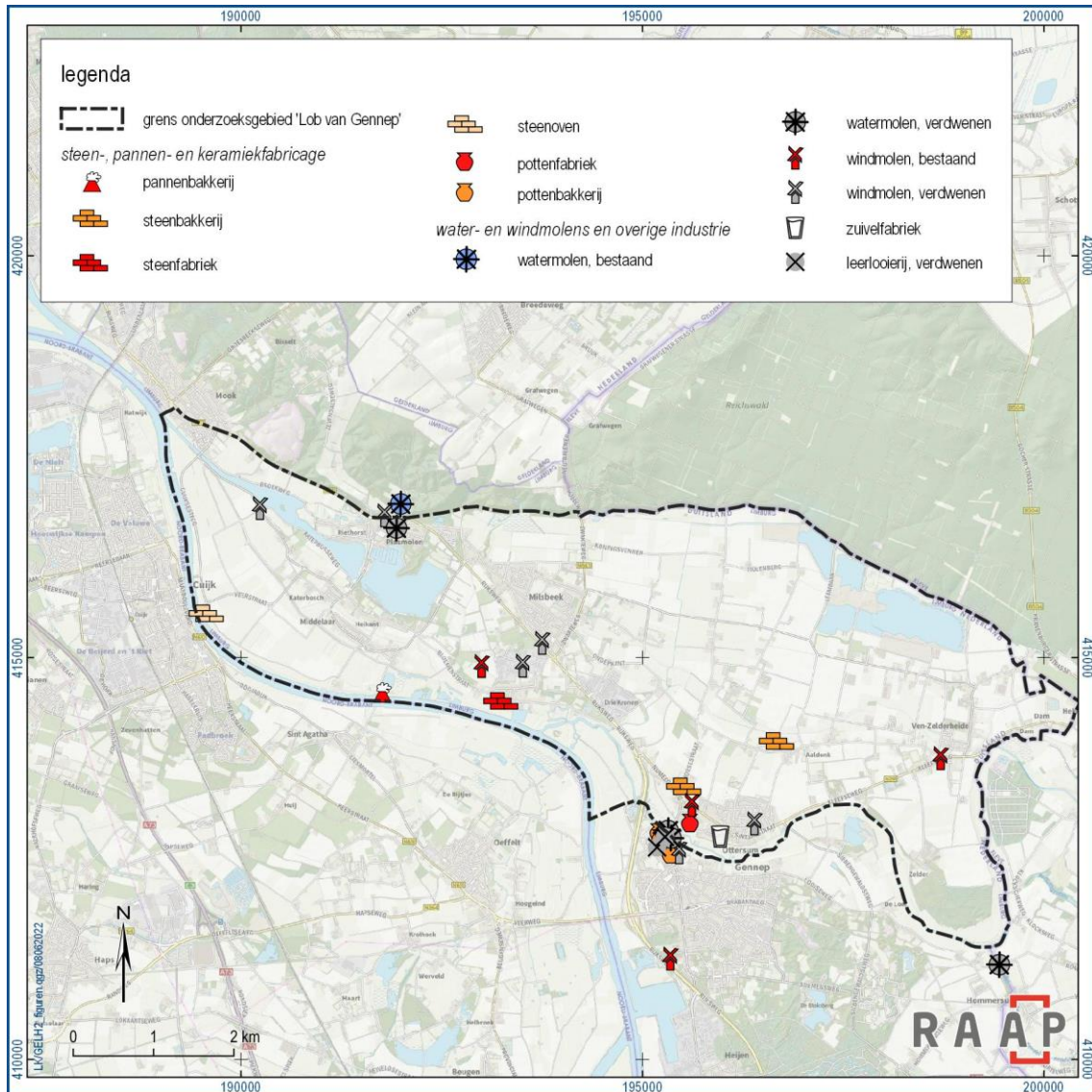
In 1898 werd aan de Bloemenstraat een steenoven gebouwd, die uitgroeide tot een steenfabriekscomplex. Na de Tweede Wereldoorlog moest de fabriek herbouwd worden; de oudste restanten van het huidige complex dateren uit die tijd. Ten zuiden en zuidwesten ervan werden gronden afgeticheld; er zijn nog relictten van een spoortracé te vinden.

¹²³ De steenoven verdwijnt in 1895 op de topografische kaart. Op de kaart van 1931 is hij weer verdwenen. In die tijd was het perceel eigendom van Laurens Louis Jacobus Snoeck, notaris te Cuijk (tot dj. 1894), Henricus J.A. van der Voort, koopman te Tilburg (dj. 1894 – dj. 1907), Lambertus Manders, wethouder en leerlooier te Cuijk (dj. 1907 – dj. 1931), maar bij geen van hen wordt de steenfabriek vermeld. Ook de kadastrale hulp- en veldwerkkaartjes geven de fabriek niet weer.

¹²⁴ Kadastrale leggers Mook en Middelaar, reeks 1, artikel 334

¹²⁵ Landesarchiv NRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 / Roerdepartement AA 0633, Nr. 139, d.d. 1808-1812

Noemenswaardig zijn nog de zuivelfabriek Sint-Jan in Ottersum, waarvan het gebouw bewaard gebleven is, en de vroege aardewerkindustrie in Gennepe.¹²⁶ Andere vroege vormen van kleinschalige industrie zijn pottenbakkerij en leerlooierij, die buiten de grenzen van de 'Lob van Gennepe', namelijk in Gennepe zelf, plaatsvonden.

Figuur 37. Spreidingskaartje van de vroege industriële ontwikkeling van de 'Lob van Gennepe'.

2.3.9 Nieuwe infrastructuur

Vanaf de Franse Tijd werden, deels in opdracht van en deels in navolging van Napoleon, nieuwe doorgaande wegen aangelegd, waarbij de oude sterk verbeterd werden. Zo kwam in 1845 ook de Rijksweg tot stand¹²⁷, een rijksstraatweg die Nijmegen via Venlo met Maastricht verbond. In het nieuwe tracé werden waar mogelijk oudere wegen opgenomen, maar soms werd ook een volledig nieuw tracé aangelegd.¹²⁸ Omdat de passage door de historische kern van Gennepe na de Tweede Wereldoorlog

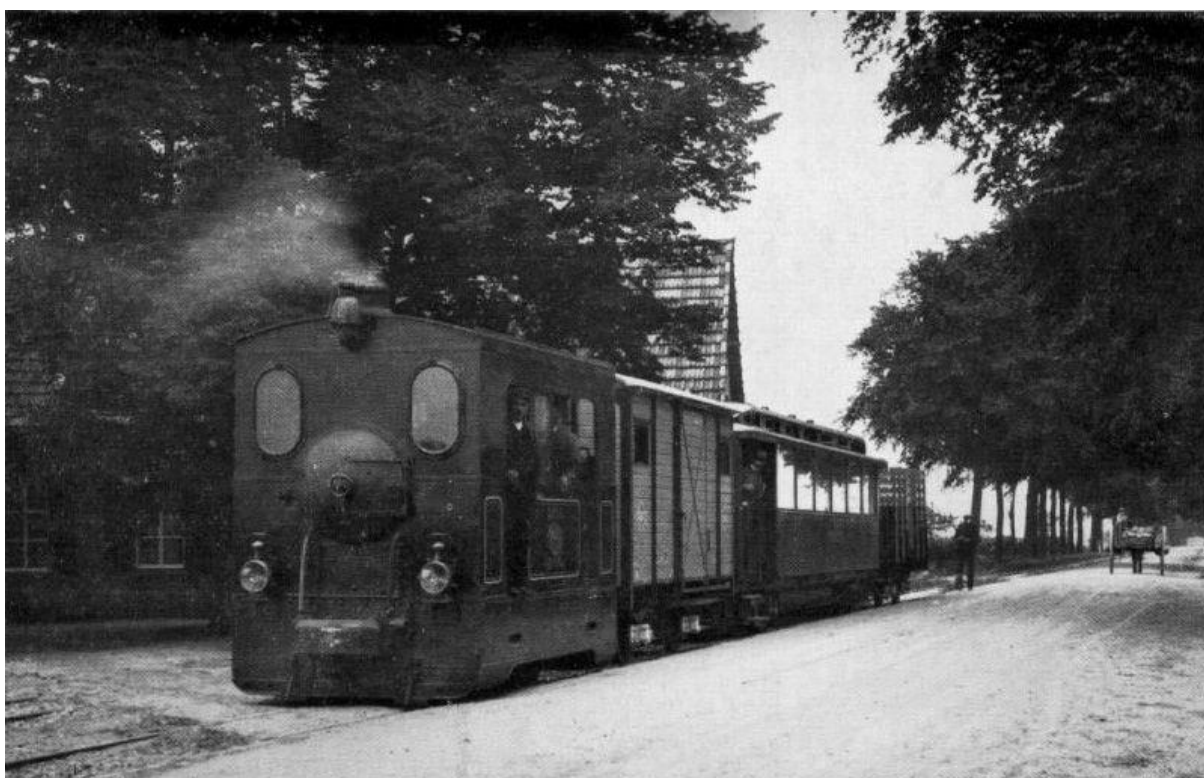
¹²⁶ Ball e.a. 2018

¹²⁷ Visser 2020: 18 & 37

¹²⁸ Renes 1999: 367

steeds meer als probleem gezien werd, werd al vóór 1967 een nieuw tracé uitgezet, dat ten noorden van Gennep van de oude weg afboog en westelijk om Gennep tussen Gennep en Heijen weer op de bestaande weg aansloot. In 1977 was de aanleg een feit ¹²⁹; de aansluiting op de bestaande vond in het zuiden zelfs pas ten zuiden van Heijen plaats. De boog om Gennep werd nog ruimer dan al voorgesteld.

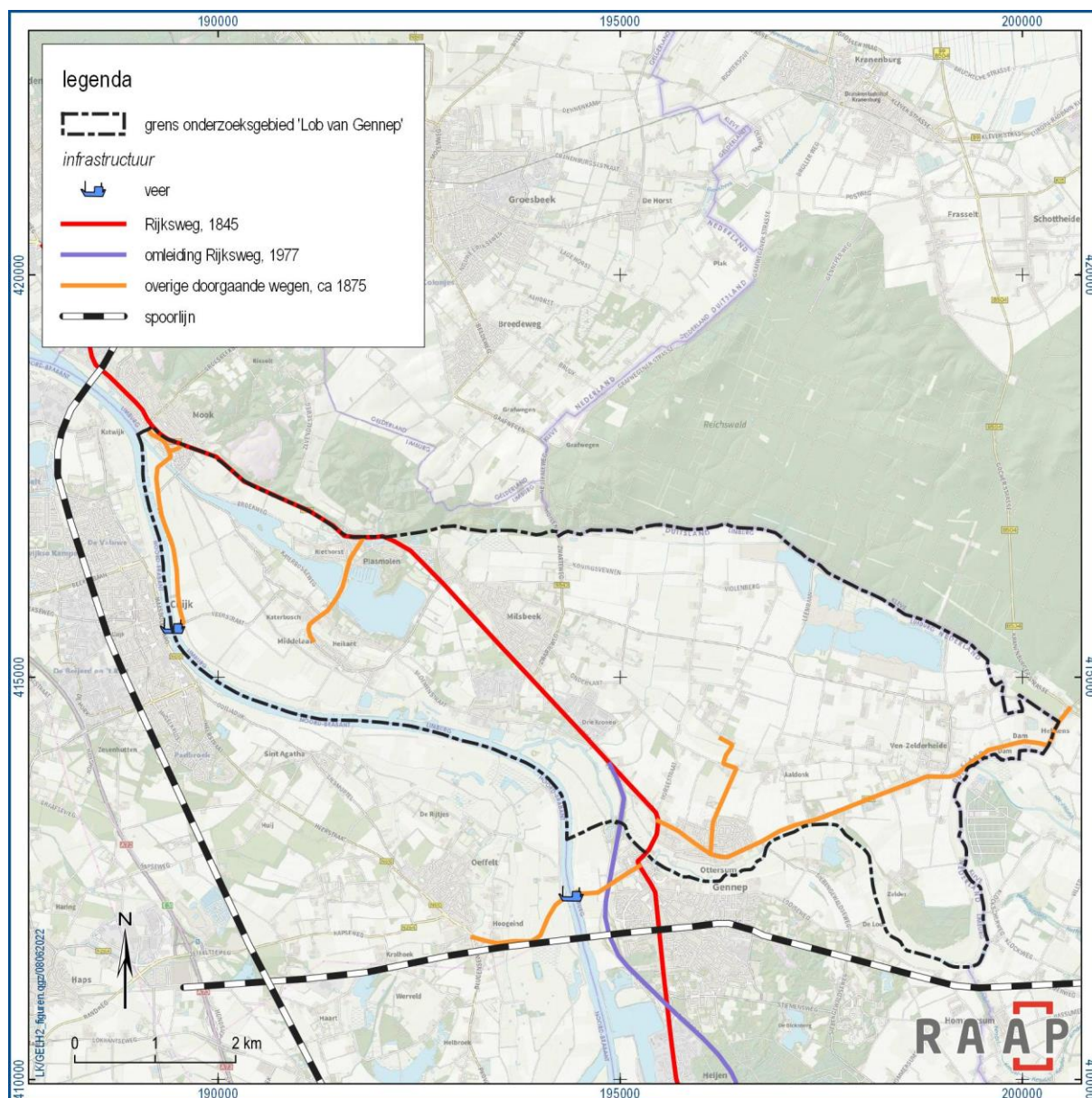
Al vóór 1867 werd naast de rijksstraatweg langs de Maas ook de afsplitsing richting Ottersum en 't Ven verhard. Met de aftakking naar Aaldonk waren dat uiteindelijk lange tijd de enige verharde wegen in het gebied.

Figuur 38. Tramhalte in Ottersum bij De Drie Kronen, 1915 (bron: willemsmithistorie.nl).

In 1913 werd door de N.V. Maas-Buurtspoorweg een stoomtramlijn op de oostoever van de Maas aangelegd. Die verbond Nijmegen met Venlo, en was een aanvulling op de Maaslijn die in 1883 op de westoever was aangelegd. De lijn lag in de westelijke berm van de rijksweg. In de jaren 30 kwam er een dieseltram. Door een tekort aan diesel werd er in de oorlogsjaren met de oude stroomtram gereden. Op 17 september 1944 werd de spoorlijn zo zwaar beschadigd, dat de trams daarna niet meer gereden hebben. In 1946 is het spoor opgebroken. De tramlijn kruiste de spoorlijn Boxtel-Wesel, die sinds 1878 ten zuiden van de kern van Gennep liep, en die we hier niet verder bespreken.

¹²⁹ Visser 2020: 38

Figuur 39. Belangrijke infrastructuur in en rondom de Lob van Gennepe'. De tramlijn is niet afgebeeld, omdat die hoofdzakelijk langs bestaande infrastructuur liep. Aan de overzijde van de Maas zijn de structuren beperkt doorgetekend.

2.3.10 Jonge ontginningen

Het Kleefs Kadaster uit 1731 laat grote oppervlakten aan woeste grond zien. Onder Friedrich der Große werden verordeningen uitgevaardigd die ontginningen op gang moesten brengen. Daarmee wilde hij de bevolkingsgroei stimuleren. Dat leidde in de omgeving van Gennepe tot grote verdelingsprojecten van woeste gronden (heidevelden) in 1778 en 1788, en met enige vertraging in de 19e en 20e eeuw tot ontginningen.¹³⁰ Eerder waren de woeste gronden namelijk nog onmisbaar voor het agrarisch systeem. Boeren waren daardoor niet gemotiveerd hun land te ontginnen.

¹³⁰ Burggraaff 1988: 69-70

Op de enclave 't Ven (en enkele kleinere kampen) na was de Spiekerbeek lange tijd de rand van het cultuurland geweest: tussen Spiekerbeek en stuwwal lagen vooral woeste gronden. In de 19e eeuw veranderde dat in rap tempo. Geleidelijk werd het land vanuit het zuiden in ontginning gebracht; de natste delen, tegen de stuwwal, het laatst. Daar lagen het Koningsven, het Gennepsche Turfven en het Ottersumsche Turfven, natte venige gebieden die al in de 14e eeuw gebruikt werden voor het steken van turf om de huizen te verwarmen.¹³¹ In de 18e eeuw werd er nog gestoken.¹³² Ook werden er vermoedelijk panovens mee gestookt.¹³³ In de vroege 20e eeuw waren die droogste delen voor een belangrijk deel ontgonnen. Het was een gefragmenteerd kleinschalig landschap, met percelen naaldbos, loofbos, kleine ontginningen en nog de nodige heide. Hier en daar stonden ook al huisjes van de ontginners. Het bos was mogelijk aangeplant vanwege de gunstige economische vooruitzichten door de internationaal groeiende mijnbouw.¹³⁴

Figuur 40. De meest grootschalige jonge ontginningen van de 'Lob van Gennep' moesten bij het opmaken van deze kaart nog uitgevoerd worden, maar een start was gemaakt. De noordgrens van de ontginningen is de bosrand van het Reichswald (tevens rijksgrens), de zuidgrens de nog niet verharde weg Milsbeek – Aaldonk – Zelderheide, net onder het midden van deze kaart, langs het bochtige beekdal. Rond 1900 lag in het hart van deze jonge ontginningen een groot boscomplex, en aan de noordranden nog de turfvenen (bron: topotijdreis.nl).

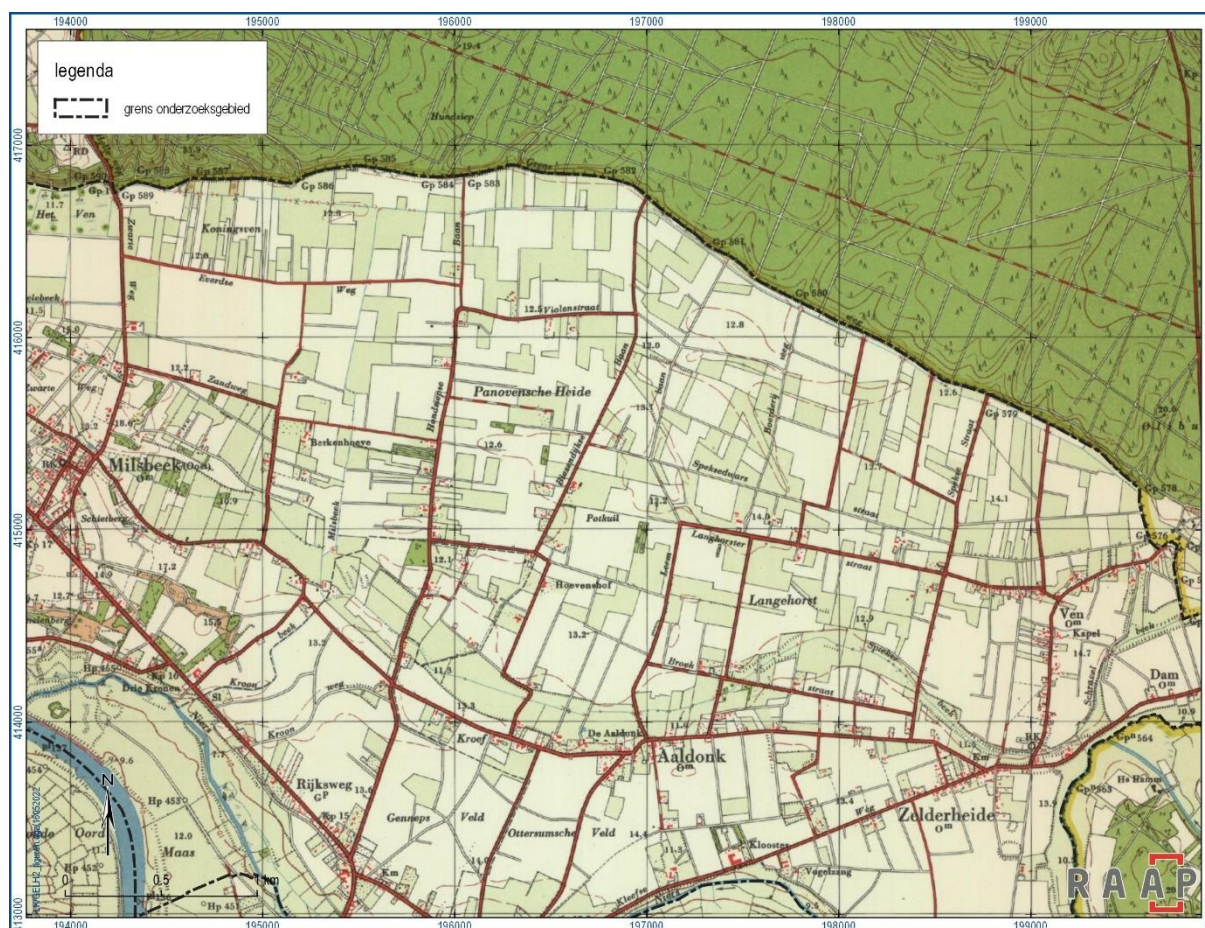
¹³¹ Renes 1999: 192, 329

¹³² Renes 1999: 193

¹³³ De benaming Panovensche Heide ten noorden van Aaldonk verwijst daar nog naar.

¹³⁴ Renes 1999: 388-389

Na enkele decennia¹³⁵ was het meeste bos om economische redenen alsnog in cultuurland omgezet, werd het landschap grootschaliger en verrezen er langzaam meer boerderijen. Toen ook nam men de ontginning van de oude turfvennen ter hand. In de jaren 50 was er van de oude woestenij zo goed als niets meer over.¹³⁶ De structuur zoals die in de vroege 20e eeuw tot stand kwam is weliswaar door de ruilverkavelingen van de jaren 50 en door de zandwinning tussen Leemdijk en Biezendijk aangetast, maar in grote lijn nog goed herkenbaar.

Figuur 41. Op dit kaartbeeld zijn de net voltooide ontginningen, gekarteerd rond 1958, te zien. Het rechte wegenpatroon en het gemengde landgebruik waren kenmerkend voor het gebied. Door economische ontwikkelingen maakte het bos plaats voor landbouwgrond. De ruilverkaveling was hier inmiddels ook uitgevoerd (bron: topotijdreis.nl).

2.3.11 Het Rijke Roomse Leven

In de 19e en vroege 20e eeuw bloeide het rooms-katholieke leven als nooit tevoren. Weliswaar had Limburg door zijn bijzondere staatkundige geschiedenis niet te maken gehad met een verbod op openlijke belijding van het rooms-katholieke geloof, maar het gebied lifte wel mee op de algemene bloei uit de 19e eeuw. Bestaande, nog uit de middeleeuwen daterende kerken werden in eerste instantie verbouwd en vergroot, maar later werden ook nieuwe kerken gebouwd. Het vervangen van de nog kort ervoor vergrote kerk van Ottersum door een nieuwe is daarvan een duidelijk voorbeeld. Ook

¹³⁵ De eerste topografische kaart waarop het bos grotendeels verdwenen is, dateert uit 1931.

¹³⁶ Op de topografische kaart van 1959 zijn alle landerijen ontgonnen.

werden nieuwe parochies opgericht, zoals in Milsbeek, en verrezen her en der (Maria)kapelletjes. Nieuw gestichte kloosterordes lieten in de dorpen zusterkloosters bouwen, zodat zij een rol konden vervullen in het lokale onderwijs en/of de gezondheidszorg. We zien dit op kleine schaal in Ottersum, maar bijvoorbeeld op grotere schaal net buiten de 'Lob van Gennep' langs de Rijksweg in Mook. Een bijzondere variant daarvan is Maria Roepaan, gesticht door een Duitse zusterorde die door de Kulturkampf in het Duitse keizerrijk zich genoodzaakt zag haar vestiging vanuit het nabijgelegen Kessel (D) naar Ottersum te verplaatsen. Het complex groeide uit tot een imposante 'katholieke burcht'.

Toen de Tweede Wereldoorlog zijn verwoestingen in de 'Lob van Gennep' aanrichtte, was het Rijke Roomse Leven nog niet voorbij. In Gennep werd de verwoeste kerk door een moderne kerk vervangen, terwijl in Middelaar juist geprobeerd werd het uiterlijk van de oude kerk in de nieuwbouw te benaderen. In Ven-Zelderheide, tot slot, wisten de inwoners het voor elkaar te krijgen om tussen hun kapellen in 't Ven en Zelder een nieuwe kerk te laten bouwen. Dit waren de laatste hoogtijdagen van het katholicisme. In de jaren 60 zette de ontkerkelijking in, en was de bloeiperiode van de rooms-katholieke kerk in het gebied voorbij.

Figuur 42. De Antonius-Abtkerk van Ven-Zelderheide, één van de laatste uitingen van het Rijke Roomse Leven in de 'Lob van Gennep' (foto: RAAP, 27 mei 2022).

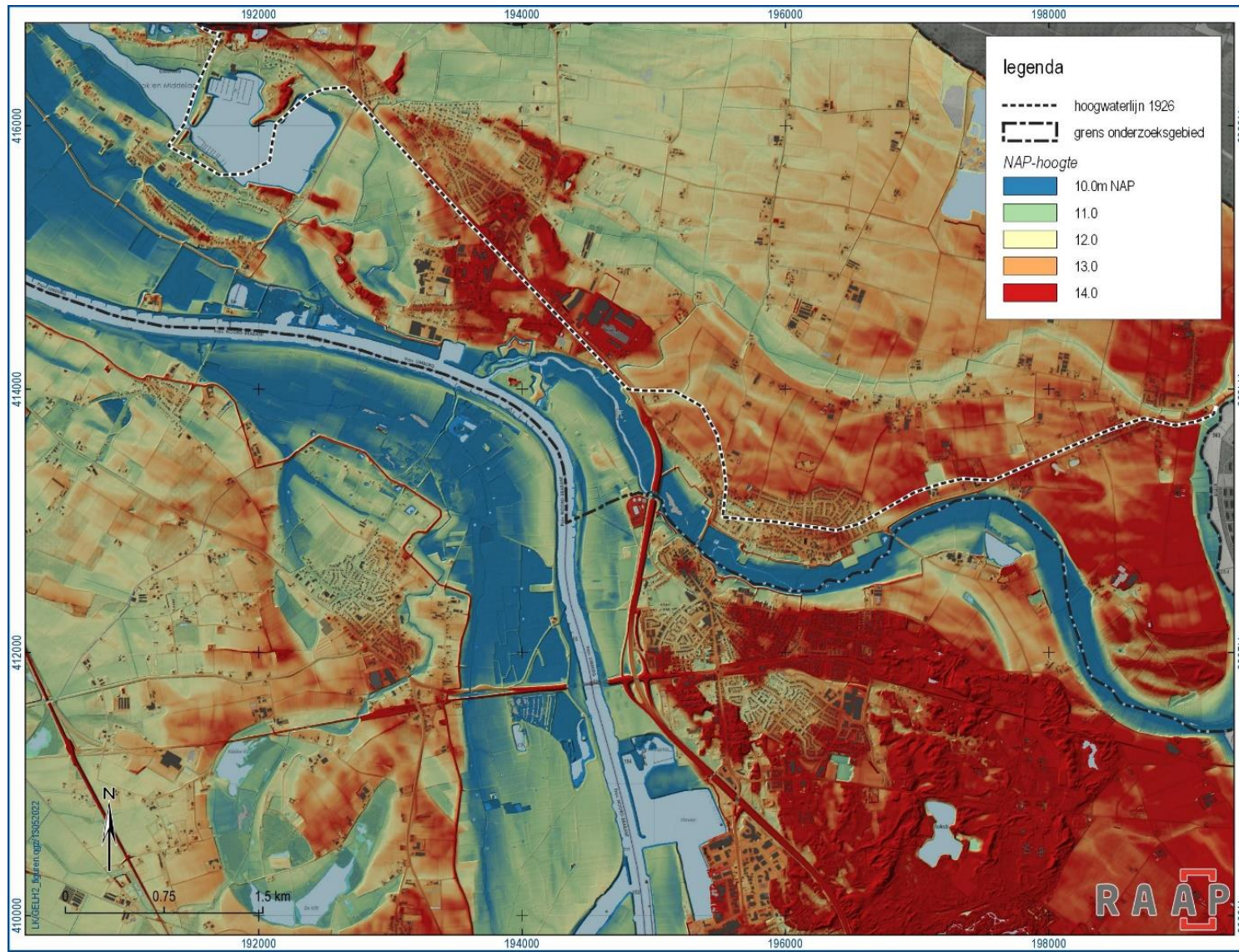
2.3.12 Waterveiligheid: werken aan de Maas

Met de ontwikkeling van een Nederlandse overheidsorganisatie in de 19e eeuw bemoeide men zich op nationaal niveau ook steeds meer met de beteugeling van de grote rivieren. Een hoogtepunt in dit gebied was de Maaskanalise, die plaatsvond naar aanleiding van een overstroming in 1925-1926 die ook Gennep en Ottersum onder water zette.

Door de aanleg van sluiscomplexen bij onder meer Sambeek en Grave (1929) werd het Maaspeil gefixeerd en werd de Maas een getemde rivier. Meerdere grote Maasmeanders werden afgesneden, waardoor de rivier fors werd ingekort. Ter hoogte van de 'Lob van Gennep' werd vooral geprobeerd de stroomgeul op zijn plek te houden. Dat deed men door de afkalvende buitenbocht te verstevigen en de aanslibbende binnenbocht van kribben te voorzien, die voor aanslibbing van grond moesten zorgen. Langs de Maas werden bij de Maaswerken ter markering bakenbomen geplaatst, die tot op heden uniek voor de Maas in Nederland zijn.

Oeverversterkingen lagen tussen het voetvoer Middelaar – St. Agatha en het Gennepershuis, en bij Gennep, rond het Oeffeltse pontveer. Kribben lagen ten noordwesten van Gennep en stroomafwaarts van het Middelaarshuis. Door opslibbing zijn de kribben uiteindelijk op sommige plekken in de uiterwaarden opgenomen, zoals aan de Oeffeltse zijde. Bij het Middelaarshuis zijn ze nog wel herkenbaar. Zuidelijk van Gennep werden in de jaren 70 nog enkele bochten van de Maas afgesneden, maar grote veranderingen kwamen bij de 'Lob van Gennep' niet meer voor.

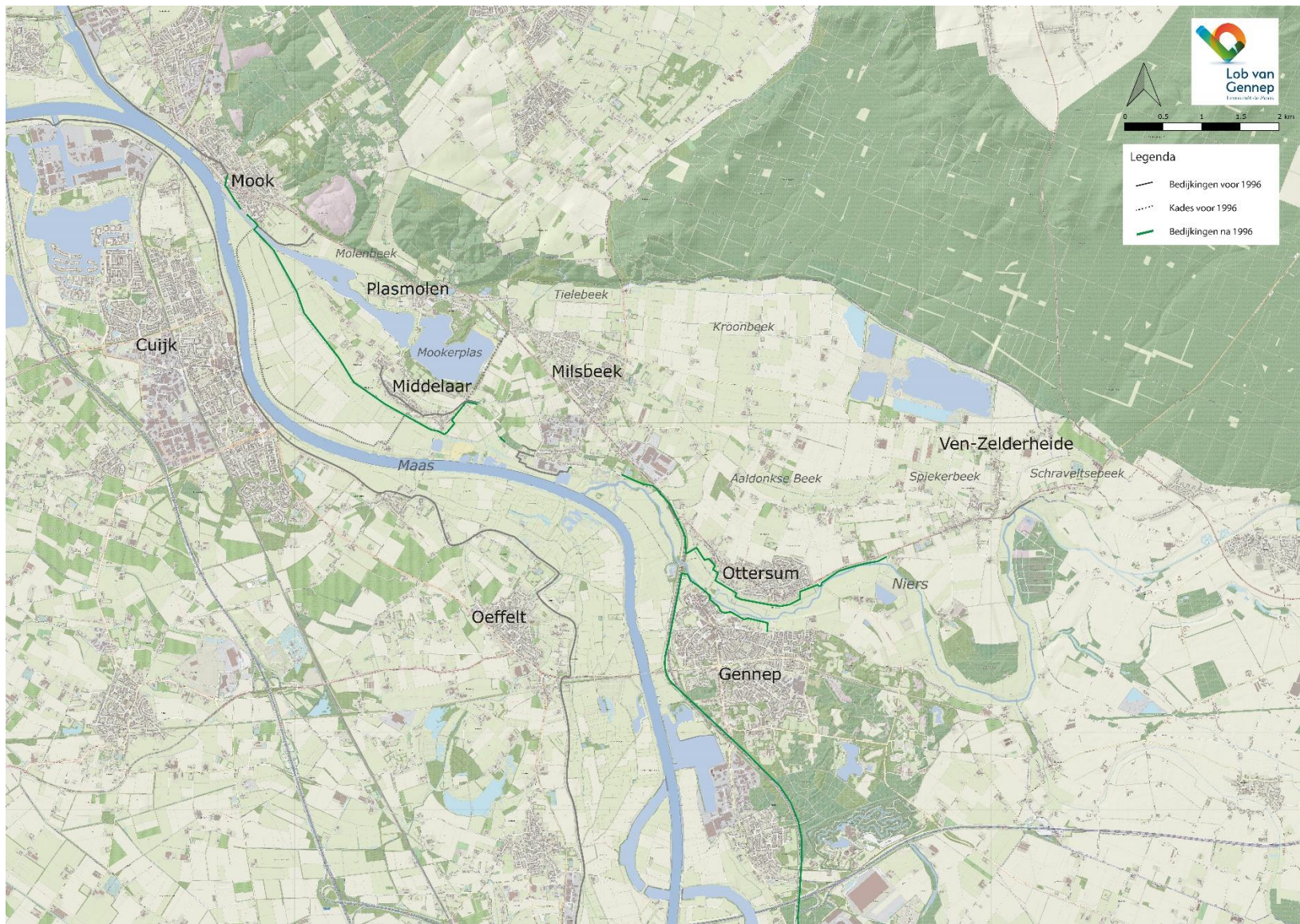
In 1993 en 1995 kreeg Nederland twee keer achter elkaar te maken met zeer hoge waterstanden in de grote rivieren. De dijken dreigden het te begeven en nooddijken werden aangelegd. Alhoewel dat uiteindelijk nét niet gebeurde, werden daarna nieuwe plannen uitgerold voor de bedijking van nog onbedijkt Nederland. Vooral in de provincie Limburg werden vele kilometers dijk aangelegd, vaak versterkingen van al aanwezige nooddijken. Dat gebeurde ook in de 'Lob van Gennep'. In de overstromingsvlakte bij Middelaar werd de dijk in de ruilverkavelingsstructuur ingepast en langs de Tochtgraaf en Koningsbeemdweg/Broekstraat aangelegd. Bij Ottersum werd een dijk aangelegd tussen de N271 nabij de brug over de Niers en de bedijking van de lokale sportvelden, zodat ook (opgestuwd) hoogwater in de Niers geen probleem meer zou zijn. Langs de buitenzijde van de (op een steilrand liggende) Kleefseweg werd ook een dijk aangelegd, tot aan de hogere gronden ten oosten van Roepaan. Een vergelijkbare verbetering vond bij de Dam plaats.

Figuur 43. De lijn tot waar het hoogwater in 1926 kwam (bron: Waterstaatskaart, 2e editie).

Figuur 44. Ottersum onder water in 1926. De oude kerk stond hier nog op het kerkhof. De meeste omliggende bebouwing bestaat nog steeds (bron: NIMH).

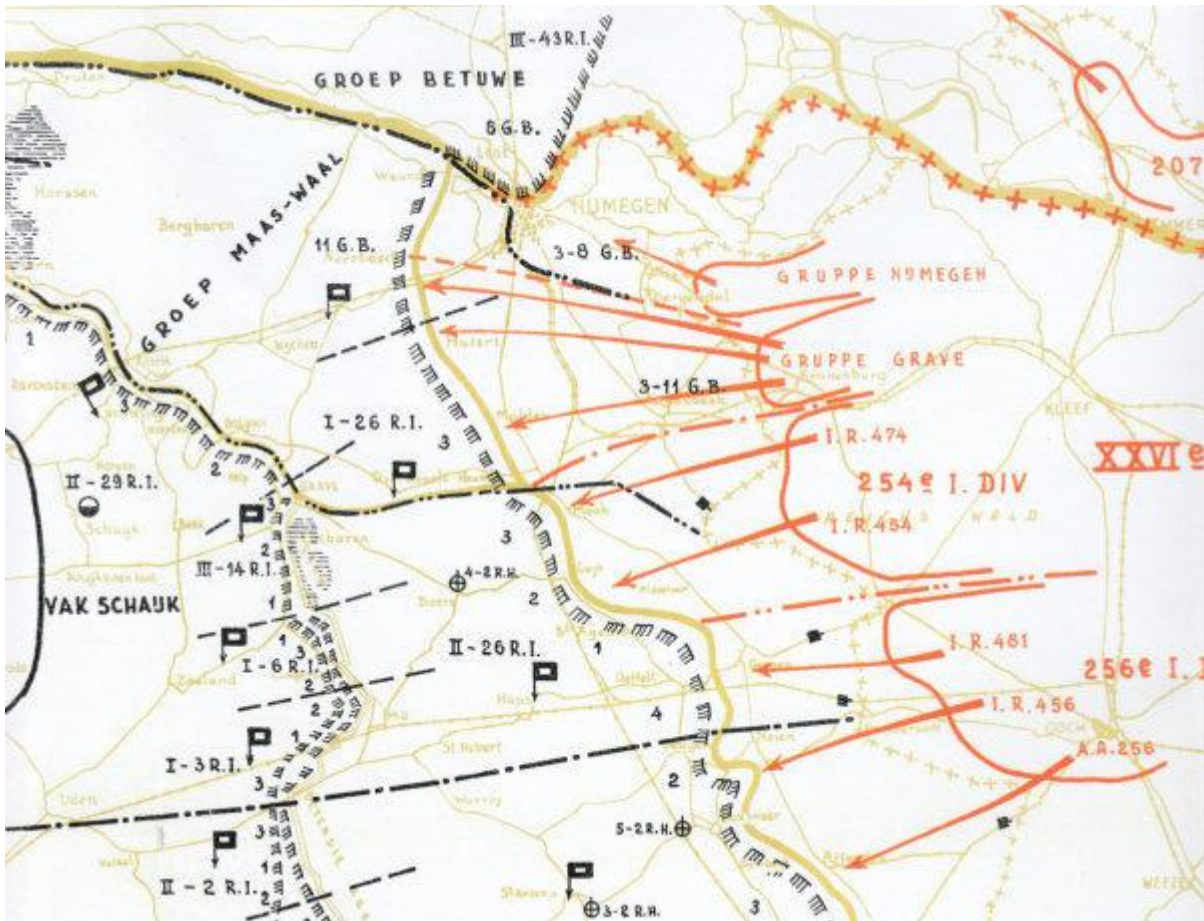
Figuur 45. De huidige bedijgingsstructuur van het gebied (bron: Waterschap Limburg).

2.3.13 De Tweede Wereldoorlog

Mobilisatie en bezetting

Net als op eerdere momenten in de geschiedenis was ook tijdens de Tweede Wereldoorlog Gennepe weer een heel strategisch gelegen plek. Al voor de oorlog werd in deze omgeving de Maaslinie aangelegd, maar nu op de westoever van de Maas. Tussen Maas en grens waren dan ook geen noemenswaardige versterkingen, en het Genneperhuis lag dus feitelijk op grotendeels aan de vijand overgelaten terrein. Tijdens de Duitse inval in mei 1940 waren er kortdurende gevechten bij de Niersbrug bij Gennepe. Daarna trokken de troepen door richting de Maas.¹³⁷ De brug bij Oeffelt viel al rond 4 uur 's ochtends zonder noemenswaardige schade in Duitse handen, wat de opmars vergemakkelijkte.¹³⁸

Tijdens de oorlogsjaren was het op militair gebied relatief rustig. De belangrijkste gebeurtenissen op dat vlak waren de neerstortende Britse vliegtuigen en enkele neerkomende vliegtuigbommen.¹³⁹

Figuur 46. Aanvallen van de Duitsers op de Maaslinie op de westoever van de Maas, 10 mei 1940. Verder westelijk zien we de Peel-Raamstelling, de volgende linie (bron: standhouden.nl).

¹³⁷ Van Alphen 2022: 44

¹³⁸ <https://www.standhouden.nl/maaslinie.htm>

¹³⁹ Van Alphen 2022: 47

Bevrijding

Zoals in zoveel delen van zuidelijk en oostelijk Nederland werd de oorlog voor het eerst echt duidelijk merkbaar in de loop van 1944. Nadat in het voorjaar van 1944 met Duitse verdedigingswerken langs de oostoeever van de Maas was begonnen, werden vanaf 5 september militairen in Middelaar ingekwartierd. Daar lagen grote hoeveelheden stellingen en wachtposten¹⁴⁰, die onder meer in de rivierduinen waren ingegraven. Hiervan is nog een enkel relict zichtbaar gebleven.

Tijdens Operation Market Garden in september 1944 startten de eerste grondgevechten bij Mook en Middelaar, gecombineerd met luchtaanvallen. Die vonden onder meer op een Duitse commandopost aan de Rijksweg nabij Gennep en de steenfabriek aan de Bloemenstraat plaats (zie § 3.5).¹⁴¹ Dat leidde in oktober 1944 tot een statisch front, met de zogenaamde demarcatielijn door Middelaar richting Plasmolen en Groesbeek, en verder zuidelijk langs de Maas richting Gennep. De frontlijn bleef daar tot februari 1945 liggen. In deze periode hebben er vele grondgevechten plaatsgevonden, en werd onder meer Gennep geëvacueerd.¹⁴²

Figuur 47. De trein passeert hier de Kleefseweg ter hoogte van het verwoeste Maria Roepaan, een zeldzame foto van het gebruik van Hawkins Link (bron: gennepnu.nl).

De voorste Duitse linies bogen hier dus van de Maasoever weg naar het Reichswald in het noorden. Het Gennepershuis was de plek waar de linie weg boog, en hier werden dan ook loopgraven en geschutsstellingen aangelegd in afwachting van de geallieerde aanval op het Rijnland.¹⁴³ Bij Gennep en

¹⁴⁰ Van Alphen 2022: 48

¹⁴¹ Van Alphen 2022: 35

¹⁴² Van Alphen 2022: 35, 53

¹⁴³ Geraeds 2022: 40

Ottersum waren stellingen, mangaten en loopgraven aangelegd.¹⁴⁴ De Kroonbeek en de Tielebeek werden als tankgrachten gebruikt; daarachter lagen loopgraven.

Het gebied tussen Middelaar en Ven-Zelderheide werd uiteindelijk tijdens Operation Veritable (8/9 tot 13 maart 1945) bevrijd. In die tijd vonden er zware grondgevechten plaats.¹⁴⁵ Met deze aanval werd gestart in een breed front tussen Erlecom en Middelaar, uiteindelijk leidend tot de inname van Kleef. De 'Lob van Gennep' moest door de 51e Highland Divisie worden bevrijd.¹⁴⁶ Geallieerde militairen die sneuvelen tijdens de slag om het Reichswald werden begraven op een oorlogsbegraafplaats in het Reichswald, iets ten noorden van de 'Lob van Gennep'.

Met de bevrijding was de impact van de oorlog op het gebied nog niet voorbij. In de loop van februari 1945 besloten de geallieerden voor de bevoorrading richting Duitsland een tijdelijke spoorlijn aan te leggen tussen de Maaslijn bij Mook en de spoorlijn Boxtel-Goch bij Gennep, de zogenaamde Hawkins Link. Vanaf Mook liep deze langs de Rijksweg naar Gennep, om ten noorden van Ottersum af te buigen richting Aaldonk. Van daaruit liep de lijn richting Ven-Zelderheide, en kruiste de Niers ten oosten van Maria Roepaen.¹⁴⁷ In de zomer van 1946 werden alle structuren ervan opgeruimd, inclusief de houten brug over de Niers.¹⁴⁸

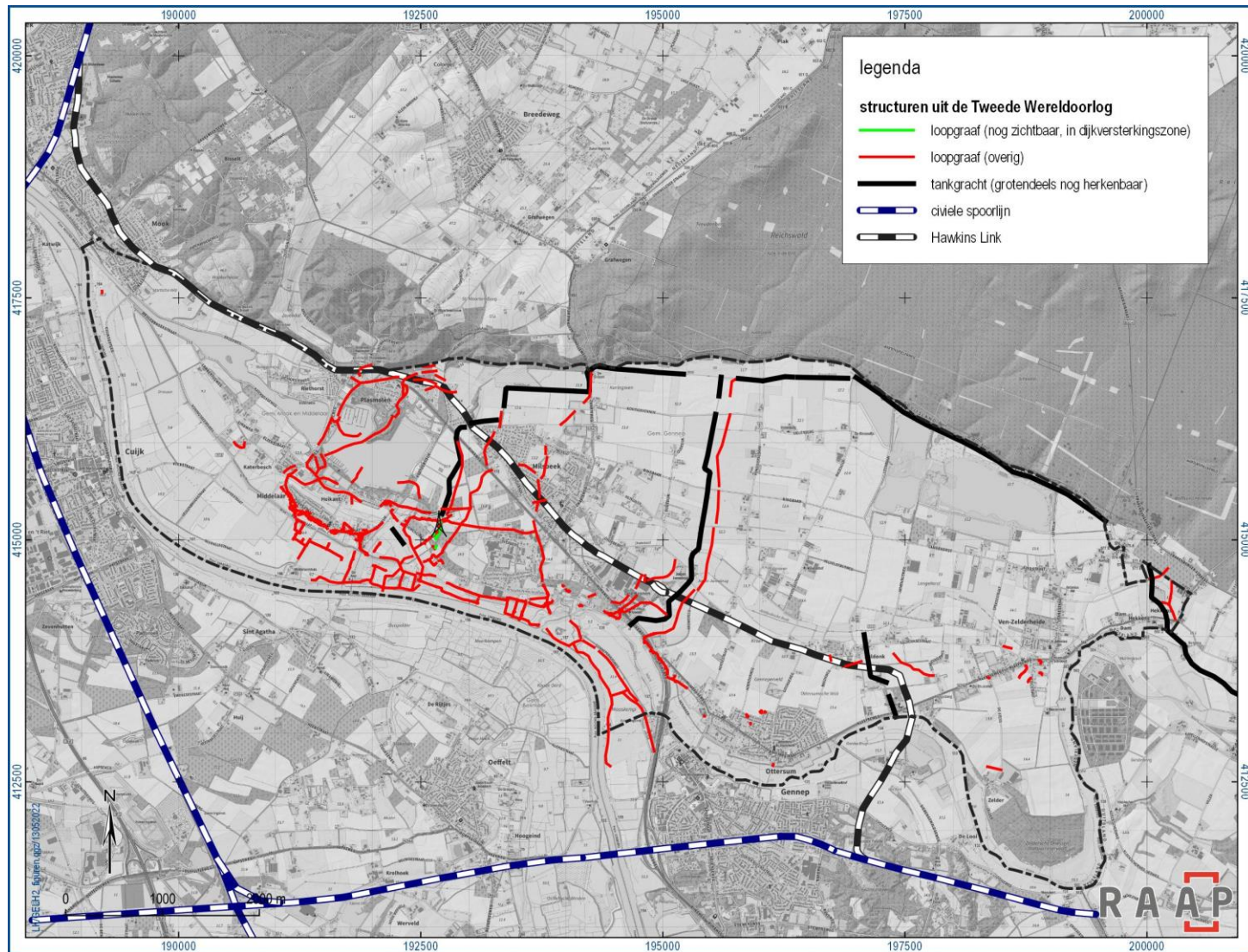
¹⁴⁴ Van Alphen 2022: 47

¹⁴⁵ Van Alphen 2022: 35-36

¹⁴⁶ Van Alphen 2022: 56

¹⁴⁷ Van Alphen 2022: 61

¹⁴⁸ <https://www.genneptoen.nl/2021/05/24/hawkins-link/>

Figuur 48. Duitse loopgraven en tankgrachten uit de late zomer van 1944, alsmede Hawkins Link uit 1945-1946. Dit kaartbeeld is opgebouwd uit de resultaten van het 000-onderzoek (Van Alphen 2022), de Canadese defence overprints en interpretaties van Hawkins Link door Victor Lansink. De stellingen zijn niet opgenomen.

Oorlogsschade en wederopbouw

Doordat de 'Lob van Gennep' meerdere maanden frontgebied was geweest, waren de verwoestingen er aanzienlijk. Zowel in de kernen als in het buitengebied vinden we nog vele bewijzen van de wederopbouw na de oorlog. Heel prominent is dat in de dorpskern van Middelaar en langs de Bloemenstraat te herkennen. De huidige kerk van Middelaar is een in traditionele vormen herbouwde kerk van na de Tweede Wereldoorlog. Ook de steenfabriek moest na de oorlog weer opgebouwd worden; de oudste bouwdelen stammen uit die tijd. Milsbeek lag eveneens in de frontlinie. In Gennep sneuvelde de oude rooms-katholieke kerk, maar de toren bleef gespaard. Wederopbouw van de kerk vond buiten de oude stadsmuur plaats. Ook het klooster Maria Roepaan leed grote schade. Het dorp Ottersum daarentegen werd relatief nog het minst zwaar getroffen; in de kern vinden we nog een grotendeels gaaf vooroorlogs hart rond het Raadhuisplein en Het Stepke.

Figuur 49. Zo troffen de inwoners van Middelaar hun dorp na terugkeer van evacuatie in 1945 aan (bron: liberationroute.com).

Figuur 50. De kerk van Gennepe, op enige afstand van de vooroorlogse herbouwd (bron: Wikimedia Commons).

Figuur 51. Gevelsteen uit de wederopbouwperiode in de gevel van een huis aan de Vensestraat (foto: RAAP, 27 mei 2022).

2.3.14 Nieuwe dorpen in oud landschap

De ontginningen van akkerland onder het huidige dorp Ven-Zelderheide kwamen in de 18e en 19e eeuw tot stand, en zijn dus niet zo oud als bij Ottersum. Dat heeft ermee te maken dat de Niers hier een forse bocht maakt, waardoor het oude akkerland van Zelder zuidelijker, in de meanderbocht, ligt. Op topografische kaarten herkennen we duidelijk dat het akkerland ten noorden van de Kleefseweg wel erg rationeel ingedeeld lijkt, meestal een teken voor een postmiddeleeuwse ouderdom. Dat wordt hier ondersteund door de naam van het gebied: Zeldersche Heide en door de kartering van het Kleefs Kadaster uit 1731, waarop het nog heide is. Vóór 1804/05 werden de landerijen ontgonnen, maar de naam Zeldersche Heide bleef er hangen. Toen de inwoners van 't Ven en Zelder zich na de Tweede Wereldoorlog aan de rooms-katholieke kerk wenden met het verzoek een eigen kerk en parochie te mogen oprichten, en daarvoor ook groen licht kregen, werd Ven-Zelderheide de naam van het nieuwe dorp. Het nieuwe dorp kwam niet in 't Ven, niet in Zelder en ook niet langs de Kleefseweg, maar tussen 't Ven en de Kleefseweg, aan de Spiekerbeek. Uiteindelijk groeide het dorp zo ver uit dat ook de doorgaande Kleefseweg onderdeel van het dorp werd.

Een vergelijkbare ontwikkeling zien we in Milsbeek, waar de nieuwe kerk (uit de jaren 30) aan de rand van het oude gehucht Zwarteweg werd gebouwd. Daaromheen ontwikkelde zich al snel een nieuw dorp. De Rijksweg werd door een toegenomen lintbebouwing uiteindelijk in het dorp opgenomen.

Figuur 52. De kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand te Milsbeek, hart van het jonge dorp (bron: Wikimedia Commons).

2.3.15 Ruilverkavelingen

Eeuwenlange vererving en de modernisering van de landbouw gingen op den duur wringen met elkaar: de vele kleine kavels waren niet meer in overeenstemming met de moderne vormen van landbouw. Tegelijk was de infrastructuur niet berekend op de zware landbouwmachines, waren veel gebieden slecht ontwaterd en bleven sommige delen van Nederland ook sociaal-economisch sterk achter. Het instrument van de ruilverkaveling werd ingezet om de structuur van gebieden te verbeteren.

Na 1946 werden de ruilverkavelingen Ottersum en Mook-Middelaar uitgevoerd. Voor de 'Lob van Gennep' betekende dat in de eerste plaats een verbetering van de infrastructuur in de meest marginale landbouwkundige gebieden, zoals de overstromingsvlakte van de Maas bij Middelaar. Daarbij moeten we ons voorstellen dat wegen werden verbreed en verhard, zoals de wegen over het Genneps en Ottersums Veld. Die gebieden werden daardoor beter bruikbaar voor de landbouw. Ook de structuur van de jonge ontginningen tussen de stuwwalrand en de oude velden van Milsbeek, Aaldonk en 't Ven werd aangepakt. Twee uitgebreide en zorgvuldig opgestelde landschapsplannen betekenden een enorme vooruitgang voor de beplanting in het landschap, zowel voor bomen als heggen als struiken.

Figuur 53. Ruilverkavelingsbeplanting langs het kanaal naar de Mookerplas (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 54. Eikenrij waar de Kleefseweg langs het veld van Zelder loopt (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 55. Relict van een rij met knotwilgen waar de Niers de Kleefseweg naderde (foto: RAAP, 27 mei 2022).

2.3.16 Zandwinning, recreatie en natuurontwikkeling

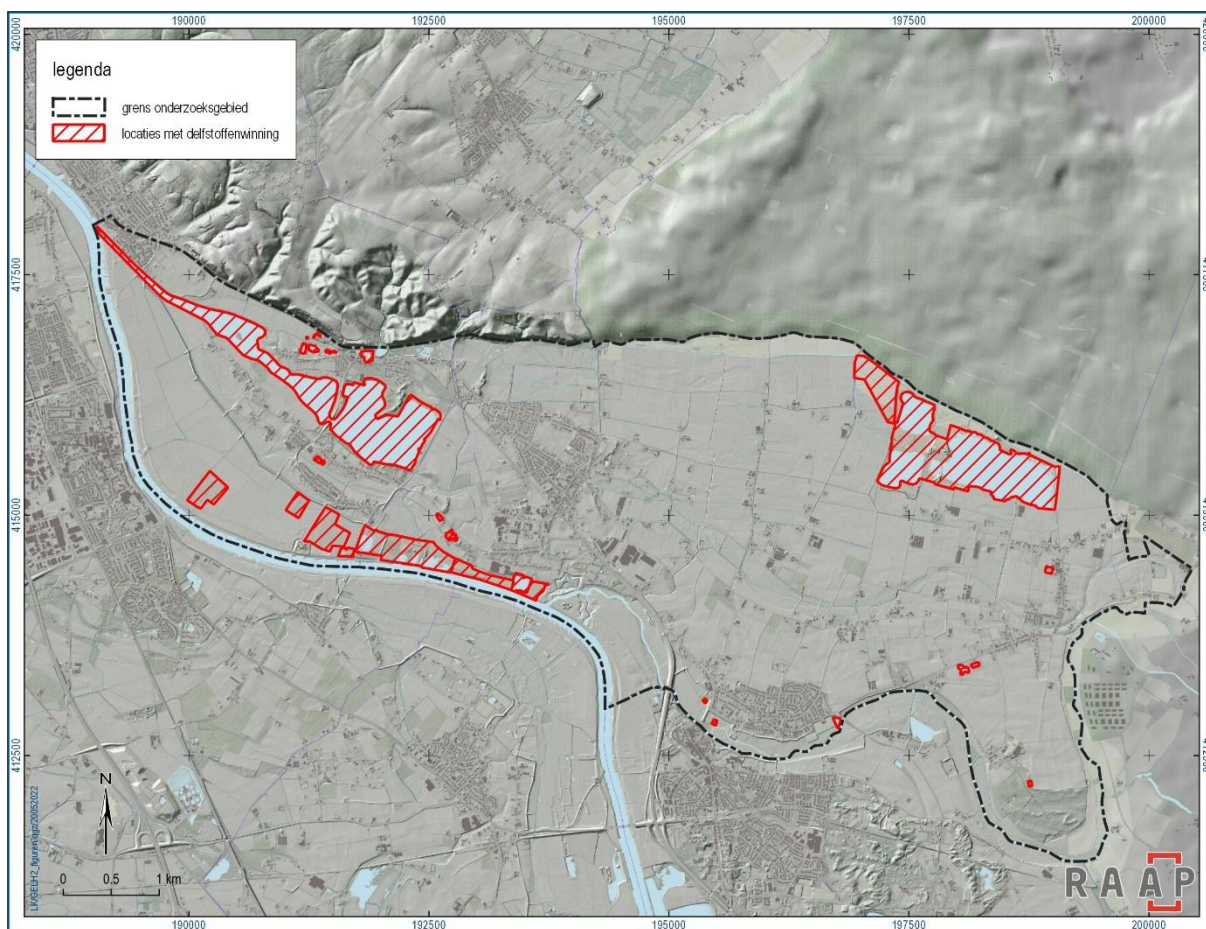
Al voor de Tweede Wereldoorlog groeide de bevolking sterk. In combinatie met de verwoestingen in de oorlog leidde deze groei tot woningnood na de oorlog. De bouw van nieuwe woningen, maar ook de aanleg van infrastructuur zorgde voor een sterke behoefte aan bouwmaterialen. Eind jaren 40 werd het startsein gegeven voor zand- en grindwinning langs de Maas bij Mook. Daarvoor zou ook een deel van de rivierduinen verdwijnen. De plassen werden door een kanaal met de Maas verbonden, en zouden tot in de jaren 90 gebruikt worden voor zandwinning (zie ook § 2.1.2).

Ondertussen was de welvaart van de Nederlanders zo sterk gestegen dat vrijetijdsbesteding steeds meer een actueel onderwerp werd. In 1977 nam het Recreatieschap Nijmegen en Omstreken (RNO) het plassegebied over. Het recreatieschap en zijn opvolgers richtten het gebied in voor waterrecreatie, waarvan ook de kern Plasmolen sterk profiteerde. Jachthavens en campings werden aangelegd, en ook voor zwemmen werden faciliteiten aangelegd. In Plasmolen nam in relatie met deze ontwikkeling het aantal horecagelegenheden sterk toe. Rondom de Mookerplas kan met recht over een recreatielandschap worden gesproken.

Met name door het toegenomen bewustzijn over omgang met natuur en milieu gingen diverse ingrepen in het landschap gepaard met natuurontwikkeling. Het terrein waar in de jaren 90 specie werd gewonnen voor de aanleg van de nieuwe dijk, de Gebrande Kamp, is zo'n terrein waar 'nieuwe natuur' werd gecreëerd. Ook in De Diepen bij Milsbeek speelt een natuurontwikkelingsproject.

Figuur 56. Het kanaal naar de Mookerplas van het uitzichtpunt bij de keersluis in Mook (foto: RAAP, 3 februari 2022).

Figuur 57. Delfstoffenwinning in de 'Lob van Gennepe', met het AHN2 als ondergrond. Van de turfwinning tegen het Reichswald is in het tegenwoordige reliëf niets meer te herkennen. In het noordwesten en noordoosten vinden we vooral zandwinning, langs de Maas kleiwinning.

2.3.17 Verstedelijking van het landschap

Naast de ontwikkeling van nieuwe dorpen groeiden ook de bestaande dorpen sterk uit. De aantrekkelijke infrastructuur van de Rijksweg (parallel aan de Maas) en Kleefseweg (parallel aan de Niers) boden een kapstok voor nieuwe ontwikkelingen. Mook, Milsbeek en Ottersum werden langgerekte dorpen langs deze wegen.

Middelaar lag hiervoor te ver van de Rijksweg vandaan, en bovendien was de ondergrond te gefragmenteerd voor grote, aaneengesloten uitbreidingen: de natte ondergrond en de afwezigheid van een dijk leenden zich er eenvoudigweg niet voor. Dat had tot gevolg, dat niet alleen het rivierduin van Middelaar zelf volledig werd volgebouwd, maar ook op de hogere gronden aan de Bloemenstraat ¹⁴⁹ een tweede bewoningslint tot stand kwam. De Tochtgraaf scheidt nog altijd de twee delen van het dorp van elkaar.

Figuur 58. De Vensestraat in Ven-Zelderheide heeft door intensiever gebruik een heel stenig karakter gekregen. De oude wegbeplanting is hier verdwenen (foto: RAAP, 27 mei 2022).

¹⁴⁹ De huidige Bloemenstraat was vóór de aanleg van de Rijksweg de doorgaande route van noord naar zuid (Geraeds 2022: 82).

3 Verdiepende onderzoeken

3.1 Landschapsplannen van de ruilverkaveling

3.1.1 Inleiding

De afdeling Natuurbescherming en Landschapsverzorging van Staatsbosbeheer vervaardigde sinds de jaren 40 in goed overleg met cultuurtechnici, de Rijkscultuurconsulent en meerdere andere partijen landschapsplannen in het kader van ruilverkavelingen, ook al werd dat pas vanaf 1954 in het kader van de Ruilverkavelingswet verplicht.¹⁵⁰ Deze werden opgesteld nadat in de vooroorlogse periode veel groen verdwenen was bij herinrichtingsprojecten. *Landschapsadviseurs* als Roelof Jan Benthem (1911-2003), die een natuurbeschermingsachtergrond had, probeerden dit tij te keren door – samen met een klein team – landschapsplannen op te stellen en in te zetten op *schoonheid*, zodat het landschap bij een ruilverkaveling ook wat zou winnen. Een analyse van de landschapsstructuur lag steeds onder het landschapsplan.¹⁵¹

Figuur 59. In het kader van de ruilverkaveling Ottersum nieuw aangeplante haag langs de Kapellerweg in Ven-Zelderheide (foto: RAAP, 27 mei 2022).

¹⁵⁰ Van Blerck 2022: 115

¹⁵¹ Van Blerck 2022: 153

Het begon met een pre-advies. De grondslag voor de landschapsplannen kon worden opgesteld als het plan van wegen en waterlopen bekend was. Na verder overleg over het definitieve plan van wegen en waterlopen en na de stemming over de ruilverkaveling kon ook het landschapsplan worden uitgewerkt. Direct na uitvoering van de civieltechnische werkzaamheden werd ook de beplanting aangebracht.¹⁵² Achter de landschapsplannen gaat een ontwikkeling schuil die uitgebreid door Henk van Blerck is beschreven in zijn dissertatie over de landschapsplannen uit 2022.¹⁵³

Figuur 60. Het monumentale cluster van linden voor de entree van Maria Roepaan (foto: RAAP, 27 mei 2022).

3.1.2 De ruilverkavelingen en landschapsplannen

De 'Lob van Gennep' is uiteindelijk opgepakt in twee ruilverkavelingen.

Het landschapsplan voor de ruilverkaveling Mook-Middelaar (aanvraag 790 hectare, stemming 767 hectare) is van de hand van landschapsarchitect Harry de Vroome, die sinds de zomer van 1948 in dienst van Staatsbosbeheer was.¹⁵⁴ De ruilverkaveling dateert van 18 april 1946.¹⁵⁵ Op 8 november 1949 werd de ruilverkaveling aangenomen, en op 23 juli 1953 vastgesteld. In deze ruilverkaveling werd de vroegere ruilverkaveling De Driessen (110 hectare) opgenomen, die op 8 augustus 1942 gedateerd wordt. Van het landschapsplan zelf is een versie uit september 1961 bewaard gebleven.¹⁵⁶

¹⁵² Van Blerck 2022: 115

¹⁵³ Van Blerck 2022

¹⁵⁴ Van Blerck 2022: 119

¹⁵⁵ Onduidelijk is wát er precies van deze datum dateert.

¹⁵⁶ Library WUR, Special Collections, inventarisnummer 42.0289.01

Het landschapsplan van de ruilverkaveling Ottersum (aanvraag 2700 hectare, stemming 2781 hectare) is in 1951 ontworpen door de geestelijk vader van de landschapsplannen, Roelof Jan Benthem (1911-2003).¹⁵⁷ De ruilverkaveling wordt gedateerd op 29 april 1946, en werd op 21 november 1957 aangenomen. Op 6 oktober 1955 was de ruilverkaveling vastgesteld. In de ruilverkaveling Ottersum werd de ruilverkaveling Gennep (datering 25 september 1946, aanvraag 165 hectare) opgenomen.¹⁵⁸

3.1.3 Ontwerpgedachten

Beide landschapsplannen zijn dus tussen 1946 en 1961 opgesteld. Ze bevatten informatie over toen nog bestaande bomen, hagen en struiken, en aan te brengen bomen, hagen en struiken. Die zijn niet lukraak over het landschap gestrooid, maar steeds zorgvuldig geplaatst om de beleving van het cultuurlandschap te vergroten, aansluitend bij de landschapskarakteristiek van die plek. Ook plekken waar géén groen is voorzien spelen daarom een rol in het landschapsplan. Zo werden het vanouds open Genneperveld en Ottersumse Veld vrijgehouden van beplanting, met uitzondering van de omgeving van Maria Roepaan waar ontwikkelingen om inpassing vroegen. De laagte langs de Spiekerbeek werd juist door extra beplanting langs de Aalsdonksestraat en Panoven extra geaccentueerd.

De ontwerper speelde duidelijk met zichten en perspectieven: soms zijn langs rechte wegen om-en-om hagen (dicht op ooghoogte) en bomenrijen (halfopen op ooghoogte) geplaatst, waardoor de waarnemer steeds zijn blik de andere kant op moet draaien (Munnekenweg, Middelaar). Bochtige wegen zijn in de buitenbocht van groen voorzien, waardoor de blik automatisch naar de binnenbocht wordt gekeerd (Broekweg, Middelaar). Ten aanzien van de gekozen soorten sluit hij aan bij de ondergrond. Zo is langs de Kleefseweg waar de Niers de weg nadert gekozen voor vochtminnende soorten als (knot)wilg, terwijl waar de weg over het veld loopt, voor eik en es gekozen is. In dorpskernen (w.o. Ottersum, Ven-Zelderheide) is vaak voor linden gekozen. De Vroome koos opvallend vaak voor een eenzijdige beplanting langs de weg, waar open zichten over het landschap daarom vroegen, zoals over het Ottersumse Veld. Waar tweezijdige beplanting aanwezig was, zoals langs de Rijksweg, handhaafde hij die wel.

Entrees, markeringen en doorzichten waren belangrijke kenmerken van de ontwerpen van Benthem en De Vroome. Zo was tegenover Maria Roepaan een portaal van struiken naar het Niersdal voorzien, terwijl de wisseling van boomsoorten op de ene plek en überhaupt het toevoegen van groen op andere plekken entrees markeerden. Soms voegde hij, op een kenmerkende plek in het landschap, bijvoorbeeld bij een brug over een beek, een kleine boomgroep ter accentuering toe (Driekronenstraat, Milsbeek). Bij de kerk van Middelaar was een pluk met lindenbomen op het kerkhof voorzien. Ook de aanzetten van zijwegen naar het landelijk gebied werden soms geaccentueerd, zoals de Driekronenstraat en de Goorseweg.

Benthem en De Vroome werkten met het plan van wegen en waterlopen dat de cultuurtechnici hen voorlegden. Soms probeerden zij daarop nog enige invloed uit te oefenen, zoals het aanleggen van kleine knikjes in wegen. De Koningsbeemdweg, parallel aan de bestaande Cuijksesteeg en Kleinseseesteg, werd nieuw aangelegd door de laagte van de Driessen. Door de toegevoegde beplanting langs de wegen in de lengterichting van de overstromingsvlakte creëerde De Vroome langgerekte kamers in de riviervlakte, die ook nu nog fraai beleefbaar zijn.

¹⁵⁷ Van Blerck 2022: 126; R-Code R111, CD-code 291.

¹⁵⁸ Library WUR, Special Collections, inventarisnummer 42.0291

De Mookerplas was ten tijden van het maken van de landschapsplannen al voorzien. Ter plaatse van de huidige plas was daarom geen beplanting ingetekend.

Figuur 61. Jonge wilgen in een haag uit het landschapsplan van de ruilverkaveling Mook-Middelaar langs de Huissestraat in Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).

3.1.4 Huidige toestand

Wanneer de landschapsplannen precies werden uitgevoerd, is niet duidelijk. In totaal staan er op de beide landschapsplannen samen 663 structuren ingetekend, waarvan we er 265 beoordeeld hebben op hun aanwezigheid.¹⁵⁹ Van deze 265 structuren zijn er 215 nog helemaal of deels aanwezig, de rest is volledig verdwenen. Als structuren verdwenen zijn, is in de meeste gevallen de oorzaak duidelijk aanwijsbaar: vaak gaat het om infrastructurele ingrepen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de aanleg van de dijk bij Middelaar in 1996, waardoor langs de Koningsbeemdweg een deel van de beplanting is verwijderd. Nog sterker zien we dat langs de Kleefseweg, waar een groot deel van de beplanting uit de landschapsplannen is verdwenen door de aanleg van een kade langs de weg. Slechts enkele knotwilgen, een rij eiken bij Zelder en een bomengroep bij Maria Roepaan hebben de tijd doorstaan. Een andere categorie waar veel groen verdwenen is, zijn de dorpskernen. Zo is van de beplanting met linden in Ven-Zelderheide niets meer te vinden, deels door dorpsuitbreiding, deels door aanpassing van het wegprofiel op een intensiever weggebruik. Daarentegen bleven de linden langs de Nijmeegseweg in

¹⁵⁹ Omwille van de beperkte tijd is een steekproef genomen.

Gennepe wel vrijwel volledig bewaard (zie Figuur 62. Linden langs de Nijmeegseweg in Gennepe, deel van de oude beplanting langs de Rijksweg (foto: RAAP, 27 mei 2022). figuur 62).

Figuur 62. Linden langs de Nijmeegseweg in Gennepe, deel van de oude beplanting langs de Rijksweg (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 63. Sterk gesnoeide wilgen uit het landschapsplan van de ruilverkaveling langs de Brigidaweg (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 64. Eenzijdige beplanting met essen (en een haag daar tegenover) uit het landschapsplan van de ruilverkaveling, langs een weg in de overstromingsvlakte van de Maas bij Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 65. Struiken met een eikenrij uit het landschapsplan van de ruilverkaveling, langs de Meulenbroekstraat bij Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).

3.1.5 Tot besluit

De landschapsplannen maken deel uit van wat Van Blerck het Landschapsplan Nederland noemt: een samenhangend plan voor de vormgeving van het Nederlandse groene landschap dat tussen 1946 en 1976 over Nederland werd uitgerold. Hij noemt het *ons grootste kunstwerk dat bestaat uit de miljoenen bomen en struiken die tussen 1946 en 1976 geplant zijn en nu het beeld van het cultuurlandschap bepalen*.¹⁶⁰ De zorgvuldige manier waarop het groen in het landschap is geplaatst getuigt van een grootse blik op het landschap, wat de waarde van dit kunstwerk verder onderbouwt.

3.1.6 Digitalisering

De landschapsplannen die voor de ruilverkavelingen Mook-Middelaar en (Gennep-)Ottersum gemaakt zijn, zijn gedigitaliseerd en als kaartbijlage 3 aan dit rapport toegevoegd. De kaarten tonen de beplanting die rond 1950 nog aanwezig was, en de ontworpen, toe te voegen nieuwe beplanting. In het GIS zijn bijzonderheden zoals die op de landschapsplannen staan overgenomen, en is bovendien voor een deel van de structuren aangegeven of ze nu nog bestaan.

¹⁶⁰ Van Blerck 2022

Ruilverkaveling MOOK - MIDDELAAR

LANDSCHAPSPLAN

ex. art. 79 lid 1. van de RUILVERKAVELINGSWET 1954, met betrekking tot wegen, waterlopen en kaden

Schaal 1:5000

LEGENDA

- Landschap plan
- Grondsgrens
- Straatkortland
- Waterloop
- Grachten
- Bomen
- Struikgewas
- Grasland
- Onbebouwd land
- Water
- Kade

Opgemaakt de Plaatselijke Commissie
 Voorzitter: _____ Secretaris: _____
 datum: _____

Gezien de Centrale Cultuurtechnische Commissie
 Voorzitter: _____ Secretaris: _____
 datum: _____

Figuur 66. Het landschapsplan van de ruilverkaveling Mook-Middelaar.

3.2 Maasheggen

3.2.1 *Ontstaan*

Julius Caesar maakte in zijn *De bello Gallico* melding van het vlechten van doornige struiken tot ondoordringbare barrière door de Nerviers.¹⁶¹ Waar deze heggen van tweeduizend jaar geleden geplaatst moeten worden is onduidelijk. Algemeen wordt aangenomen dat de meeste maasheggen ontstaan zijn toen de eertijds gemeenschappelijke weidegronden werden verdeeld.¹⁶²

Wanneer de heggen precies zijn aangelegd is onbekend. Aan het begin van de 15e eeuw werd er gesproken over duidelijk afgebakende eigendommen in de uiterwaarden. Mogelijk gebeurde die afbakening met heggen.¹⁶³ Het Genneperhuis werd vanaf 1361 al 'Immehage' of 'Huis ten Hage' genoemd, wat waarschijnlijk ook op de hagen of heggen duidt.¹⁶⁴ In de 17e eeuw werden doornhagen expliciet genoemd in het kader van de begrenzing van eigendommen.¹⁶⁵ Enkele 16e- en 17e-eeuwse gravures laten de heggen ook zien.¹⁶⁶ De komst van heggen kan een gevolg zijn van een privatisering van de graslanden langs de Maas, en de daarmee ontstane noodzaak om individuele percelen c.q. eigendommen af te bakenen. Privatisering is, zeker in de late middeleeuwen, vaak een gevolg van een bevolkingstoename, leidend tot een verhoogde druk op de grond. Ook beekdalen in Zuid-Nederland werden in deze periode verdeeld en verkaveld.¹⁶⁷

Het is niet ondenkbaar dat de heggen voort zijn gekomen uit de reeds aanwezige begroeiing van hoofdzakelijk meidoorn. Met het verdichten van deze structuren ontstonden de eerste heggen.¹⁶⁸ Een reden waarom voor heggen als perceelsscheiding is gekozen in plaats van wallen of greppels, is dat die laatste in dit periodiek overstroomde gebied snel zouden verdwijnen.¹⁶⁹

3.2.2 *Functie*

Een belangrijke reden om struiken te laten staan, is dat ze zorgen voor een verhoogde afzetting van slib bij hoogwater, en daarmee een verrijking van de bodem. De struiken verlagen namelijk de stroomsnelheid van het water, waardoor de lichte kleideeltjes kunnen bezinken.¹⁷⁰ De beschutting van de struiken en met name heggen zorgt ook voor een warmer microklimaat. Hierdoor begint in het voorjaar het gras al enkele weken eerder te groeien en gaat het in de herfst enkele weken later in winterrust. Dit betekent dat men jaarlijks een maand langer opbrengst van het land heeft.¹⁷¹

Secundair is de functie van de heggen als veekering. Dit vergde meer onderhoud van de struiken, om tot een vrij ondoordringbare omheining te komen. Feilloos was dit niet; er bleef altijd toezicht op de grazende kudde nodig. Om uitbreken te voorkomen werd wel gebruik gemaakt van zogenaamde kniebanden. Hierbij werden met een kort stuk touw de horens van een koe vastgebonden aan een voorpoot. De koe kon wel grazen maar niet de benen nemen. Vooral jongvee werd ook wel een

¹⁶¹ Deel II, alinea XVII, in: Doesburg & Symens 2016: 57-58

¹⁶² Gerrits 1987: 153

¹⁶³ De Vrieze 1979: 28

¹⁶⁴ Renes 1999: 180

¹⁶⁵ Bakker 1983: 358

¹⁶⁶ Aymans e.a. 1988: 60

¹⁶⁷ Vangheluwe & Spek 2008

¹⁶⁸ De Vrieze 1979: 21

¹⁶⁹ Aymans e.a. 1988: 61

¹⁷⁰ De Vrieze 1979: 21

¹⁷¹ De Vrieze 1979: 26

driehoekig raamwerk om de nek gehangen, waardoor het dier bij een uitbraakpoging verstrikt raakte in de heg.¹⁷²

In Brabant hadden de weilanden in het maasheggengebied een gemiddelde oppervlakte van 1,3 tot 1,5 hectare, wat neerkomt op 140 meter heg per hectare. In Limburg zijn de percelen altijd groter geweest. Een verklaring kan gevonden worden wanneer gekeken wordt naar de geringere areaal bouwland op deze rechter Maasoever. Men heeft zich meer toe kunnen of moeten leggen op de veeteelt.¹⁷³ Aan de Limburgse zijde is het terrein ook geaccidenteerder dan aan de andere kant van de Maas; er is minder areaal waar rivierslib de bodem kan verrijken. Deze mindere bodemkwaliteit van de uiterwaarden vereiste grotere percelen om toch voldoende op te kunnen brengen.¹⁷⁴

Meidoornhout, evenals het hout van andere struiken waaruit de heggen bestaan, is ongeschikt om gereedschap of gebruiksvoorwerpen van te maken, vandaar dat tussen de heggen essen, wilgen en eiken werden geplant die periodiek geknot werden en waarvan het hout wel gebruikt kon worden.¹⁷⁵ Hier en daar komen solitaire bomen voor, die niet geknot werden. Zij zijn vrijwel de enige hoog opgaande elementen in dit landschap en hebben geen specifieke functie in het boerenbedrijf, anders dan waarschijnlijk het bieden van schaduw.

Aan de Brabantse zijde, met name op de hogere delen waar geen beken of ander open water aanwezig zijn, komen in het maasheggengebied drinkpoelen voor.¹⁷⁶ Zo kon het vee altijd gedrenkt worden.

3.2.3 Onderhoud

Een heg mocht niet te breed en te hoog worden, omdat ze dan te veel plaats inneemt, voor te veel schaduw zorgt en te veel voedingsstoffen uit de bodem opneemt. Periodiek onderhoud was en is daarom noodzakelijk om een goede heg in stand te houden. Vermoedelijk snoeide men de zijkant van een heg eens in de zes jaar terug en werd eens in de twaalf jaar de heg in de hoogte onderhouden. Hierbij werden de grootste takken tussen overige struiken door gevlochten om een zo dicht mogelijk geheel te krijgen. Hiertoe werden alle zijtakken verwijderd en de polsdikke stam voor de helft doorgekapt. De stam kon zo worden doorgebogen en gevlochten, terwijl hij bleef leven en weer zou uitgroeien vol doornige takken. Omdat dit onderhoud arbeidsintensief en niet eenvoudig was, werd het ook wel uitbesteed aan een 'heggeleier'. Regionaal kon de manier waarop heggen werden geleid verschillen, maar hierover is niet veel bekend.¹⁷⁷ Het snoeiafval van de heggen werd gebruikt als brandhout.¹⁷⁸

Het knotten van de bomen in de heggen gebeurde met eenzelfde orde van frequentie als het onderhoud van de heg, afhankelijk van de dikte van het hout dat men wenste te verkrijgen. Het knotten gebeurde op zo'n twee meter hoogte, zodat het vee niet bij de jonge uitgroei kon.¹⁷⁹ Overigens kan het knotten ook op verschillende zijtakken gebeuren en niet alleen boven aan de stam; zo kan van één boom een grotere opbrengst worden verkregen.¹⁸⁰

¹⁷² De Vrieze 1979: 21

¹⁷³ De Vrieze 1979: 26

¹⁷⁴ Gerrits 1987: 153; Aymans e.a. 1988: 61

¹⁷⁵ De Vrieze 1979: 22

¹⁷⁶ De Vrieze 1979: 30

¹⁷⁷ De Vrieze 1979: 22

¹⁷⁸ De Vrieze 1979: 22

¹⁷⁹ Renes 1999: 180

¹⁸⁰ Nijhuis 2013: 19

3.2.4 Natuurwaarde

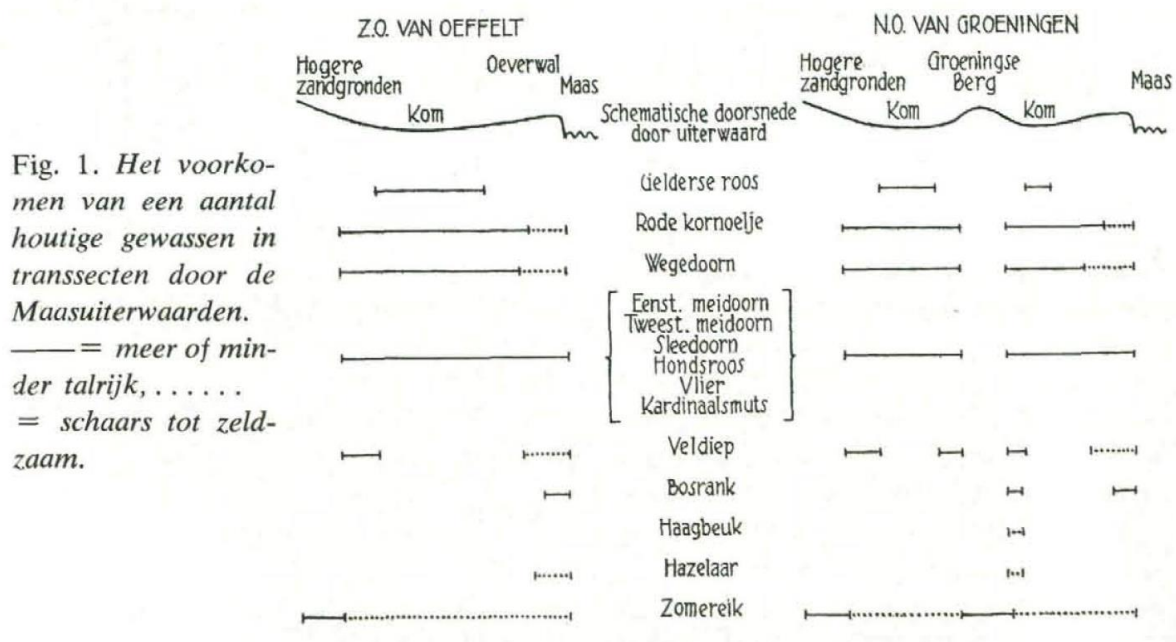
Het spreekt voor zich dat een weidegebied met heggen een grotere soortendiversiteit heeft dan een weidegebied met prikkeldraad als perceelsscheiding. Los van de aanwezigheid van de planten waaruit de heggen bestaan, vormen deze heggen ook een eigen habitat voor vele andere plant- en diersoorten.

Weilanden

De traditionele matige bemesting door rivierslib zorgt, in tegenstelling tot de intensieve bemesting van de moderne landbouw, voor een weiland waarin naast (snelgroeiende) grassen ook diverse veldbloemen voorkomen. De aan de Limburgse zijde veel voorkomende afwisseling van lage kleiige gronden met wat hogere zandige gronden, vertaalt zich ook in een soortendiversiteit die aangepast is aan deze verschillende bodemgesteldheden.¹⁸¹

Heggen

De heggen bestaan voor een belangrijk deel uit (eenstijlige) meidoorn. Andere soorten die de heggen uitmaken zijn bijvoorbeeld sleedoorn, vlier en hondsroos. Door de heggen groeien ook vaak klimplanten zoals hop, wilde clematis en de zeldzame bosrank. De verspreiding van de vele soorten bomen, struiken en (klim)planten hangt nauw samen met de bodemgesteldheid.¹⁸²

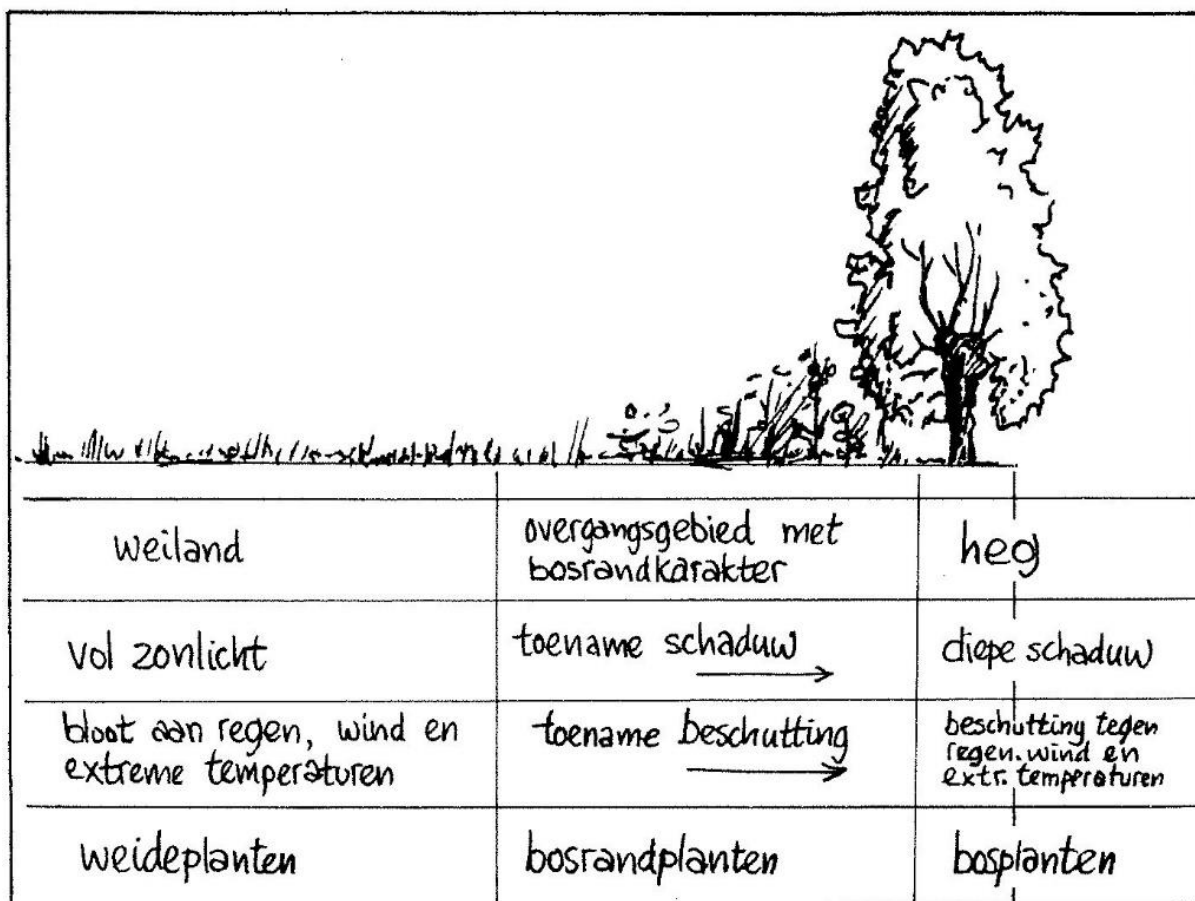

Figuur 68. Verspreiding van enkele plantensoorten afgezet tegen twee doorsneden van de uiterwaard van de Maas. De afwijkende bodemgesteldheid van de Groeningse Berg illustreert hoe ook aan de Limburgse zijde een diverse bodemgesteldheid gereflecteerd wordt in de beplanting. (bron: Londo 1968: 243).

Deze soorten zijn ook kenmerkend voor een bosrandvegetatie. De heggen zorgen met hun schaduw voor een microklimaat dat sterk lijkt op de randen van loofbossen. De struiken en de ertussen groeiende (knot)bomen geven elkaar en de grond eronder de nodige beschutting. Soorten die niet in de volle zon kunnen groeien, gedijen goed in deze zone van halfschaduw. Een goed onderhoud van de

¹⁸¹ Londo 1968: 243-244; De Vrieze 1979: 54-55
¹⁸² Londo 1968: 242; De Vrieze 1979: 55-56

heggen is noodzakelijk om het bosrandkarakter te behouden; groeien de heggen te groot dan geven ze te veel schaduw, waardoor de 'halfschaduw-soorten' verdwijnen. Wordt de heg te fors teruggesnoeid of te veel aangevreten door vee, dan biedt ze te weinig schaduw en verbrandt de ondergroei.¹⁸³ Door goed onderhoud en de verandering van omstandigheden die dit met zich meebrengt, ontstaat in de betreffende zone een soort concurrentiestrijd tussen de bosrand-soorten en de weidebloemen,¹⁸⁴ De combinatie van de heggen met bijbehorende ondergroei is uniek in Nederland en zelfs Europa.¹⁸⁵

Figuur 69. Het 'bosrandeffect' van de heggen. (bron: De Vrieze 1979: 57).

Naast voor flora zijn de maasheggen ook voor fauna een waardevolle leefomgeving. Waar in uiterwaarden over het algemeen weidevogels voorkomen, kenmerken de maasheggen zich door het voorkomen van vele soorten kleine zangvogels. Zowel pas gesnoeide als uitgegroeide heggen, maar ook opgaande bomen bieden een diversiteit aan plaatsen om nesten te bouwen, die allemaal benut worden door andere vogelsoorten. Het groen biedt daarnaast bescherming tegen zowel de elementen als roofdieren. De diversiteit aan flora zorgt ook voor een divers insectenleven. Zowel deze insecten als het zaad en de vruchten van de kruiden en struiken vormen een belangrijke voedselbron voor de vogels. Het 'bosrand-effect' heeft niet alleen effect op de flora maar zeker ook op de fauna. In een

¹⁸³ De Vrieze 1979: 56-57

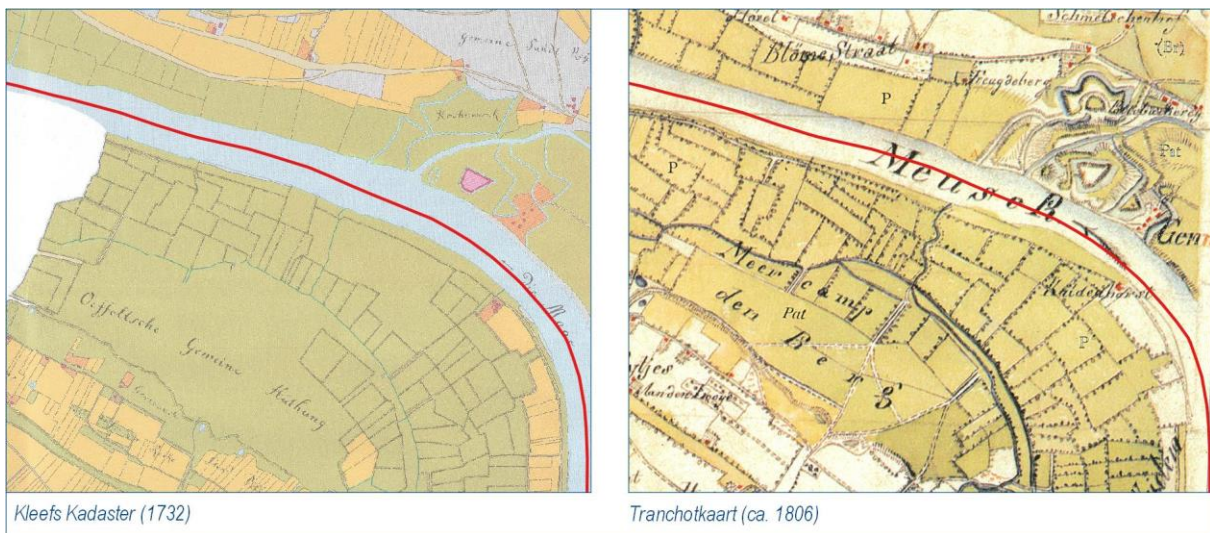
¹⁸⁴ De Vrieze 1979: 57-58

¹⁸⁵ De Vrieze 1979: 55

goed ontwikkeld en onderhouden heggenlandschap komen ook verschillende zoogdieren voor, van diverse soorten muizen tot konijnen, dassen en vossen.¹⁸⁶

3.2.5 Verval

Al in de 18^e eeuw waren de maasheggen al op hun retour. Op basis van kaartvergelijkingen blijkt dat tussen 1732 (Kleefs Kadaster) en ca. 1806 (Tranchotkaarten) de hoeveelheid maasheggen met 15 tot 20% is afgenomen.¹⁸⁷ Ook in de 18e eeuw nam de hoeveelheid heggen af (zie tabel 1). Opvallend is dat op het Kleefs Kadaster alleen op de Brabantse oever maasheggen te zien zijn, weergegeven als wat dikkere gearceerde perceelsgrenzen. Dit kan verklaard worden in het feit dat de Brabantse en Limburgse oever door andere landmeters (te weten J. Guionneau resp. J.H. Simon) zijn gekarteerd.¹⁸⁸ Vanwege de vergelijkbare gesteldheid van het landschap en het wel voorkomen van heggen aan de Limburgse zijde op de Tranchotkaarten, mag aangenomen worden dat ook ten tijde van het opmeten van het Kleefs Kadaster aan de Limburgse zijde heggen voorkwamen. Overigens is niet overal het aantal heggen afgenomen, zoals onderstaande uitsnede laat zien zijn er aan de overzijde van het Genneperhuis in de periode 1732-1806 ook heggen bijgekomen. Ook in de 19e en 20e eeuw zijn er heggen bijgekomen (zie § 3.2.6 en figuur 73).

Figuur 70. Vergelijking van het Kleefs Kadaster (bron: Aymans e.a. 1988) en de Tranchotkaart.

Redenen voor het verval

Met de komst van prikkeldraad aan het begin van de 20e eeuw kwam er een snellere en vaak ook doeltreffendere manier om weilanden af te scheiden. De meerwaarde van de heggen voor de bemesting werd ook van minder belang, omdat – zeker na de Tweede Wereldoorlog – er een overschot aan mest was. deze werd vaak als drijfmest, een mengsel van uitwerpselen en urine, over het land uitgereden.¹⁸⁹

Omdat het onderhoud aan de heggen arbeidsintensief is, en de heggen voor een belangrijk deel hun functie hebben verloren, zijn ze met name sinds de Tweede Wereldoorlog sterk in verval geraakt. Door

¹⁸⁶ De Vrieze 1979: 64-71

¹⁸⁷ Renes 1999: 181; Gerrits 1987: 153

¹⁸⁸ Aymans e.a. 1988: 61

¹⁸⁹ De Vrieze 1979: 26

schaalvergroting in de landbouw zijn de percelen vergroot en bijgevolg de perceelsscheidende heggen verdwenen. Waar ze wel zijn blijven staan worden ze niet meer met de hand maar met machines onderhouden. Met motorzagen of klepelmaaiers worden de heggen te radicaal gesnoeid, waardoor ze veel schade lijden en zich soms moeilijk kunnen herstellen.¹⁹⁰ Dit leidt soms tot het afsterven van de plant, waarbij alleen de stomp van een stam als een paaltje blijft staan.¹⁹¹

Een eveneens arbeidsintensieve en tegenwoordig voor de bedrijfsvoering niet noodzakelijke vorm van onderhoud is het knotten van de bomen. Als bomen kunnen uitgroeien maakt dit ze kwetsbaar voor harde wind en ook ziekte.¹⁹²

Drinkpoelen zijn niet zelden dichtgegooid met (snoei)afval of puin. Voor de watervoorziening van het vee zijn ze niet meer nodig, omdat dit met een weidepomp eenvoudig betrouwbaarder geregeld kan worden.¹⁹³

De belangrijkste naoorlogse boost voor de maasheggen was de ontworpen heraanplant van heggen in het kader van de landschapsplannen van de ruilverkavelingen Ottersum en Mook-Middelaar (zie § 3.1).

3.2.6 Inventarisatie

Bij de inventarisatie is gewerkt vanuit zowel de huidige situatie als historische kaarten. Voor de huidige situatie is gebruik gemaakt van data uit de Visie Maasheggen van de Gemeenten Gennep en Bergen,¹⁹⁴ alsmede de inventarisaties in het kader van de landschapsplannen (§ 3.1). Deze zijn aangevuld met waarnemingen op luchtfoto's en in het veld.

De gebruikte historische kaarten zijn de Tranchotkaart (ca. 1806), de (Franstalige) kadastrale minuutplannen (ca. 1815) en de chromotopografische kaart des rijks van ca. 1930 (Topotijdreis). Voor deze laatste is gekozen omdat deze als eerste 20e-eeuwse kaart de heggen duidelijk weergeeft.

Figuur 71. Twee voorbeelden van heggen die als 'bestaand' zijn opgenomen in de inventarisatie. (foto: RAAP, 27 mei 2022).

¹⁹⁰ De Vrieze, 1979, 27-28 en Nijhuis, 2013, 19.

¹⁹¹ De Vrieze, 1979, 28, 31.

¹⁹² De Vrieze, 1979, 30.

¹⁹³ De Vrieze, 1979, 30.

¹⁹⁴ Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, 2020.

Van alle geïnteriseerde (delen van) heggen is aangegeven wanneer ze voor het eerst voorkomen. In de GIS-tabel is ook aangegeven wanneer ze verdwenen moeten zijn. Voor het kaartbeeld op de volgende pagina is alleen uitgegaan van de ontstaansperiode.

Bij de aanduiding 'bestaand' van een heg, is de staat ervan niet meegenomen. Zowel een groot uitgegroeide heg als een strookje waarin enkele losse stronken voorkomen zijn in deze inventarisatie als een nog bestaande heg beschouwd.

In totaal is ruim 86 kilometer aan heggen geïnteriseerd. Onderstaande tabel geeft de spreiding aan over de verschillende ijkjaren. Hieruit blijkt ook dat in elke periode er nieuwe heggen bij zijn gekomen, maar ook heggen zijn verdwenen. Overduidelijk is dat het merendeel van de heggen in de loop van de 20e eeuw is verdwenen.

Opvallend is de grote hoeveelheid nieuwe heggen die in de afgelopen 92 jaar sinds 1930 is aangelegd. Dit is veel meer dan in de 115 jaar daarvoor. Een deel van deze aanplant is onderdeel van de landschapsplannen van de ruilverkaveling. Het is daarnaast goed denkbaar dat sinds de maasheggen vanaf de jaren 70 de aandacht hebben van historici en ecologen, ook veel nieuwe heggen zijn aangeplant.

ijkjaar	totale lengte heggen	waarvan nieuwe heggen	verdwenen heggen
1806	64.183 m	-	-
1815	63.142 m	7,082 m	8.123 m
1930	61.180 m	4.488 m	6.450 m
2022	26.181 m	10.668 m	45.667 m

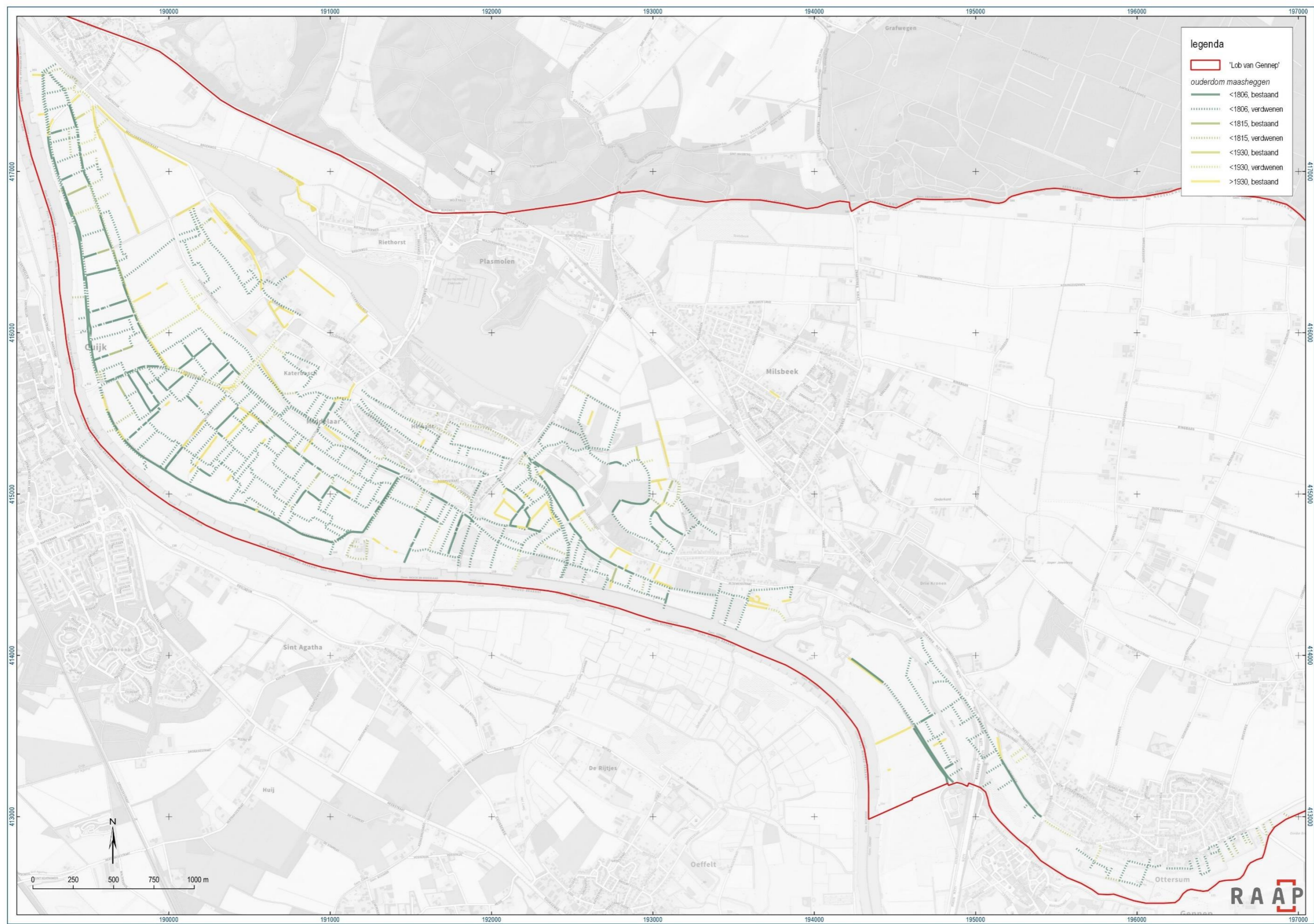
Tabel 1. Overzicht totale lengte van de heggen in de verschillende ijkjaren.

Paden

De kadastrale minuutplannen laten zien dat doorheen het netwerk van heggen bij Middelaar ook verschillende paden liepen. Deze voerden dwars door de weilanden en kruisten op willekeurige plaatsen de heggen. Deze paden zijn niet geïnteriseerd. Bij het nadenken over een betere ontsluiting van het gebied, bijvoorbeeld ten behoeve van de recreatie, zouden de paden van de minuutplannen als inspiratie kunnen dienen.

Figuur 72. Uitsnede van het minuutplan van de kadastrale gemeente Mook, sectie B, tweede blad, met daarop een pad dat door de weilanden en langs de heggen voert, tussen het veer naar Cuijk en Middelaar.

Figuur 73. Bestaande en verdwenen Maasheggen in de 'Lob van Gennepe'.

3.3 Het Middelaarshuis ¹⁹⁵

3.3.1 Oudste geschiedenis

Vermoedelijk is het versterkte huis of kasteel, dat Huis Middelaar of Middelaarshuis wordt genoemd, rond 1375 gebouwd in opdracht van Arnold van Hoemen, Gelders ridder, ambtman van de Bommelerwaard en burggraaf van Nijmegen.¹⁹⁶ De eerste vermelding dateert uit 1399, toen huis en heerlijkheid Gelderse leengoederen waren.¹⁹⁷ Een boogfries en torenresten op latere tekeningen, evenals de lengte van de gebruikte bakstenen (27 centimeter), ondersteunen deze datering van de bouw.¹⁹⁸

Omdat Heumen een achterleen van de hertog van Gelre was, verloor Arnold met al zijn Gelderse bezittingen ook Huis Middelaar toen hij partij koos voor Brabant, tegen Gelre.¹⁹⁹ De hertog nam ze in, en gaf in 1402 de landsheerlijke burcht, heerlijke rechten en heffing van de Maastol aan de hertogelijke bastaardzoon Willem van Cuijk. Toen deze kinderloos stierf, vielen zijn goederen terug aan de hertog van Gelre. De hertog liet het goed bewonen door de ambtman.²⁰⁰ In die tijd werd het kasteel al gebruikt voor heffing van een tol over de scheepvaart op de Maas.

In de 15e eeuw werden huis en heerlijkheid door de hertog herhaaldelijk verpand om inkomsten te genereren. In 1417 nam Adolf, hertog van Kleef, het kasteel in pand.²⁰¹ In 1444 nam Johan Schenk van Nydeggen het huis in pand. Toen hij in 1491 overleed ging het pand over op zijn zoon Arnold, heer van Hillenraad.²⁰² Rond 1539 werden delen van het oude kasteel ontmanteld.²⁰³

3.3.2 Tachtigjarige Oorlog

Als onderdeel van Gelre en dus de Spaanse Nederlanden was het Middelaarshuis aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) in Spaanse handen. De hertog van Parma gebruikte het als militair steunpunt, en Martin Schenck van Nydeggen, heer van Afferden en Bleijenbeek (ca 1540 – 1589), leidde een hier gelegerd Spaans garnizoen. Hij was in 1578 in Spaanse dienst overgegaan.²⁰⁴ In 1586 liet hij de Schenkenschans aanleggen, die naar hem werd genoemd.

Het kasteel is enkele malen belegerd geweest door de Staatsen. In de periode van 1632 tot 1635 zorgde dit voor veel overlast voor de omgeving. In 1635 werd het huis weer ingenomen door de Spanjaarden en verbleven Kroatische huurlingen er, die niet alleen geweld maar ook de pest met zich mee brachten.²⁰⁵

In 1641 veroverde Frederik Hendrik het Middelaarshuis opdat hij een schipbrug als blokkade in de Maas kon leggen. Het middeleeuwse kasteel werd versterkt met aarden wallen en bastions ter

¹⁹⁵ Over het Middelaarshuis is in 2006 een lijvige publicatie verschenen. Voor details, zie aldaar (Van den Brand & Manders 2006).

¹⁹⁶ Van den Brand & Manders 2006: 49

¹⁹⁷ Van den Brand & Manders 2006: 51

¹⁹⁸ Hupperetz 2005: 98

¹⁹⁹ Hupperetz e.a. 2005: 97

²⁰⁰ Hupperetz e.a. 2005: 97; zie ook Theunissen z.j.

²⁰¹ Van den Brand 2006: 9

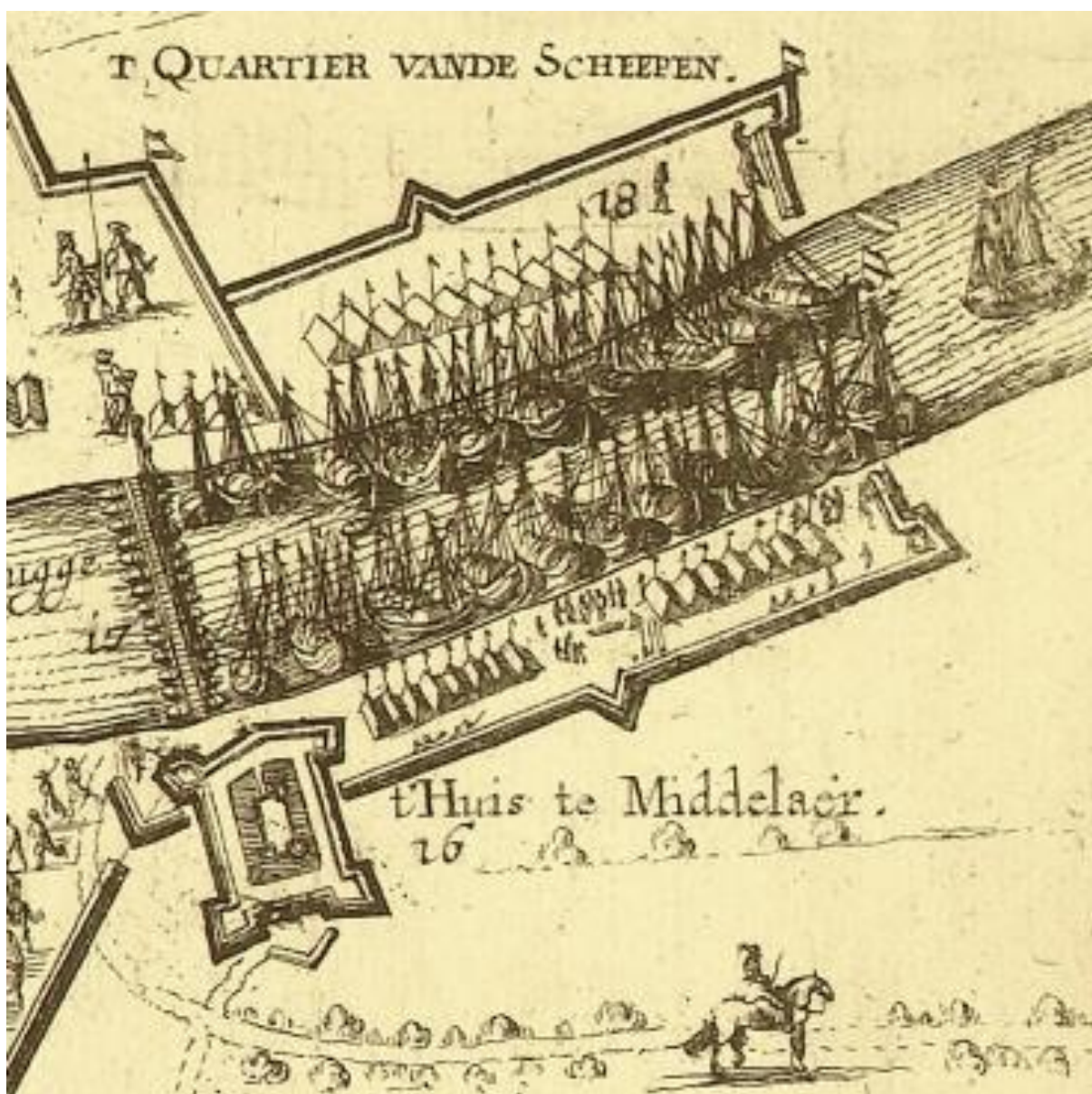
²⁰² Hupperetz e.a. 2005: 97; zie ook Hendriks, z.j.

²⁰³ Van den Brand & Manders 2006: 144

²⁰⁴ Hupperetz e.a. 2005: 97-98

²⁰⁵ Theunissen, z.j.

versterking van een schipbrug over de Maas, en werd onderdeel van de circumvallatielinie (zie § 2.3.6 en 3.7).²⁰⁶

Figuur 74. Op deze uitsnede van een kaart van het beleg van het Genneperhuis door Balthasar van Berkerode is "t Huis te Middelaer" herkenbaar als kasteel met een rechthoekige plattegrond met drie hoektorens, waar omheen vestingwerken zijn aangelegd. Direct naast het huis lag de schipbrug met de versterkingen van "t Quartier vande Scheepen". (Bron: Theunissen, z.j.).

3.3.3 De eindfase van Huis Middelaer

De Spaanse koning Philips IV gaf de heerlijkheid Middelaer met het kasteel in 1648 in erleen aan Frederik Hendrik, als schadeloosstelling. Nog in die tijd woonde de drost of ambtman van Middelaer op het kasteel, dat hersteld was maar vermoedelijk daarbij in kleinere omvang was herbouwd.²⁰⁷ Aan het

²⁰⁶ Theunissen, z.j.; Hupperetz e.a. 2005: 98
²⁰⁷ Van den Brand & Manders 2006: 248

eind van de 17e eeuw werden het huis en de overige bezittingen in Middelaar overgedragen aan de keurvorst van Brandenburg, later de koning in Pruisen.²⁰⁸

Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) bezetten Franse troepen het huis, dat toen al in verval was. Door plundering en bij het verlaten ervan in 1702 zou het huis verder verwoest zijn.²⁰⁹ Uit deze periode beschikken we over enkele tekeningen, die laten zien dat het ging om een langgerekte zaalbouw van zes vensterassen, met een boogfries met weergang. Op de noordwesthoek, aan de rivier, was eerder een arkeltorentje geweest. Nabij de zaalbouw stond een forse toren.²¹⁰

Na de Franse tijd werd het kasteel eigendom van de Nederlandse staat. Die verkocht het aan de Arcense koopman Peter Christiaan Hafmans. Zijn dochter huwde met Herman van Wijck, burgemeester van Kessel. Deze liet de resten geheel slopen en een boerderij bouwen.²¹¹

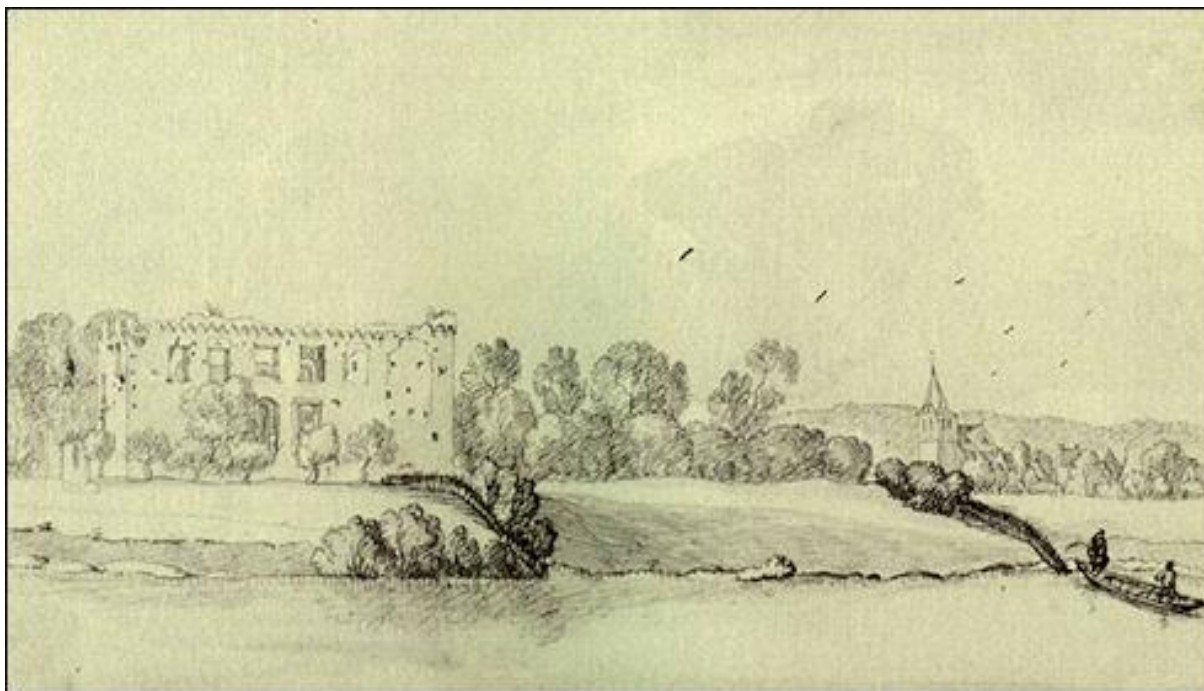
Figuur 75. Huis Middelaar, hier gezien vanuit het oosten, een versterkt huis met zelfs een aarden wal, zoals vastgelegd door Abraham Rademaker rond 1730. Onduidelijk is of dit de situatie van die tijd weergeeft of een weergave van een oudere staat van het kasteel. Zie ook figuur 76. (bron: Rijksmuseum.nl & KastelenInNederland.nl.)

²⁰⁸ Hupperetz e.a. 2005: 98; Theunissen, z.j.

²⁰⁹ Hupperetz e.a. 2005: 98

²¹⁰ Hupperetz e.a. 2005: 98

²¹¹ Hupperetz e.a. 2005: 98

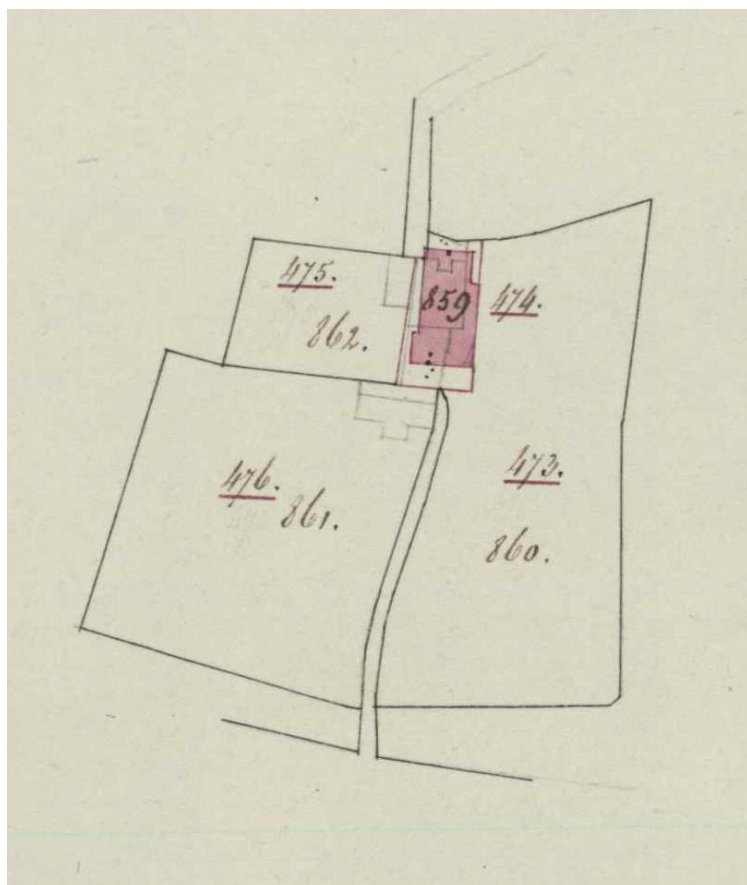
Figuur 76. Middelaarshuis in 1746, met op de achtergrond het dorp. "Naar het leven getekend" door J. de Beijer. (Bron: Hendriks, z.j.).

Figuur 77. De bebouwing op het Middelaarshuis, vroege 19e eeuw (bron: kadastraal minuutplan Mook en Middelaar, sectie B, blad 3).

3.3.4 Agrarische bebouwing

De boerderij die er in de vroege 19e eeuw stond was mogelijk de oude neerhof; het kasteel zelf zal verder richting de rivier, op het perceel B 476, gestaan hebben. Dat was rond 1840 onbebouwd en in gebruik als bouwland. Van Wijck liet de boerderij in 1860 herbouwen; alle oude bebouwing werd daarbij gesloopt. De nieuwe kadastrale aanduiding was B 859. Rond 1869 werden de bezittingen van Van Wijck verdeeld.²¹²

Figuur 78. Het kasteelterrein na sloop van de oude boerderij en bouw van de nieuwe (bron: kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie B, nummer 38, d.d. 13 juni 1860).

Het bezit ging over naar Hubertina Chr.H.D. Hafmans, echtgenote van Herman W.H. Berger, en na haar een zoon, Chrétien L.J., met vruchtgebruik voor zijn vader, beiden kooplieden in Venlo. Rond 1895 werden de bezittingen verdeeld.²¹³ Nieuwe eigenaren waren Louis Berger jr. en Frederik H.J.K. Berger, de eerste kassier in Venlo en de laatste student in Heemstede, met vruchtgebruik voor de weduwe van Louis J.W. Berger. Voor het eerst in vele decennia werd er in 1925 weer wat veranderd, en werd naast de boerderij uit 1860 – in de tuin, kadastraal bekend als B 862 - een nieuwe schuur gebouwd.²¹⁴ Deze schuur staat nog altijd op het verhoogde terrein.

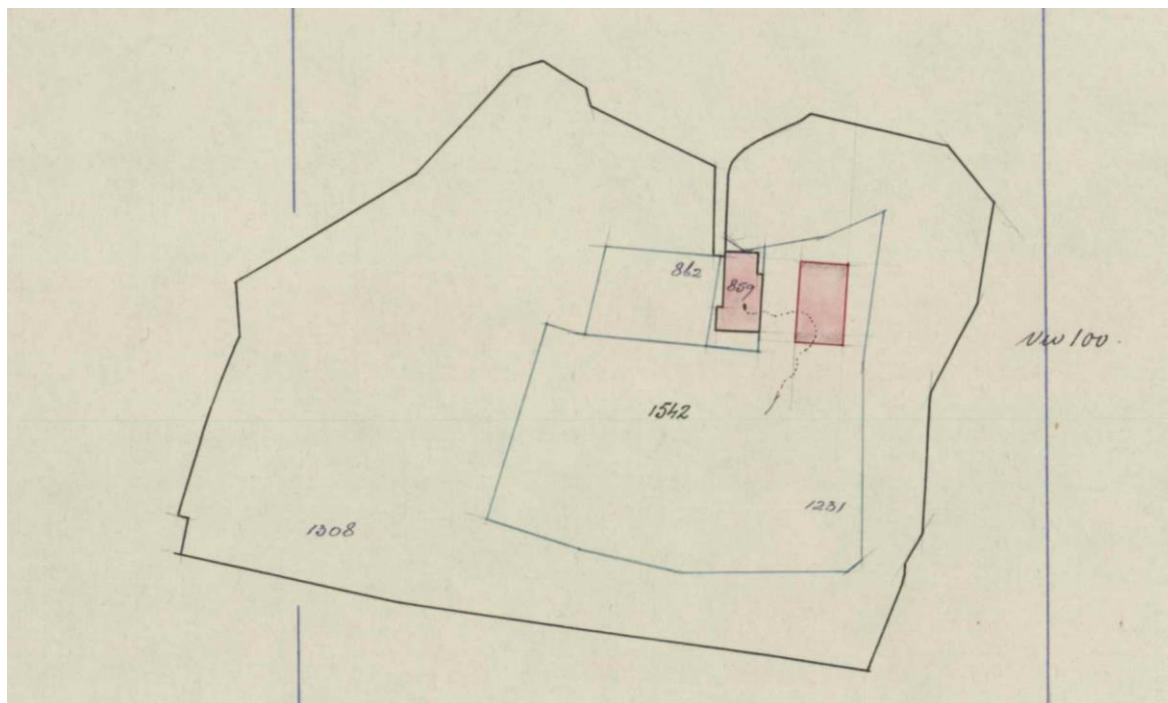
In de periode erna ging het complex over aan mr. Karel W.H. Berger, bankdirecteur in Eindhoven. Het erf werd onder één kadastrale aanduiding gebracht, namelijk B 1542, waarna er in 1935 werd gesloopt

²¹² Kadastrale leggers Mook en Middelaar, reeks 1, artikel 351

²¹³ Kadastrale leggers Mook en Middelaar, reeks 2, artikel 795

²¹⁴ Kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie B, nummer 216

en bijgebouwd. In 1939 werd er nogmaals verbouwd, in 1940 vond er nieuwbouw plaats, in 1946 gedeeltelijke sloping en in 1953 herbouw. De oude boerderij werd al voor de oorlog deels gesloopt en herbouwd, en na de oorlog vanwege oorlogsschade alsnog gesloopt.²¹⁵

Figuur 79. Kadastrale hulpkaart, na de nieuwbouw van het nog bestaande bijgebouw (bron: kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie B, nummer 216, d.d. december 1927).

Met de ruilverkaveling kreeg het complex de nieuwe kadastrale aanduiding C 278.²¹⁶ De recente geschiedenis is niet nader onderzocht, maar uit een snelle scan weten we wel, dat in 1978 naast het bouwwerk uit 1925 er een huis stond en er in dat jaar nieuwbouw ten zuiden van de schuur geplaatst werd.²¹⁷

De familie Berger was in 2006 nog altijd eigenaar van de landerijen rond het kasteel, terwijl de boerderij in 1977 waan de gebroeders Bus verkocht was.²¹⁸ Rond het plateau zijn op enkele plekken nog relictten van de oude grachten te zien, met name aan de westzijde, de rest is sinds 1956 door kleiwinning verdwenen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft er zich in 1968 nog mee bemoeid, omdat een ruïne²¹⁹ en overblijfselen van de grachten beschermd zouden gaan worden.²²⁰

²¹⁵ Van den Brand & Manders 2006: 307

²¹⁶ Kadastrale leggers Mook en Middelaar, reeks 3, artikel 1251

²¹⁷ Kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie C, nummer 101

²¹⁸ Van den Brand 2006: 10

²¹⁹ Daar moet sprake zijn geweest van een misverstand, omdat er destijds geen overblijfselen van het kasteel meer waren.

²²⁰ Van den Brand & Manders 2006: 307-308

Figuur 80. Hoogtebeeld van het Middelaarshuis (AHN3). Rechtsboven zien we de afgetichelde weilanden, links van het plateau (in rood) het restant van de kasteelgracht (groen).

3.4 De Dam

3.4.1 Waar hebben we het over?

'De Dam' is een begrip waaraan meerdere betekenissen verbonden zijn, elk gekoppeld aan schaalniveaus:

- Allereerst is het de plek waar de dalen van Niers en Spiekerbeek elkaar op korte afstand naderen. Een landengte is hier in het verleden door de mens gebruikt als passagemogelijkheid, en op een zerk moment kunstmatig aangevuld tot een verhoogde weg.²²¹
- Tegelijk is het ook de naam van een gehucht dat ten oosten van deze landengte ligt. De huidige adressen Kleefseweg 74, 76 en 78 vormen de oude kern van dit gehucht. In de 20e eeuw zijn daar erven aan de noordzijde van de Kleefseweg bijgekomen. De Dam moet in deze betekenis onderscheiden worden van het gehucht Hekkens, dat om de hoek rond de huidige supermarkt van Weijers ligt.
- In een derde, ruimere betekenis zouden we 'De Dam' ook kunnen beschouwen als een 'pars pro toto', de naam van een onderdeel voor een groter gebied, voor het Nederlands-Duitse grensgebied langs de Niers tussen Zelder in het westen en Kessel in het oosten.

²²¹ Het huidige wegprofiel ligt in ieder geval op een verhoogd talud.

In deze beschrijving combineren we deze drie invalshoeken om 'De Dam' in zijn historische en landschappelijke context te plaatsen.

3.4.2 Een afdamming?

Bij de Dam raken twee buitenbochten van Niers en Spiekerbeek elkaar bijna, zodat hier een landengte bestond. De weg die hierover liep is mogelijk op een zeker moment kunstmatig verhoogd. Of dat gedaan werd om te voorkomen dat het water van de Niers ongecontroleerd het dal van de Spiekerbeek in stroomde, óf om droge voeten bij de passage te houden, is niet duidelijk. Alleen al een verhoogde weg op een oever of een entree tot een gebied tussen lager gelegen zones kan Dam genoemd zijn.²²² Het is hier onwaarschijnlijk dat beide dalen elkaar volledig aangesneden hebben, zodat men de tussenruimte letterlijk zou hebben moeten 'afdammen'. Daarvoor is aan de noordzijde nog teveel zichtbaar van het reliëf van de natuurlijke, bewaard gebleven landengte.²²³ Wel is op de Kleefs-Kadasterkaart (1731) en Tranchotkaart (1804/05) al een waterloop te zien die de landengte doorsnijdt (figuur 81). Het is waarschijnlijk dat men, mogelijk in de late middeleeuwen of vroege nieuwe tijd, de landengte heeft doorbroken om het water uit het dal van de Spieker- en Schravelbeek af te voeren. Dat dal functioneerde in het Holoceen immers niet meer als 1 richting het westen afvoerende laagte, zoals nog in het Pleistoceen. In deze uitwatering was een sluisje met een brug aanwezig, die in 1841 de *Schravelbrugge* heette, naar de naastgelegen hoeve.

Figuur 81. Op de Tranchotkaart (1804/05) is al te zien dat het fossiele pleistocene dal in het noordwesten afwaterd op de Niers via een gegraven verbinding.

²²² <https://etymologiebank.nl/trefwoord/dam3>; Devos 1995; Rentenaar 1998; met dank aan een bijdrage aan de discussie via het Netwerk Naamkunde door dr. Karel Gildemacher, dr. Wim Hagoort, dr. Karel Leenders, prof. dr. Hans Renes, prof. dr. Bram Vannieuwenhuyze.

²²³ Ter verificatie zou dit door booronderzoek getoetst kunnen worden.

Figuur 82. Het kadastraal minuutplan van Ottersum, sectie B, blad 2, met linksonder de hoeve Schravel met de Schravelbrugge over de uitwatering (rood omcirkeld) en rechts van het midden het gehucht bij de Damsen Hoof (blauw omcirkeld).

3.4.3 Het gehucht 'De Dam'

Het cultuurland

De naam 'Dam' voor het gehucht werd in ieder geval in 1731 al gebruikt. De open akker tussen het dal van de Niers en dat van de Schraveltsche Beek werd in dat jaar al *das Damsche Feldt* genoemd. Hierbij is 'veld' de gebruikelijke aanduiding voor een akker in Limburg. Aan de overzijde van de genoemde beek lagen het *Veenscher Feldt* en *Binnen Feldt*, aan weerszijden van het gehucht Ven langs de Vensestraat. Zo kende elk gehucht zijn eigen akker in dit deel van de gemeente Gennep. De 'velden' werden hier toen nog door grote stukken heide of beekdalen van elkaar gescheiden.

Het Damse Veld was in 1731 deels bezit van de klooster Graefenthal in het nabijgelegen Asperden. In zijn algemeenheid was grootgrondbezit in het oostelijk deel van de gemeente Gennep sterker vertegenwoordigd dan in het westelijk, onder meer door de invloed van verschillende kloosters en de Kleefse bestuurselite.²²⁴ Aan een uitloper van het Damse Veld ligt in het westen, bij de doorsteek tussen beide dalen, de hoeve Schravel.

²²⁴ Burggraaf 1988: 68

Figuur 83. Het gehucht De Dam, met links Kleefseweg 76 en rechts het jongere Kleefseweg 93 (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 84. Het 'Damsche Feldt' en ten zuiden ervan het gehucht Dam, aan het Niersdal (bron: Aymans e.a. 1988).

De bebouwing

Op de overgang van het veld naar het beekdal lag ook in 1731 al een klein gehucht (figuur 84), waarvan de wortels mogelijk tot in de late middeleeuwen reiken. Uit een analyse van het grondbezit blijkt dat het op dat moment ging om drie kleinere boerderijtjes en een grotere, de *Damsenhoof*. De historisch-geograaf Peter Burggraaf gaat er vanuit, dat dit geconcentreerde gehucht door de splitsing van een hoeve is ontstaan ²²⁵, en dat zal dan wel de *Damsenhoof* zijn. Verderop lag de geïsoleerde hoeve Schraavel, die ook middeleeuws van oorsprong kan zijn.

²²⁵ Burggraaf 1988: 57

De vertegenwoordiging van de Kleefse bestuurselite en geestelijke instelling in het grondbezit blijkt ook voor dit gehucht: de grootste boerderij van het gehucht, de *Damsenhoof*, was in 1731 eigendom van de postcommissaris Gabriel Schöpplenberg (1689-1755) en in 1841 van de erfgenamen van F: Hagenberg uit Kleef.²²⁶ Daarna bleef het goed nog lang in handen van welgestelden uit Goch.²²⁷ Een naastgelegen huis, nu Kleefseweg 78a, was in 1731 bezit van het klooster Graefenthal, en in 1832 in privéhanden geraakt na verkoop van de kloostergoederen. De twee overige huisjes en de hoeve Schravél zoals die in 1731 bestonden waren zowel in 1731 als in 1832 bezit van lokale 'kleine lieden' resp. een boer, die in De Dam zelf of in 't Ven woonden. In 1832 was er een vijfde huisje aan de oostzijde bijgekomen, ook van een lokale eigenaar (zie tabel 2).

De uitbreiding van het gehucht naar de noordzijde van de weg, zoals we die nu nog kunnen herkennen, dateert uit de vroege 20e eeuw. Waarschijnlijk in 1905 werd Kleefseweg 87 (voorheen 59, daarvóór 41²²⁸) gebouwd²²⁹, een forse kortgevelboerderij met het woongedeelte naar de straat. In 1934 kwam daar Kleefseweg 89-89a bij, een wat kleiner T-vormig woonhuis.²³⁰ Kleefseweg 91 en 93 zijn van nog recenter datum en werden vóór 1967 gebouwd. Ten zuiden van de weg waren ook Kleefseweg 78B en 80 vóór dat jaar gebouwd, zodat er een vloeiender overgang tussen de gehuchten De Dam en Hekkens ontstond.

In de tweede helft van 1926 werd het gehucht aangesloten op het electriciteitsnetwerk, waarvoor een transformatorhuisje op de Zelderheide werd gebouwd.²³¹ Het gaat om het nog bestaande huisje op de hoek van de Kleefseweg en de Heidestraat.

In de huidige situatie is Kleefseweg 76 nog herkenbaar als agrarisch erf. De *Damsenhoof* is gesloopt, en westelijk ervan staat een jonger woonhuis, Kleefseweg 74. Van grote betekenis voor het aanzien van het gehucht is de ontwikkeling bij Kleefseweg 78 (voorheen 44²³²), waar al vele jaren een tankstation staat. Mogelijk al rond 1967 startte Theodorus Hendricus (Thij) Fransman (1920-2009) hier een kippenlachterij in aanvulling op het pluimveebedrijf dat men had.²³³ Nog in 2009 lag hier een eenvoudig tankstation bij de oude boerderij. Achter het terrein stonden toen nog enkele vervallen oude kippenhokken. In 2012 zijn deze vervangen door een modern tankstation. De oude boerderij, die net als zijn verre voorganger uit 1731 nog een stuk van de weg stond, werd afgebroken en door een nieuw woonhuis vervangen.

²²⁶ Mogelijk was er sprake van vererving binnen de familie; de schoondochter van Schöpplenberg heette Hagenberg.

²²⁷ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 1 en 2, artikelen 87, 933 en 1913

²²⁸ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 3444

²²⁹ Kadastrale hulpkaartjes Ottersum, sectie B, nummer 432

²³⁰ Kadastrale hulpkaartjes Ottersum, sectie B, nummer 3378

²³¹ Nieuwe Venlosche Courant, 2 oktober 1926

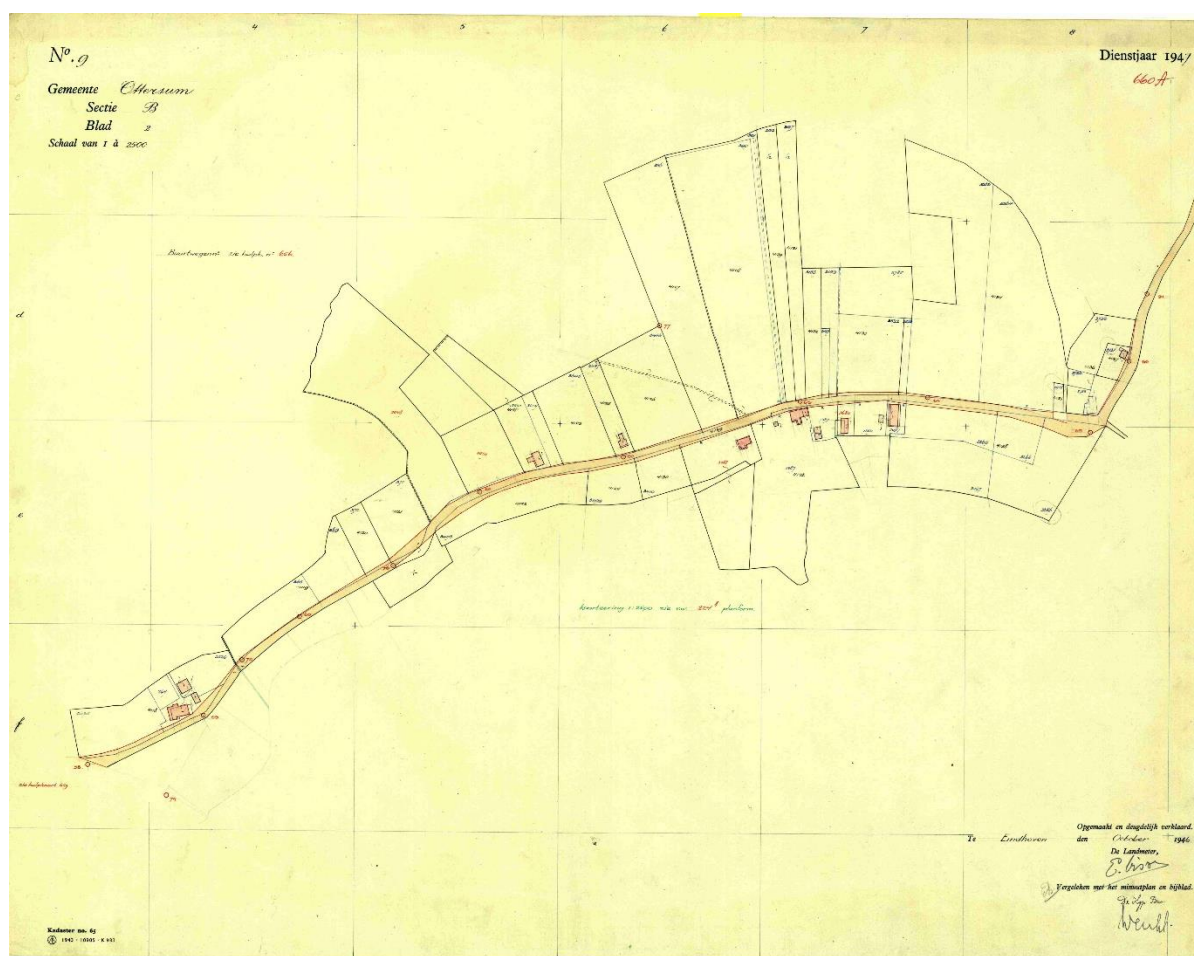
²³² Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 3356

²³³ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 3356

Nummerieke aanduiding (1731)	Eigenaar (1731)	Omvang bedrijf (1731)	Nummerieke aanduiding (1841)	Naam (1841)	Eigenaar (1841)	Adres (2022)
fol 24 nr. 58	Derck Köpp	6 morgen 42 roeden	B 365	Op de Scrael	Hendrik Weijers gez. Schravelsche boer, landbouwer, in het Veen	Kleefseweg 85
fol. 23 nr. 41	Herr Post Commissarius Schöpplenberg	20 morgen 491 roeden	B 454	Damsen Hoof	Erfgenamen Frederik Hagenberg, te Cleef	Kleefseweg 74
fol. 23 nr. 39	Geurt Jacob	265 roeden	B 452	-	P. Sluiters, landbouwer, in 't Veen	Kleefseweg 76-76a
fol. 23 nr. 37	Michel Remitz	1 morgen 154 roeden	B 448	-	P. Jaspers, arbeider in de Dam	Kleefseweg 78
fol. 23 nr. 36	Neucloster oder Stiff Grevendahl	28 morgen 320 roeden ²³⁴	B 446	-	Erfgenamen Jan van Oijen, in de Dam	Kleefseweg 78a
-	-		B 443	-	Weduwe H. Vanbaal, in de Dam	n.v.t.

Tabel 2. Ontwikkeling van bezit van huisplaatsen in het gebied tussen 1731 en 1841.

²³⁴ Hieronder werden twee erven begrepen; naast Kleefseweg 78a was dit een erf aan de Zandsteeg in Ven.

Figuur 85. De omgeving van het gehucht De Dam in 1946, met de oude bebouwing ten zuiden van de Kleefseweg en enkele jongere erven ten noorden ervan (bron: Kadastrale hulpkartjes Ottersum, sectie B, nummer 660). Uiterst links herkennen we nog de hoeve Schravel.

Infrastructuur

De Dam lag en ligt aan een oude doorgaande route over de noordoever van de Niers. Verschillende tracédelen droegen verschillende namen. Het gedeelte bij De Dam heette in de vroege 19e eeuw volgens het kadastraal minuutplan *den Schravelwegh*. In de loop der eeuwen werd de weg steeds meer opgewaardeerd en van een eenduidig profiel als doorgaande weg voorzien. De naam Kleefseweg dateert van vóór 1948.²³⁵

Achter de huizen van De Dam liep in 1731 en in de vroege 19e eeuw nog een ontsluitingspad met bomen erlangs, dat de erven richting het dal van de Niers ontsloot. In de loop van de 20e eeuw verdwenen de laatste relictten van dit lokale pad. Een verbinding tussen de Kleefseweg en het pad was tot de sloop van de boerderij Kleefseweg 78 (kort na 2009) nog herkenbaar als oprit van dit erf, die langs de lange westgevel van de boerderij doorliep.

Een afsplitsing van de Kleefseweg leidde tot ver na de Tweede Wereldoorlog via de Hamsebrug naar Goch-Kessel (zie § 3.4.4).

²³⁵ Op 30 oktober 1948 wordt deze naam voor het eerst in het Dagblad voor Noord-Limburg gebruikt.

Figuur 86. Het landschap rond de Dam nu. De uitsnede is hetzelfde als die hiervoor uit 1731 (bron: PDOK).

3.4.4 Het Nederlands-Duitse grensgebied

Inleiding

Het landschap aan weerszijden van de Niers is in het Nederlands-Duitse grensgebied eigenlijk een continuüm. Natuurlijk heeft de grens op allerlei manieren invloed gehad op de landschappelijke ontwikkeling, maar de ondergrond en de bestaansmogelijkheden daarop veranderden en veranderen niet bij de grens. Het gaat steeds om een rivierterrassenlandschap met dalen, afgedekt door een pakket dekzand.

Figuur 87. Het Duitse gebied oostelijk van de 'Lob van Gennep', met links in paars de huidige grens, met nog zichtbaar het bos van de Zeldersche Driessen (linksmidden). In het noorden de verlengde Niersloop langs Kessel, in het zuiden de Kendelbeek langs Hommersum in het westen en Hassum in het oosten (bron: OpenTopo).

We herkennen daarom zowel aan de Nederlandse als Duitse zijde een ingesneden Niersdal met hogere gronden aan weerszijden, waaraan soms verspreide bebouwing en soms geclusterde bebouwing lag en ligt. Op de Niersmeander van Zelder komen aan de Duitse zijde twee zijbeken uit, namelijk de Kendelbeek en de Nuth. Ook langs deze beken lagen en liggen hogere bewoonde gronden.

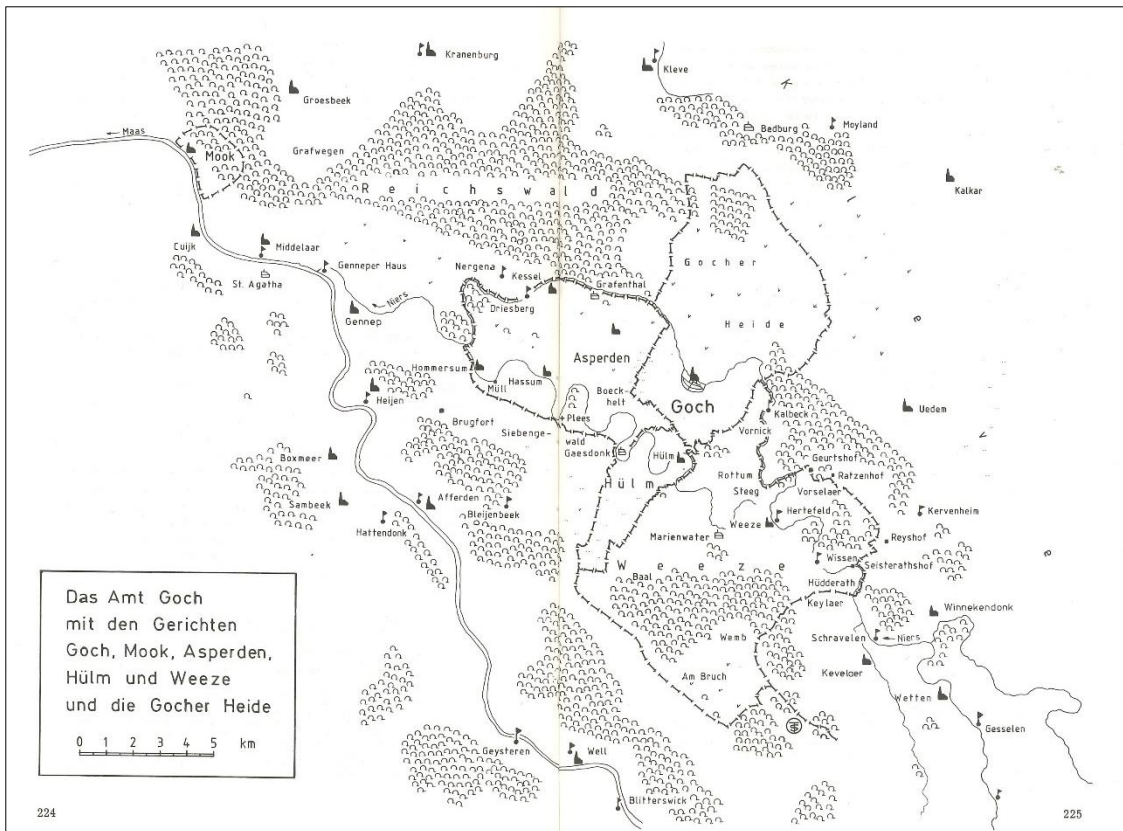
Bestuurlijke context

Tot aan het eind van de 15e eeuw ²³⁶ viel het gebied ten zuidoosten van de Niers, het Amt Goch ²³⁷, onder het hertogdom Gelre. In dat jaar ging het over naar het hertogdom Kleve, en met dat hertogdom

²³⁶ Zowel het jaar 1473 als 1492 wordt genoemd (zie Frankewitz 1986).

²³⁷ Tot deze bestuurlijke eenheid hoorde in de late middeleeuwen ook Mook, als exclave.

in 1609 naar Brandenburg-Pruisen. In 1815/1817 behield Pruisen dit Amt, terwijl de westelijk ervan gelegen gebieden naar het Koninkrijk der Nederlanden overgingen.

Figuur 88. Het Amt Goch in de late middeleeuwen (bron: Frankewitz 1986).

Nergena – ten noorden van de Niers - was met het Reichswald een zelfstandige bestuurlijke eenheid, en werd in de late 20e eeuw met de gemeente Goch samengevoegd.

Een middeleeuws landschap

Wat zijn nu de belangrijke locaties in dit landschap? Op de overgang van de hogere, beakkerbare gronden naar de beekdalen met stromend water ontwikkelde zich in de loop van de middeleeuwen het huidige cultuurlandschap met verspreid gelegen hoeven, kasteeltjes, watermolens en kleine dorpjes met oude kerken. De historische landschapsstructuur is in figuur 99 gevisualiseerd.

Figuur 89. Het onderzoeksgebied tussen Kessel, Hommersum en Hassum in het eerste kwart van de 19e eeuw, volgens de Tranchotkaart (bron: Geoportal NRW). We herkennen de Niers in het noorden en noordwesten en de Kendlbeek in het zuiden aan de beekdalgraslanden.

Hoeven, kerken en dorpen (zie figuur 99)

Tot de verspreid gelegen oude hoeven langs de Niers horen de Kapellenhof en de Klöckscherhof, en langs de Nuth de Loohof en de Heyse Hof. Op enkele middeleeuwse domeinen werden kerken en kapellen gesticht, waaruit later dorpskernen voortkwamen. Met name van belang is het dorp Kessel, direct naast het kasteelterrein Driesberg gelegen, waarover hierna meer. Net als in de 'Lob van Gennep' is hier sprake van een min of meer continue bewoning tussen de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Het dorp Kessel ontstond uit het laatmiddeleeuwse rijksgoed Overbruch, misschien te identificeren als het oude goed 'Ketele'. Op dit rijksgoed stond een kapel, waaruit de parochiekerk Sint-Stephanus is voortgekomen. Overbruch was eigendom van het verderop langs de Niers gelegen klooster Graefenthal, gesticht door de hertogen van Gelre.

Figuur 90. De Petruskerk van Hommersum (bron: hommersum.de).

Langs de Niers in het noorden ligt Kessel, langs de Kendelbeek zuidelijker liggen de dorpen Hommersum en Hassum. Zij liggen op de overgang van akkercomplexen op hoger gelegen gronden langs deze beek naar het beekdal van de Kendelbeek. Hommersum, een plaatsnaam die net als Ottersum is samengesteld uit een persoonsnaam en een uitgang op -heem²³⁸, kent één van de vroegste kerken uit de omgeving. De patroonheilige, Petrus, is daarvoor alleen al een aanwijzing. De kerk werd in 1118 door de graaf van Gelre aan het stift Wassenberg gegeven; enige tijd later blijkt de kerk een goed dat de heren van Reifferscheid en Malberg van de graaf van Gelre in leen hadden, samen met een boerderij op wiens land de kerk wel gesticht zal zijn. In 1291 vielen deze rechten aan de hiervoor al genoemde abdij Graefenthal toe. De oude kerk uit de volle middeleeuwen werd in 1894 door een neogotische kerk vervangen, met uitzondering van het 15e-eeuwse koor.

Ten oosten van Hommersum lag Hassum, ook een -heem-naam, waar een middeleeuwse kapel stond die onderhorig was aan de kerk van Hommersum. De kapel is in de Tweede Wereldoorlog verwoest en niet meer hersteld, maar vervangen door een nieuwe kerk.

Tussen deze grotere plaatsen lag bij Viller nog een Antoniuskapel, die vóór 1469 (in de 13e eeuw?) door de heren van Huis Ham werd gesticht. De daarbij gelegen boerderij is de hiervoor genoemde Kapellenhof.

²³⁸ Deze namen worden geacht tussen de 6e en 10e eeuw gevormd te zijn, vaak uit een persoonsnaam.

Net buiten het hier besproken gebied, maar voor de geschiedenis ervan van groot belang, is het klooster Graefenthal aan de Niers tussen Kessel en Asperden. Het cisterciënzerklooster voor ongehuwde adellijke vrouwen werd in 1248 gesticht door graaf Otto II van Gelre op verzoek van zijn echtgenote, Margaretha van Kleef. Die echtgenote werd in 1251 als eerste bijgezet in de kloosterkerk, en in de eeuw erna volgden nog meer graven en hertogen: Otto II, Reinoud I, Reinoud II, Eduard en Reinoud III met enkele echtgenotes. Bij de opheffing van alle Duitse kloosters in 1802 bezat het klooster 36 boerderijen en 3600 morgen ²³⁹ land.

Figuur 91. De overgebleven kloostergebouwen, met daarvoor het grafmonument voor Otto II van Gelre, stichter van het klooster (bron: Wikimedia Commons).

²³⁹ Een morgen land was zoveel als men in één morgen kon bewerken. De omvang ervan verschilt per regio.

Watermolens (zie figuur 99)

Op de monding van de Kendelbeek bij IJsheuvel en op de Niers bij Viller ontstonden watermolens. De Villermolen, die uit twee afzonderlijke molens bestond, was er al in of vóór de 14e eeuw en was tot de secularisatie in 1802 eigendom van het nabijgelegen klooster Graefenthal. Het molencomplex is uitgebouwd tot industrieel complex en is beschermd als monument.²⁴⁰

Figuur 92. Het molencomplex van de Viller Mühle (bron: Rheinische Post / Gottfried Evers).

Adellijke huizen (zie figuur 99)

Net over de Niers lag het oude riddergoed Haus Hamm. Al in 1336 was er sprake van een dominus Theodoricus de Hamme.²⁴¹ In de late 14e eeuw was het een leengoed van de hertog van Gelre, en vanaf 1473 – toen het gebied overging van het hertogdom Gelre naar hertogdom Kleve - komen we het als Kleefs leengoed tegen.²⁴²

Tot het goed behoorden in 1750 een grote hoeveelheid land, tiendinkomsten, het jachtrecht in de ambten Goch en Asperden, de duivenvlucht en de visserij op de Niers tot aan het riddergoed Biesterveld.²⁴³ Ook de brug over de Niers behoorde tot Haus Hamm. Omstreeks 1785 werd de oude burcht afgebroken.

²⁴⁰ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/KLD-294826>

²⁴¹ <https://www.alleburgen.de/bd.php?id=19955>

²⁴² Sloet 1912; Dösseler & Oediger 1974: 227

²⁴³ Duisburger Intelligenz-Zettel Nr. III

Figuur 93. Het Huys Den Ham, door Jan de Beijer.

Figuur 94. Het latere boerenerv Hamm nabij de brug over de Niers, 1916 (bron: <https://archivewk1.hypotheses.org/tag/haus-hamm>).

Noordelijk van de Niers lag bovendien nog de burcht Nergena, die in de 14e eeuw aan de hertogen van Gelre toebehoorde. Na 1718 werd de burcht wegens bouwvalligheid afgebroken; al in 1647 zou de burchtkapel in verval geweest zijn.²⁴⁴ Bij de burcht hoorde het waldgraafschap Nergena, waartoe belangrijke rechten op het Reichswald behoorden. Op meerdere plekken zijn de grenzen van het Reichswald nog aan wallen en greppels te herkennen. Nergena werd in 1798 een zelfstandige gemeente, die bij de gemeentelijke herindelingen in 1969 bij Goch werd gevoegd.²⁴⁵

De laatste belangrijke burcht in de omgeving was de Driesberg, wat verder naar het oosten ten zuiden van de Niers. Van deze burcht uit het einde van de 14e eeuw is de voorburcht met twee bakstenen torens bewaard gebleven. De burcht zou in de bouwperiode toebehoord hebben aan Johan Kodken van Zeller, die we bij het onderzoek naar Zelder ook tegenkwamen (zie § 3.6). De huidige voorburcht dateert uit de 17e eeuw. De hoofdburcht, die in de 18e eeuw nog in barokstijl verbouwd werd en waarbij een geometrische landschapsstructuur is aangelegd, werd rond 1840 afgebroken.²⁴⁶

Naast de grootgrondbezittende kloosters hadden ook de ministerialen op de kasteeltjes grond in het gebied, zodat we al vroeg van een relatief hoge graad aan grootgrondbezit kunnen spreken.

Infrastructuur

De Hamsebrug speelt een belangrijke rol in de geschiedenis van het gebied aan weerszijden van de Niers. Het waren eeuwenlang een belangrijke verbinding tussen Ottersum en Viller, beide onderdeel van Pruisen. Na 1815/1817 veranderde de rol van de plek door de komst van een grens, die gaandeweg de 19e eeuw ook steeds nadrukkelijker aanwezig was. Toen het Duitse keizerrijk in 1916 in een oorlog verwickeld was en Nederland neutraal bleef, werden er aan weerszijden van de weg bij de Hamsebrug loopgraven met borstweringen aangelegd.²⁴⁷ Uiteindelijk verdween de brug naar alle waarschijnlijkheid tussen 1930 en 1938 uit het landschap.²⁴⁸ Aan de Nederlandse zijde loopt de Hamsebrugweg nu dood op de Niers, aan de Duitse zijde doet dat de Kapellenhofstraße.

De hoofdwegenstructuur in het onderzochte gebied volgt grotendeels een oost-westrichting, parallel aan de dalen en de stuwwalrand. Plaatselijk zijn deze routes verbonden door dwarsverbindingen, die vaak bij prominente plekken de beken kruisen. Het gaat dan bijvoorbeeld om watermolens, kapellen of kerken/dorpen. In een tweetal gevallen is de wegenstructuur omgevormd naar een orthogonaal patroon, namelijk bij de landgoedaanleg van de Driesberg en op de Asperheide (figuur 99).

Ontginningen en bebossingen

De hoeveelheid woeste gronden in de 19e eeuw was aan de Duitse zijde van de grens aanzienlijk beperkter dan aan de Nederlandse. Tussen de grotere en kleinere dekzandeilanden lagen destijds al boscomplexen (zie figuur 81), die vermoedelijk vanuit de buitenplaatsen als Ham en Driesberg waren aangelegd. Daartoe behoorde ook het bos waarin in de 20e eeuw een militair complex bij de

²⁴⁴ <https://www.alleburgen.de/bd.php?id=19955>

²⁴⁵ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/O-82179-20131217-3>

²⁴⁶ <https://www.alleburgen.de/bd.php?id=19936>

²⁴⁷ <https://archivewk1.hypotheses.org/tag/haus-hamm>

²⁴⁸ De topografische kaart uit 1930 laat de brug nog zien, die van 1938 niet meer. Omdat oudere topografische kaarten niet altijd secuur zijn bijgewerkt, kan de brug ook voor 1930 zijn verdwenen, maar dus pas na 1916. Een kadastrale hulpkaart uit september 1931 zou de bevestiging kunnen zijn dat de brug nog echt tot in de jaren 30 bestaan heeft, maar het bijbehorende veldwerkaartje toont de brug niet. Dat kan betekenen dat men de brug op basis van andere kaarten erbij heeft getekend, zonder de bevestiging dat die tijdens het veldwerk nog bestond (Kadastrale hulpkaartjes Ottersum, sectie B, nummer 618).

Hamsebrug werd aangelegd. Voor het overige ging het bij de stukjes heide om restpercelen tussen ouder cultuurland.

Figuur 95. De kolonie Asperheide ten zuiden van Asperden op de Uraufnahme 1836-1850 (bron: Geoportal NRW).

In deze omgeving werd daarentegen al in de 18e eeuw grootschalig ontgonnen. Vanaf 1770 verleende Frederik de Grote via de *Klevischen Kriegs und Domänenkammer* aan kolonisten uit de Pfalz het recht om de heidevelden ten zuiden van Asperden te ontginnen. Al in 1785 stonden er 38 huizen. Asperheide moet als een voorbeeld gezien worden van actieve bevolkingspolitiek van Pruisen, zoals die ook voor het gebied ten noorden van Ottersum in die periode werd gevoerd. In de Asperheide, maar ook in het nabijgelegen Pfalzdorf is de systematische indeling van het landschap nog duidelijk te herkennen.²⁴⁹

Ingrijpende landschapsveranderingen

Nederlandse zijde

In de laatste twee eeuwen zijn er talloze kleinere en grotere landschappelijke veranderingen geweest die het landschap aan weerszijden van de Niers hebben veranderd. Soms ook stralen veranderingen aan de ene zijde uit op de landschapsbeleving aan de andere zijde.

²⁴⁹ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/O-74680-20130920-2>

Figuur 96. De recente bedrijfslocatie van DSV in Zelder, die van grote afstand te zien is (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Aan de Nederlandse zijde viel het met de wijzigingen eigenlijk nog wel mee. De meest ingrijpende zijn de geleidelijke ontwikkeling van het dorp Ven-Zelderheide en de industrialisering van het bedrijf in Zelder.

Duitse zijde

Een ingrijpende verandering aan de Duitse zijde van de grens was de doorsnijding van het landschap door de spoorlijn *Boxteler Bahn* tussen Gennep en Goch, die net ten zuiden van de 'Lob van Gennep' langs liep, maar via IJsheuvel wel ten noorden van Hommersum en Hassum richting Asperden en Goch liep. Dit deel van de spoorlijn was in gebruik tussen 14 juni 1873 en 10 mei 1940, en daarna tussen Hassum en Goch nog tussen 30 oktober 1945 en 15 mei 1949. Goederenverkeer ging nog tot 1 maart 1967 over dit spoor. Ter hoogte van Hassum lag sinds 1877 een station, waar ook sinds 1908 een douanekantoor bij werd gebouwd.²⁵⁰ Een deel van dit complex is nog altijd aanwezig.²⁵¹

Het onderzoeksgebied is grotendeels in agrarisch gebruik gebleven. De ruimtelijke uitbreiding van de drie dorpen Kessel, Hommersum en Hassum is relatief beperkt geweest. De belangrijkste landschappelijke verandering is militair van aard: direct tegen de voormalige Hamsebrug ligt een complex dat als *Bundeswehrdepot* in gebruik was. Voor de bouw van het 65 hectare grote complex werd in het voorjaar van 1966 gestart met het rooien van het daar aanwezige bos. In 1971 werd het

²⁵⁰ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/O-CW-20110829-0019>

²⁵¹ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/O-27180-20111210-2>

complex met 44 hallen in gebruik genomen. Tot 2004 werden deze gebruikt voor opslag van materiaal van het Duitse leger, daarna nog slechts als opslagplaats.²⁵² In 2012 werd het militair depot door de *Bundesanstalt für Immobilien-Aufgaben* verkocht aan een conglomeraat van lokale civieltechnische en agrarische bedrijven uit Kranenburg resp. Hommersum.²⁵³

Figuur 97. Op luchtfoto's is het voormalige Bundeswehrdepot aan de Niers goed herkenbaar. De verdwenen Hamsebrug is met een rode cirkel aangeduid (bron: PDOK).

²⁵² <https://hommersum.de/de/chronik/>

²⁵³ https://rp-online.de/nrw/staedte/goch/siebers-kauft-bundeswehrdepot_aid-22144199

Figuur 98. Een schoorsteen van het Bundeswehrdepot is ook vanaf de Kleefseweg op Nederlands grondgebied waarneembaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Een verbetering van de afwatering aan de Duitse zijde van het Niersdal werd bereikt door de zogenaamde *Niersregulierung* in 1933.²⁵⁴ Veel op het water draaiende structuren langs de Duitse Niers verloren toen hun functie. Ook een groot aantal kleinere watergangen werd genormaliseerd. Een dergelijke normalisatie is van het Nederlandse deel niet bekend.

Wat ook aan de Duitse zijde speelt is de winning van grondstoffen. Nabij de Heysenhoef, noordwestelijk van Hassum langs de spoorlijn, ligt een grindwinningsput. Rond Graefenthal is grootschalig zand gewonnen, waardoor het klooster nu in een plassengebied ligt.

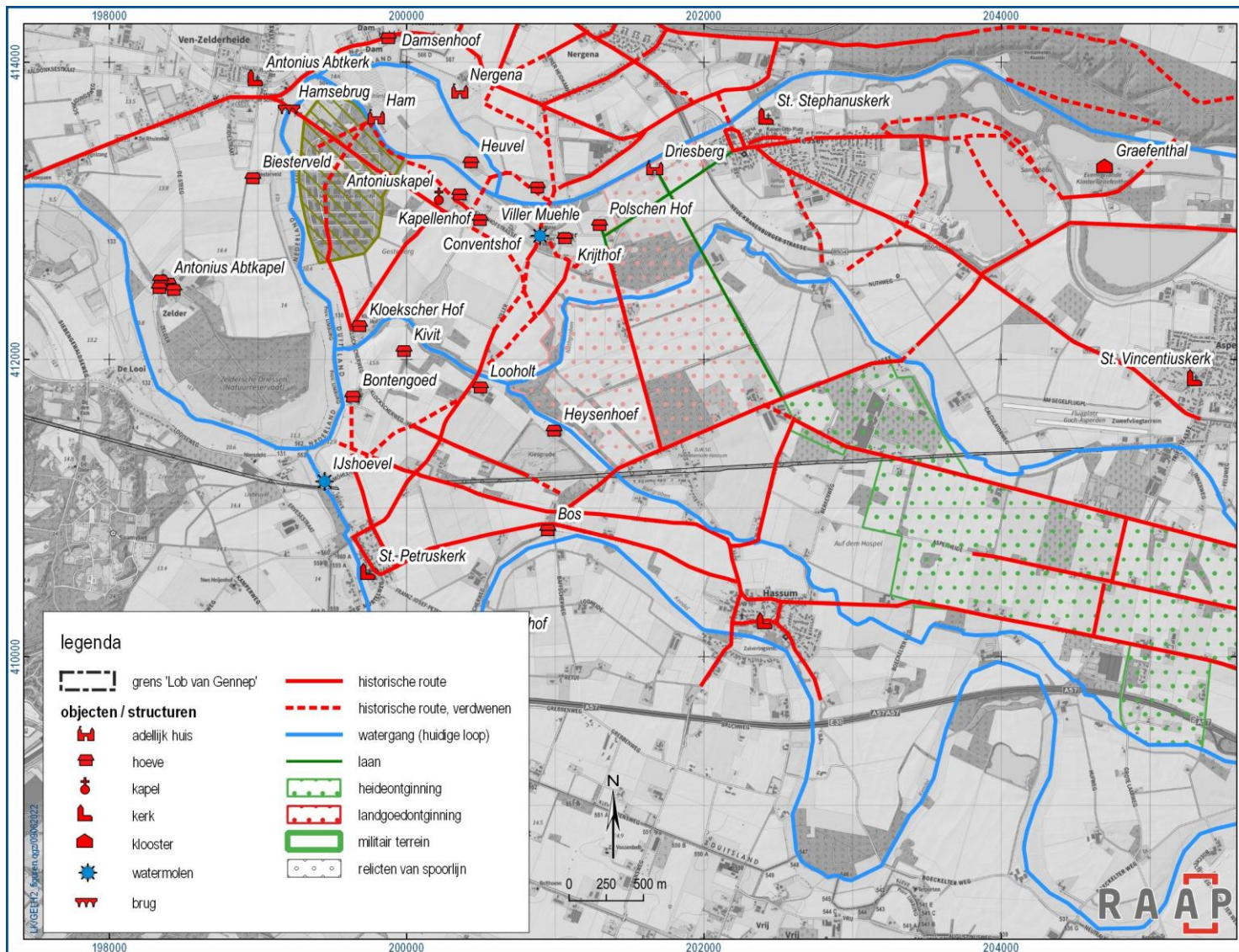
3.4.5 Tot besluit

Als we van klein naar groot uitzoomen, zien we allereerst dat de 'dam' zeer waarschijnlijk vooral een landengte tussen twee beken is geweest, die is gebruikt en steeds verbeterd voor vervoersdoeleinden langs de Niers. Nabij die dam lag en ligt een gehucht van die naam, ingeklemd tussen twee beekdalen, met een klein akkercomplex en aanliggend beekdal. De vier huizen die hier in de vroege 18e eeuw stonden, komen vermoedelijk voort uit één middeleeuwse hoeve.

Als we de Niers oversteken, komen we in een landschap dat ten dele vergelijkbaar is met dat van de 'Lob van Gennep': een verspreid nederzettingslandschap op zandruggen, langs beekdalen als de Niers,

²⁵⁴ <https://www.kuladig.de/Objektansicht/O-55245-20121009-30>

de Nuth en de Kendelbeek. Ook hier vinden we middeleeuwse rijksgoederen en verspreid gelegen middeleeuwse kasteeltjes, evenals watermolens op de beken. Net als aan de Nederlandse kant is het meeste hiervan nu verdwenen. Grondstofwinning speelt hier minder een rol dan in Nederland, maar de bouw van een *Bundeswehrdepot* tussen 1966 en 1971 heeft wel een behoorlijke impact op het landschap gehad.

Figuur 99. Een selectie van objecten en structuren in het besproken gebied, deels benoemd in de tekst.

3.5 Steenfabriek Middelaar

3.5.1 *Geschiedenis en huidig complex*

Deze paragraaf is met toestemming overgenomen uit de redengevende omschrijving, zoals opgesteld door het MonumentenAdviesBureau.²⁵⁵ De ontwikkeling van de bebouwing op basis van de kadastrale hulpkaarten is weergegeven in figuur 101. Voor meer detail kan hier in de digitale versie van dit rapport op worden ingezoomd.

“Eind 19de eeuw werd door aannemer Alphons Coolen uit Panheel de Maasbochtverbetering ter hoogte van Milsbeek uitgevoerd. Aanvankelijk zou de vrijkomende klei naar een lager gelegen gebied van De Bulten worden vervoerd, maar Coolen besloot na een suggestie van een bij het werk betrokken arbeider uit Groesbeek zelf van de klei stenen te gaan bakken. Zo ontstond vanaf 1898 de baksteenfabricage in Milsbeek. Coolen kocht een keuterij aan de Bloemenstraat op en begon op het terrein tussen de Bloemenstraat en de Maas, net een stukje ten westen van de ruïnes van het Gennepthuys, met de bouw van een steenbakkerij. Voor het opzetten van de fabriek schakelde Coolen tevens de uit Druten weggekochte vakman Knilles van Koolwijck in. Samen zetten ze een bedrijf op, waar aanvankelijk nog steen werd gebakken met behulp van een veldoven. Voor het vormen van de steen was wel al een door stoom aangedreven vorm- en strengpersinstallatie gebouwd. De stenen werden nog gewoon in buitenlucht gedroogd, later werden hiervoor langgerekte haaghutten gebouwd, die op oude kaarten ook zichtbaar zijn. Coolen kon lang toe met de kleivoorraad die hij in 1898 had opgeslagen. Pas kort voor 1920 was deze voorraad opgebraakt.

In 1922 nam Willem Wouters uit Ewijk het bedrijf over. De steenbakkerij was op dat moment vanwege het opraken van de eigen voorraad grondstof (klei) en economisch zwaar weer al enige jaren niet in gebruik. Wouters was een schoonzoon van de bekende steenbakkersfamilie Burgers, die tussen Weurt en Beuningen ook een steenfabriek bezat. Wouters kreeg het bedrijf zelf niet goed op de rails.

²⁵⁵ MAB 2020: 1-2

Figuur 100. De fabriek en de smalspoorlijn op de topografische kaarten van 1958 (boven) en 1967 (bron: topotijdreis.nl).

ca. 1813 (minuutplan)

dienstjaar 1900

dienstjaar 1932

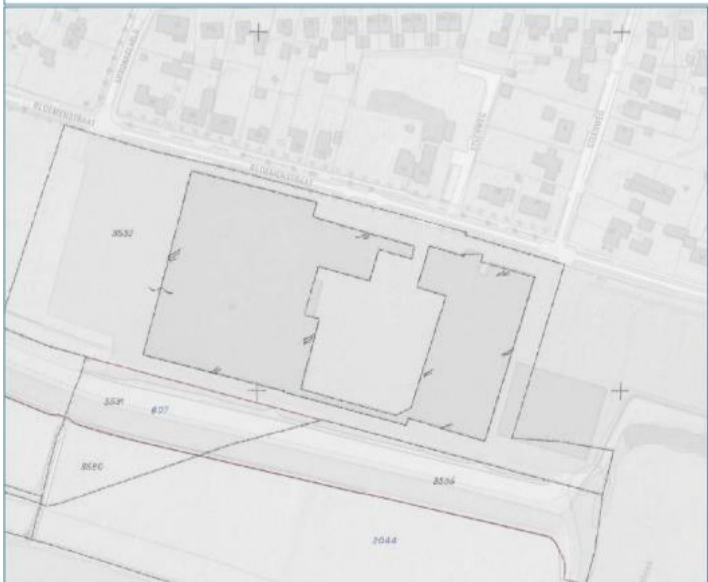
dienstjaar 1950

dienstjaar 1961

dienstjaar 1978

dienstjaar 1997

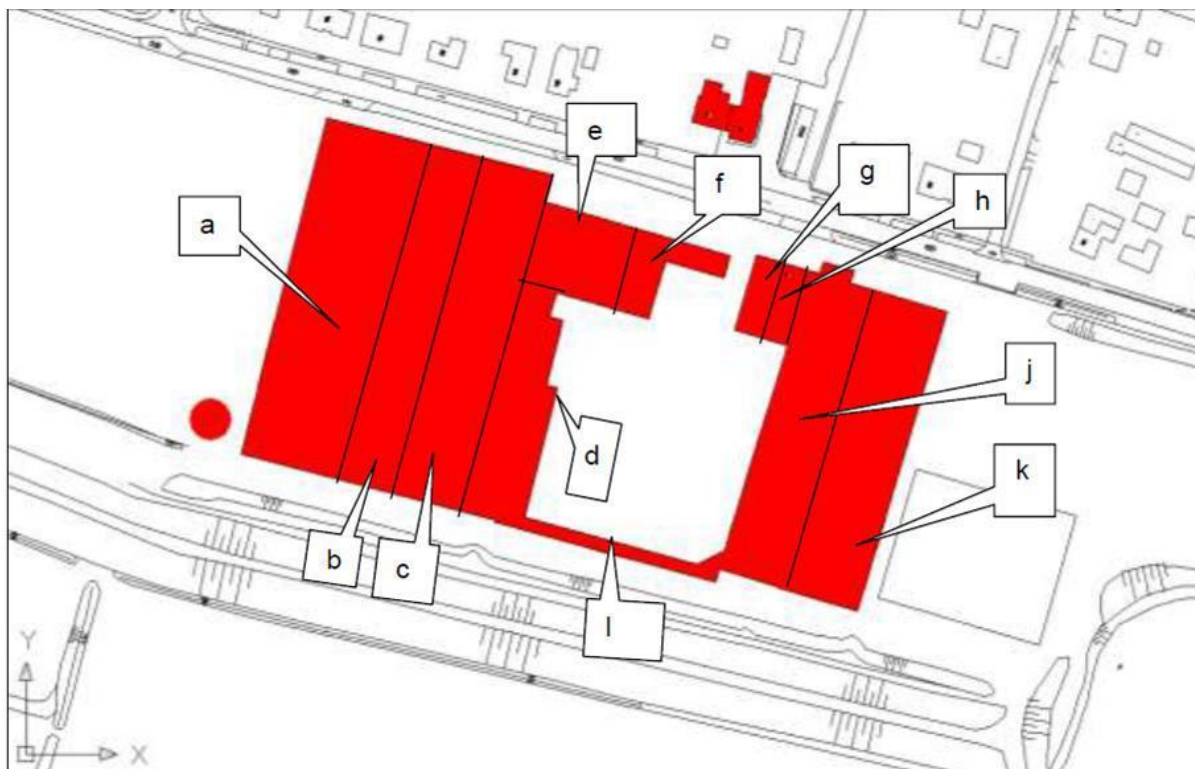

dienstjaar 2005

Figuur 101. Ontwikkeling van het fabrieksterrein op basis van kadastrale (hulp)kaarten.

Tot overmaat van ramp liep het bedrijf, maar ook de woning van Wouters zelf grote schade op bij dijkdoorbraken van de Maas in 1926. Vanaf 1927 gingen J. van Os en J.W. Gramser zich met het bedrijf bemoeien. Ook toen ging het maar moeizaam met het bedrijf. Dit veranderde toen in 1931 Jan Huisman ten tonele verscheen. Huisman achtte een modernisering noodzakelijk en bouwde een ringoven. Van Os vertrok daarna al spoedig, Gramser bleef nog bij het bedrijf betrokken terwijl ook Wouters nog op de achtergrond als grondeigenaar een rol speelde. In de Tweede Wereldoorlog leed de fabriek veel schade en na de oorlog bouwden de zoons van Huisman (Willy en Frans) met grote voortvarendheid, gesteund door het Bureau Wederopbouw, vanaf 1946 een nieuwe moderne fabriek, met een kantoor en bedrijfswoning (Bloemenstraat 70-72) aan de overzijde van de straat. Uit deze beginperiode van de wederopbouw zijn de bedrijfswoning en de werkplaatsen met kantine bewaard gebleven. De nieuwe haaghutten werden vanaf omstreeks 1950 loodrecht op de Bloemenstraat gebouwd. De naoorlogse ringoven was opgenomen in een langwerpige vleugel met een fabrieksschoorsteen die uit de kap oprees. Deze vleugel stond recht tegenover de bazenwoning/kantoor zoals op een luchtfoto uit de jaren '50 is te zien. Ook de topografische kaarten uit deze periode geven de oven met schoorsteen op deze plaats aan. Thans is hier de grote binnenplaats.

Vanaf het midden van de jaren '70, toen de fabriek een nieuwe, gas gestookte tunneloven kreeg (gebouwd in 1976) verdwenen de haaghutten snel uit beeld, omdat men de ongebakken steen ging voordrogen en drogen in toen ook gerealiseerde droogkamers. Zo verdween geleidelijk aan het gehele productieproces van klei naar baksteen van buiten naar binnen, in hiervoor gebouwde fabrieksloodsen. De nog bestaande schoorsteen dateert ook uit 1976. Huisman koos opmerkelijk genoeg nog voor de bouw van een gemetselde schoorsteen, hoewel in die periode de stalen schoorstenen reeds gebruikelijk waren.

Figuur 102. Het complex, situatie 2019, met gebouwaanduiding (bron: MAB 2020: 2).

In 1991 verkocht de familie Huisman het bedrijf en kregen verschillende buitenlandse bedrijven de fabriek in handen (1991-1999 de firma Boral Nedusa Baksteen bv, 1999- 2002 de firma Hanson, en 2002-2008 het Oostenrijkse Wienerberger). In 2008 hield de productie op en werd de fabriek gesloten. Recent is de eigenaar in overleg gegaan met de gemeente over de herbestemming van het terrein. Daarbij is afgesproken dat de meeste gebouwen worden gesloopt (gebouw A-F en I,J en K). De schoorsteen en de werkplaatsen met kantine (gebouw G en H) en de woning met kantoor (Bloemenstraat 70-72) worden gespaard.

Het complex bestaat aan de vooravond van de sloop ²⁵⁶ uit twee gebouwenclusters gescheiden door een binnenplaats en aan de zuidzijde (rivierzijde) verbonden door een lange gangvormige structuur. Het westelijke cluster bestaat uit een drietal parallel aan elkaar gebouwde, langwerpige rechthoekige hallen onder zadeldaken (gebouwen A, B, C) . Op de oostelijke van deze drie hallen sluit aan de oostgevel een hal aan die maar de helft van de lengte van de andere hallen heeft (gebouw D), gevolgd door een smaller deel aan de noordzijde met tegen de oostgevel een luifel. Aan de noordzijde van gebouw D sluit haaks een grote hal onder zadeldak aan (gebouw E), waartegen aan de oostzijde een L-vormig gebouw aansluit (gebouw F).

De oostelijke cluster bestaat uit twee parallel aan elkaar gebouwde langwerpige hallen met zadeldaken (gebouwen J en K), waarbij tegen het noordelijke deel van de westgevel van gebouw J twee kleine rechthoekige gebouwen, parallel aan elkaar gebouwd onder zadeldaken met topgevels (gebouwen G en H) aansluiten. Tussen de vleugel van gebouw F van het westelijke cluster en de rechter zijgevel van gebouw G van de oostelijke cluster bevindt zich gezien vanaf de straat een doorrit naar de grote binnenplaats. De gangvormige structuur (gebouw I) die aan de zuidzijde beide clusters verbindt bestaat zelf weer uit drie in massa en dakvorm te onderscheiden verschillende bouwdelen

Westelijk van het westelijke cluster is een groot open terrein (tasveld) aanwezig. Oostelijk van het oostelijke cluster staat aan de zuidkant tegen de dijk een niet verder te noemen zeer jonge open overkapping van een kleiopslag, met weer oostelijk daarvan een betonnen muur die de haven omsluit."

3.5.2 Kleiwinning

Zoals gezegd begon de fabriek in 1898 stenen te bakken van de klei die vrij was gekomen bij de Maasbochtverbertering. Zo'n 20 jaar later was deze klei op en moest naar nieuwe bronnen worden gezocht. De eerste kleiwinning heeft waarschijnlijk plaatsgevonden op percelen direct ten zuiden van de fabriek, gezien de wat lagere ligging hiervan. Bij de modernisering door Huisman werden ten westen van de fabriek percelen aangekocht om hier de klei te winnen, waaronder bij de Gebrande Kamp. In 1938 werden hiervoor een excavateur en een kleine locomotief aangeschaft, voor de winning van de klei en het transport naar de fabriek.²⁵⁷ De excavateur stond op een eigen breed spoor, waarlangs het smalspoor van het kleitransport was gelegd (zie figuur 104). Tot de productie in 1941 op last van de bezetter moest worden gestaakt, was men met afgraven ongeveer tot de Tielebeek gekomen.²⁵⁸ Voor de stillegging had de fabriek tijdens de oorlog moeite om aan brandstof te komen voor de oven. Daarop is men langs het Reichswald veen gaan afgraven. Met de steenpers werden hier turfblokken van geperst. In de ochtend vormde de machine bakstenen, in de middag turfblokken.²⁵⁹

²⁵⁶ Ten behoeve van woningbouw.

²⁵⁷ Theunissen 2020

²⁵⁸ Mededeling dhr. W. Bindels, d.d. 06 mei 2022

²⁵⁹ Theunissen 2020

Na de oorlog is de kleiwinning op de Gebrande Kamp verder gegaan. Het bruggetje waarmee het smalspoor de Tielebeek passeerde is nog altijd aanwezig, zij het verscholen tussen de begroeiing (zie figuur 103). De afgegraven percelen werden na de kleiwinning weer opgeleverd als weiland.²⁶⁰ Omdat de nu laaggelegen percelen kwetsbaarder zijn voor hoogwater werden ze beschermd door een dijkje met een uitlaatsluis. Eigenaren hielden het hoogwater ook wel enige tijd vast op hun land, opdat het slib kon bezinken en de bodem verrijken.²⁶¹

Figuur 103. Het bruggetje van de smalspoorlijn over de Tielebeek is tussen de vele begroeiing moeilijk waarneembaar (foto: RAAP, 9 mei 2022).

Nadat de percelen bij de Gebrande Kamp na de oorlog in rap tempo waren afgegraven (de vraag naar stenen was tijdens de wederopbouw natuurlijk groot), verplaatste de kleiwinning zich in de jaren 50 nog verder westelijk, naar de Huusse Wei bij Middelaar. In 1959 bereikte de kleiwinning de weg naar het Middelaarshuis, zoals de foto's laten zien. Later werd ook in het oostelijk deel van de Huusse Wei klei gewonnen.²⁶² Eind jaren 60 moet men ook gestopt zijn met het gebruik van de excavateur en het treintje. Er werd toen overgestapt op een graafmachine en vrachtwagens.²⁶³

Het meest westelijke perceel dat is afgegraven ligt ten westen van de weg naar het Middelaarshuis. In de jaren 70 en 80 werden percelen direct ten zuidoosten van de fabriek afgegraven.²⁶⁴ Op het laatste perceel hier is ook dieper gegraven dan de rivier, waardoor naast klei ook zand en grint gewonnen kon worden en een haven ontstond. Hierna is lokaal geen klei meer afgegraven. Via de haven werden stenen verscheept die geproduceerd werden voor de Engelse markt. Het latere verladen van zand en grint werd door de Raad van State verboden na protesten door omwonenden.²⁶⁵

²⁶⁰ Mededeling dhr. W. Bindels, 6 mei 2022.

²⁶¹ Mededeling dhr. T. Theunissen, 9 mei 2022

²⁶² Vergelijking van de historische kaarten van 1967 en 1979 en de daarop weergegeven steilranden.

²⁶³ Mededeling dhr. W. Bindels, 6 mei 2022.

²⁶⁴ Vergelijking van de historische kaarten van 1958, 1967 en 1979 en de daarop weergegeven steilranden

²⁶⁵ Mededeling dhr. T. Theunissen, 25 mei 2022.

Figuur 104. Het breedspoor van de excavateur met ernaast het smalspoor van het transport-treintje op de Huisse Wei bij Middelaar in 1959. Langs de struiken links ligt de weg naar het Middelaarshuis (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

Figuur 105. De excavateur aan het werk op de Huisse Wei bij Middelaar. De klei werd tot op grote diepte afgegraven (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

3.5.3 Zandwinning

Voor bakstenen is niet alleen klei nodig, maar ook zand. Afhankelijk van de gewenste afwerking moeten gevormde stenen namelijk bezand worden. Dit gebeurt door de vormbak van een laagje zand te voorzien alvorens de klei erin komt. Het zand hiervoor werd gewonnen aan de noordzijde van de Bloemenstraat, in de duinen.²⁶⁶

3.5.4 Smalspoor

De omvang van de spoorlijn van de steenfabriek is te zien op de topografische kaarten van 1958 en 1967 (figuur 100). Vanaf het midden van de fabriek liep de lijn schuin door het aangrenzende perceel naar het zuidwesten en van daar langs de perceelsgrens verder westwaarts. Deze perceelsgrens is nog in het landschap herkenbaar aan de steilrand die zich aan de rivierzijde bevindt (figuur 108). Het westelijke einde van de spoorlijn verplaatste mee met de kleiwinning.

Figuur 106. Luchtfoto van de aansluiting van de spoorlijn op het fabrieksterrein, vermoedelijk jaren 50 (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

²⁶⁶ Mededeling dhr. W. Bindels, 6 mei 2022.

Figuur 107. Het kleitransport bij de Huuse Wei bij Middelbaar in de jaren 50. Op de achtergrond de Dorpsstraat in Middelbaar. Het huis direct achter de cabine van de locomotief is het nog bestaande pand op nummer 53 (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

Figuur 108. Op het westelijk einde van de perceelsgrens waarlangs het smalspoor liep ten zuidwesten van de fabriek, is de steilrand goed waarneembaar in de helling van het pad. De laagte links is ontstaan door kleiwinning (foto: RAAP, 6 mei 2022).

De kaart van 1967 laat zien dat het spoor met een bocht de fabrieksgebouwen in gaat, waarschijnlijker om efficiënter te kunnen lossen. Ook ligt er spoor, als een klein emplacement, voor het westelijk deel van de fabriek. Hiermee lijkt ook de oven te kunnen worden bereikt. Een foto uit 1968 bevestigt deze situatie (figuur 109).

Figuur 109. Het spoor aan de zuidkant van de fabriek in 1968. Niet alleen klei maar ook de gevormde bakstenen worden over het spoor vervoerd. De aftakking naar links voert naar het winningsterrein (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).

3.5.5 Natuurontwikkeling

Op de (reeds afgegraven) Gebrande Kamp werd na het hoogwater van 1993 en 1995 grond gewonnen voor de aanleg van dijken in de gemeente Gennep.²⁶⁷ De hierdoor ontstane plassen zijn nadien ingericht als natuurgebied. Begin 2022 is er opnieuw veel grond verzet om het gebied opnieuw in te richten ten behoeve van de natuurontwikkeling.

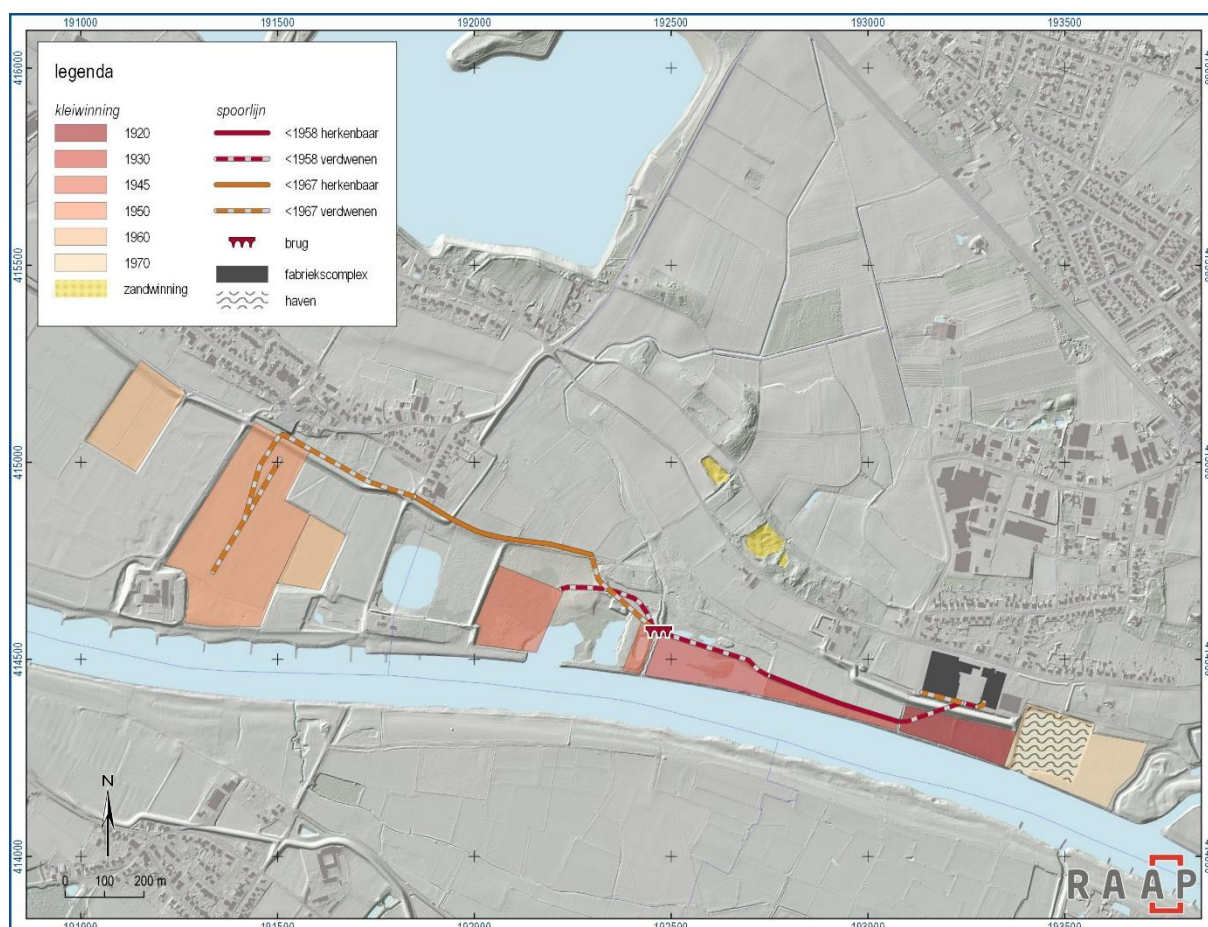
3.5.6 Landschappelijke relictten

Het kaartje op de volgende pagina laat zien wat er nu in het landschap nog aanwezig is aan sporen van de steenfabriek. Het fabrieksterrein zelf is al eerder nader bekeken (zie figuur 102). De relictten in het landschap eromheen bestaan uit winningskuilen en overblijfselen van het smalspoor en de haven. De verdwenen stukken smalspoor zijn ook aangegeven, enerzijds om de plaatsen die nog herkenbaar zijn in hun context te plaatsen, anderzijds omdat deze tracés gebruikt kunnen worden bij de gebiedsontwikkeling.

²⁶⁷ Mededeling dhr. W. Bindels, 6 mei 2022; Breuring-Peters 2016: 2

Figuur 110. De opnieuw vergraven Gebrande Kamp ten behoeve van natuurontwikkeling. De bodem bestaat uit zowel klei als zand. De steenfabriek op de achtergrond (foto: RAAP, 6 mei 2022).

Figuur 111. Landschappelijke relictten van de steenfabriek. Voor meer detail kan worden ingezoomd.

3.6 Landgoed Zelder

3.6.1 Inleiding

Ten zuiden van het dorp Ven-Zelderheide ligt een bijzonder gebied, het landgoed Zelder. Doordat het al sinds de jaren 40 als bedrijfslocatie in gebruik is en in de jaren 80 met slagbomen werd afgesloten, is het voor bezoekers van het gebied relatief wat minder bekend. Dat laat onverlet dat het gebied een bijzondere (landgoed)geschiedenis heeft, die sterk afwijkt van de rest van het landschap in de vroegere gemeente Ottersum. We hebben het hier over een stuk agrarisch cultuurlandschap binnen een Niersmeander, die ten zuiden van de weg Ottersum – Ven-Zelderheide ligt. De noordgrens van het oude landgoed is bij benadering de weg tussen de boerderijen De Vogelzang en Bisterveld op figuur 112), terwijl de zuid-, west- en oostgrens op de Niers liggen (zie figuur 112).

Figuur 112. Het landgoed Zelder, omstreeks 1900 (bron: topotijdreis.nl). Het landgoed besloeg het Zelderse Veld en de aangrenzende Zelderse Driessen c.q. het Zelderbos.

3.6.2 Vroeg landgebruik

De hoge gronden langs de meander van de Niers boden al vroeg een aantrekkelijke woonomgeving, al is daarover nog maar weinig uit gedocumenteerde opgravingen bekend. Ten noorden van het gehucht ligt een terrein waarin zich sporen van bewoning uit het neolithicum bevinden.²⁶⁸ Aan de oostzijde van het huidige gehucht werd in 1990 en 1997 een merovingisch grafveld uit de 6e/7e eeuw met daarin 131 graven, inclusief een paardengraf, opgegraven.²⁶⁹ Het huidige gehucht Zelder bestond blijkens archeologische vondsten overigens op de huidige plek al in de late middeleeuwen, en mogelijk bestaat er continuïteit vanaf het voornoemde vroegmiddeleeuws grondgebruik.²⁷⁰

Figuur 113. Zicht op Zelder vanuit het noorden. Ter plaatse van de bedrijfshal lag het merovingisch grafveld (foto: RAAP, 27 mei 2022).

De vroegste vermelding van personen met de namen Biesterveld en Zelder, de twee relevante toponiemen hier, dateert uit de 14e eeuw. Otto van Bistervelt (1336) en Jan Codken van Sellar (1357) komen beide in die eeuw voor.²⁷¹ Johan Kodke werd in 1372 uit de Kleefse dienstmanschap bevrijd, en in 1385 werd voor hem het leen *Yngeloe* te Asperen (niet Asperden!) vermeerderd²⁷²; zijn vader Kodken was in 1377 met de *Hoff te Loe* in Asperden beleend, en na hem (zijn kleinzoon?) Reynken van

²⁶⁸ AMK-terrein 11122

²⁶⁹ <https://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai%3Aeasy.dans.knaw.nl%3Aeasy-dataset%3A40194/id/5/Language/NL/uquery/zelder/coll/publication>

²⁷⁰ AMK-terrein 16259

²⁷¹ Renes 1999: 240, 312

²⁷² Van Doorninck 1901

Zellar.²⁷³ We mogen er van uitgaan dat zij uit een geslacht stamden dat van oorsprong van Zelder afkomstig was.

Ten minste een relatie tussen de familie en Zelder wordt bevestigd door een oorkonde in het archief in Anholt. In 1408 gaf de vrouwe van Gennep, Johanna van Brederoe und Gennep, namelijk aan Johann an Zeller Jans Sohn ²⁷⁴ de in Zelder liggende schat- en dienstvrije goederen.²⁷⁵ Johann van Zeller en Gertrud van Herwen droegen op 2 juni 1456 vier hoeven in Zelder, met de kapel, op hun beurt over aan Hermann van Bronckhorst Derickssoen.²⁷⁶ Het is tevens de eerste vermelding van de kapel, waarvan de huidige bouw uit de late 16e of vroege 17e eeuw dateert. In juli 1457 bracht Hermann von Bronckhorst de *4 Hofe zu Zelder* en de kapel mee in zijn huwelijk met Alyth Heim.²⁷⁷ In november 1458 deed de familie Van Zeller ²⁷⁸ definitief afstand van de vier hoeven te Zelder. De oude Jan, die in 1456 de hoeven had overgedragen, was toen reeds overleden.²⁷⁹

3.6.3 Een adellijk landgoed?

In Zelder lijken de hoeven dus 'altijd' in één hand geweest te zijn, in ieder geval sinds de vroege 15e eeuw. We zagen al dat Van Bronckhorst in 1456 al vier hoeven met de kapel in één keer van de familie Van Zeller verwierf. Na het geslacht Van Bronckhorst lijkt het goed overgegaan te zijn op het geslacht Van Wijlick ²⁸⁰ en vervolgens via het huwelijk van Raba van Wylich en Werner IV von Pallant in 1557 op het geslacht Van Pallandt. Hun dochter Raba van Pallandt bracht het mee in haar huwelijk met Johan Wilhelm van Wachtendonk.²⁸¹ Dit echtpaar zou de huidige kapel hebben laten bouwen; uit bovenstaande kunnen we opmaken, dat dat wel nieuwbouw van een reeds bestaande kapel zal zijn geweest (zie figuur 117).

Renes vermoedt in navolging van Steegh en Burggraaff ²⁸² dat de gelijke grootte van de vier boerderijen in het gehucht Zelder (dus los van Biesterveld) in de 18e eeuw hun oorsprong vindt in een daarvóór verdeelde kasteelboerderij, waarbij het verdwenen kasteel ter plaatse van de 17e-eeuwse kapel gestaan zou kunnen hebben. Samen met één boerderij op Biesterveld zouden er volgens hem hier in de late middeleeuwen twee boerderijen hebben gestaan. Mogelijk waren dat de boerderijen van de eerder genoemde Otto van Bistervelt (1336) en Jan Codken van Sellar (1357), die beiden in de 14e eeuw vermeld werden.²⁸³ Hiervoor zagen we al dat er al in 1456 een kapel gestaan moet hebben en er in die eeuw al vier hoeven lagen, dus dat kasteel zou daarvóór al verdwenen moeten zijn, en een eventuele opsplitsing vond óók eerder plaats. Tot dusver hebben we voor een daadwerkelijk kasteel van de vroege Van Seller's en van een onverdeelde boerderij op Zelder nog geen aanwijzingen gevonden. In enige tegenspraak daarmee is juist het feit dat Biesterveld een riddergoed was, zoals we hierna nog zullen zien.

²⁷³ Van Winter 1962: 334 en tabel B II; Sloet & Van Veen 1912

²⁷⁴ Mogelijk was hij een kleinzoon van Kodken.

²⁷⁵ Salm-Salm'sches Archiv Anholt, Repertorium des Bestandes Seeland, oorkonde 31

²⁷⁶ Salm-Salm'sches Archiv Anholt, Repertorium des Bestandes Seeland, oorkonde 332; Vermoedelijk gaat het hier om Herman van Bronckhorst-Batenburg, die op 12 februari 1520 stierf en heer van Batenburg en Stein was. Hij ligt begraven in de Sint-Martinuskerk in Stein.

²⁷⁷ Salm-Salm'sches Archiv Anholt, Repertorium des Bestandes Seeland, oorkonde 337

²⁷⁸ De familie Van Zeller was toen inmiddels ver buiten Zelder gegoed. Johan van Zeller en zijn vader Reynken hadden bijvoorbeeld een goed van Huis Bergh in Etten in leen (<https://www.collectiegroesbeek.nl/zoek?q=Zeller>).

²⁷⁹ Salm-Salm'sches Archiv Anholt, Repertorium des Bestandes Seeland, oorkonde 338

²⁸⁰ Er bestond vermoedelijk geen familieband; een oorkonden met de overdracht is tot niet gevonden.

²⁸¹ Swinkels 2007

²⁸² Burggraaff 1988: 51

²⁸³ Renes 1999: 240, 312

Figuur 114. Zicht op het erf Biesterveld ten noorden van Zelder (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Otto van Gent († 1640), heer van Dieden, zou zich namelijk in de vroege 17e eeuw al heer van Biesterveld genoemd hebben. Na zijn dood werd de kapel door zijn echtgenote aan de gereformeerde gemeente van Gennep ter beschikking gesteld, tot die in 1663 haar nieuw gebouwde kerk in de stad betrok. Het goed Zelder vererfde nadien in zijn familie en bleef tot in de 20e eeuw in handen van zijn nazaten.²⁸⁴

Voorouders in moederlijke lijn waren overigens 'heer van Biesenberg' bij Düffelward, dat in de literatuur nog wel eens met Biesterveld wordt verward en later ook in de familie Van Gent terecht kwam.²⁸⁵

Figuur 115. Otto van Gent, de oudst bekende eigenaar van Biesterveld (en Zelder?) uit zijn geslacht (bron: Rijksmuseum).

In 1660 zouden Zelder en Biesterveld tot zelfstandige heerlijkheid verheven zijn.^{286 287} Andere bronnen daarentegen geven aan dat Zelder in 1660 'slechts' tot riddergoed verheven werd door Frederik Willem van Pruisen, om het vrijgesteld te krijgen van belasting.²⁸⁸ Dat laatste wordt bevestigd door de originele oorkonde, waarin is vastgelegd dat de 'vernieuwde Rittersitz' Bizterfeld het karakter van een 'landtagsfähigen Rittersitzes' krijgt (figuur 116). Dit betekent dat het vermoedelijk al een riddergoed was, maar dat er nu ook een plek in de landdagsvergadering aan werd toegekend.²⁸⁹ Dat sluit aan bij het feit dat Biesterveld (en niet Zelder!) in 1758 een *Ridderzits* werd genoemd (zie hierna).

Juist in het oostelijk deel van de gemeente Gennep lag in de 18e eeuw de sterkste concentratie grootgrondbezit, en daar sloten Biesterveld en Zelder toen al op aan.²⁹⁰ Na Otto waren zijn zoon Johan Walraven (1632-?) en kleinzoon Otto Frederik (1666-1706) drost van Gennep én heer van Biesterveld. Meerdere generaties lang waren deze bestuurlijke functie en het bezit van Biesterveld en Zelder aan elkaar verbonden.

Toen in de 17e eeuw de nalatenschap van de vrijheren Wilhelm en Walraven van Gent beschreven werd, behoorden daarbij ook de 5 *Sellersche Höfe im Kirchspiel Ottersum*.²⁹¹ Het Kleefs Kadaster laat ons zien om welke vijf hoeven dit vermoedelijk ging. Er waren drie *Sellerschen Höfe der Frau von Gent*

²⁸⁴ Opvallend is dat Otto's vrouw afstamde van Otto van Wylich († 1557), een vroegere drost van Gennep.

²⁸⁵ Dösseler & Oediger 1974: 55-57; Nederlandse Leeuw, 1884 / II, p. 79-80; Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 6 (1924), lemma Johan baron van Gendt (1).

²⁸⁶ Driessen & Van den Brand 1975: 107; dat moet een heerlijkheid binnen *Brandenburg-Preußen* zijn geweest, maar in het leenregister van het Hertogdom Kleve vinden we het niet terug (Dösseler & Oediger 1974).

²⁸⁷ Burggraaff 1988: 52; Hoegen 1999

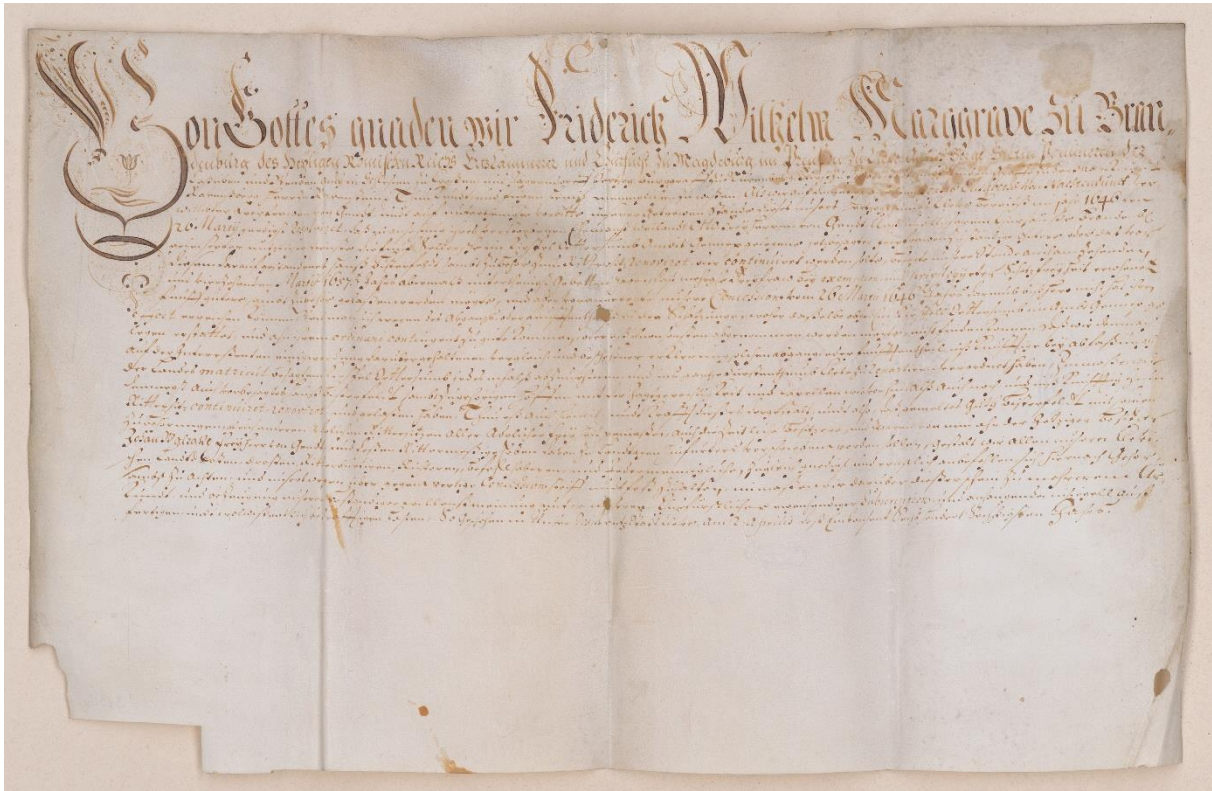
²⁸⁸ Dagblad voor Noord-Limburg, 7 juli 1952

²⁸⁹ Landesarchiv NRW, Abteilung Rheinland, AA 0053 / Kleve-Mark, Urkunden AA 0053, Nr. 3250a

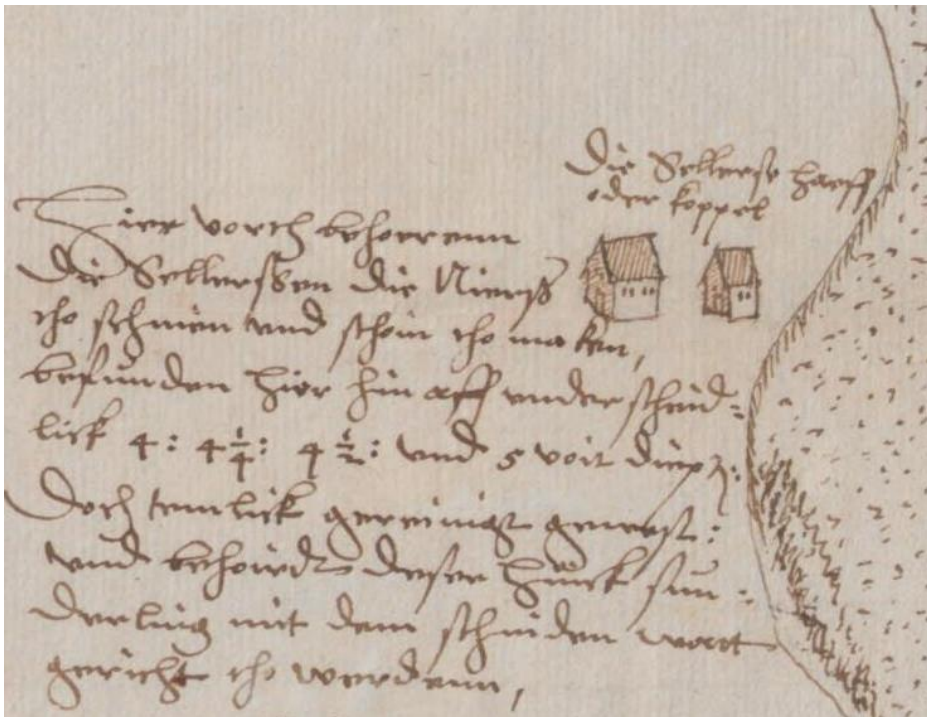
²⁹⁰ Burggraaff 1988: 68

²⁹¹ Landesarchiv NRW Abteilung Rheinland AA 0588a, Hueth Akten I AA 0588a, Nummer 201

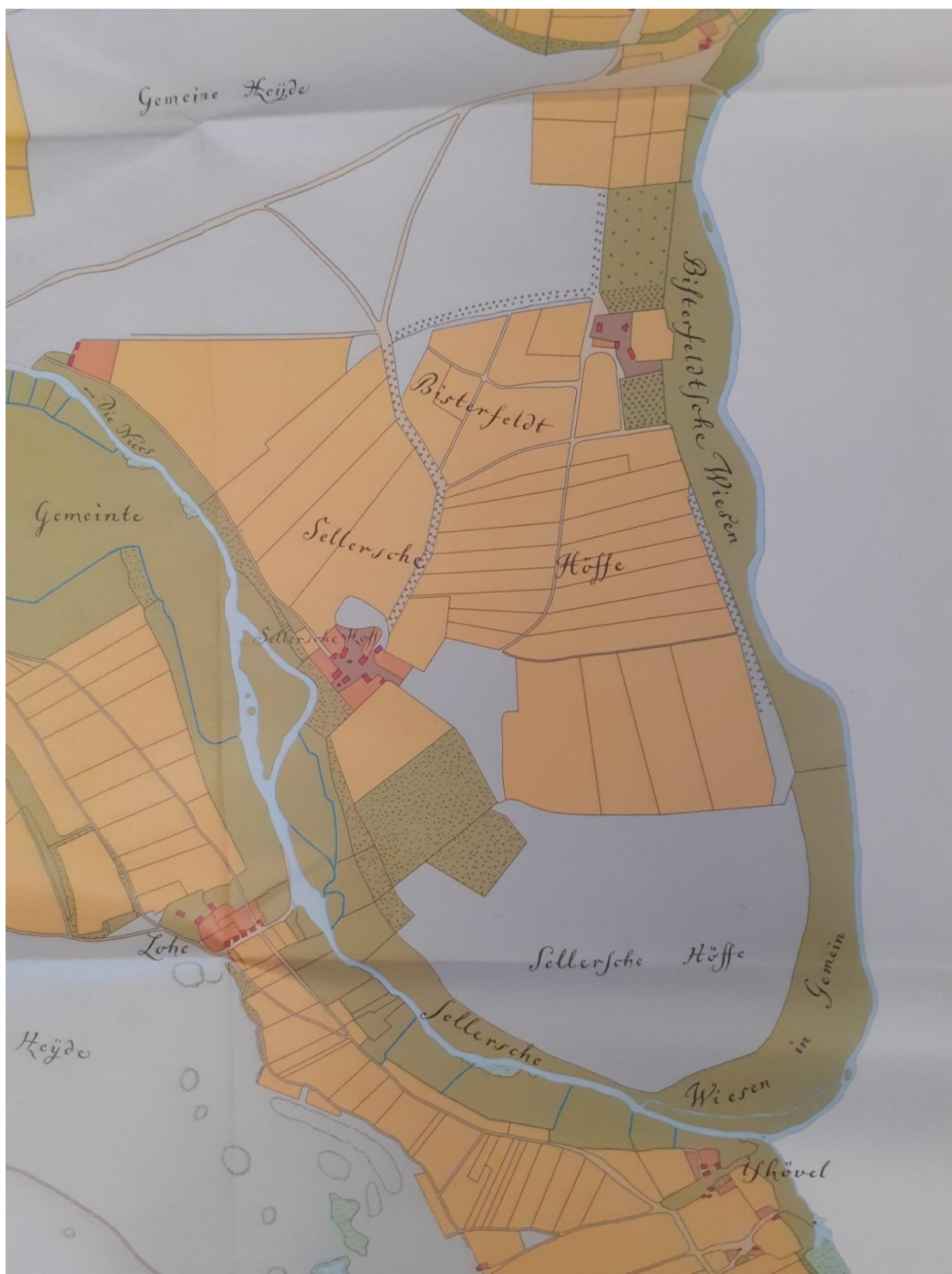
gehörig. Het gaat om het huidige Zelder 1 (zie figuur 121), Zelder 4a-5 en de verdwenen boerderij achter het huidige Zelder 7. Daarnaast bezat zij twee hoeven op het aangrenzende *Bisterfeld*.

Figuur 116. Oorkonde (zonder zegels) waarin aan het riddergoed Bizterfeld een plek in de landdag wordt verleend.

Figuur 117. De oudst bekende afbeelding van de Zelderse hoeven en kapel (zie figuur 33). De tekst gaat over de plicht tot het schouwen en schoonmaken van de Niers.

Figuur 118. Zelder en omgeving op het Kleefs Kadaster (1731; reproductie Aymans e.a. 1988). We herkennen bouwland (geel), groenland en bos (groen) en heide (paars).

Figuur 119. Extract uit het Kleefs Kadaster, 1750, zuidelijk deel van de kaart; het noorden is rechts (bron: Abt Westfalen, Kartensammlung A, Nr. 19920).

Figuur 120. Extract uit het Kleefs Kadaster, 1750, noordelijk deel met register; het noorden is rechts (bron: Abt Westfalen, Kartensammlung A, Nr. 19920).

Frau von Gent verpachtte de drie boerderijen op Zelder aan Wilh: von Baal, Mevs (Meus) Wolters en Anthon Gerrits). De boerderijen hadden 20-22 morgen land, er was 19 morgen gemeenschappelijk grasland (*Sellersche Wiesen*), 52 morgen heide en ruim 10 morgen *Busch und Strauch*, het bos. Ook waren er de *Bisterfeldsche Wiesen*.²⁹² Daarnaast werden de beide hoeven op Biesterveld verpacht aan Thiess Geurthen en Henr: Stoffelen. Een vierde hoeve op Zelder, de vervallen boerderij nabij het huidige Zelder 3, was eigendom van een zekere raadsheer Forell in Kleve. Zowel bij Biesterveld als Zelder hoorde een *Platz beim Dorff*, en bij Zelder een kapel.²⁹³

Figuur 121. De herbouwde boerderij Zelder 1 met rechts daarvan het dak van de kapel (foto: RAAP, 27 mei 2022).

De *Frau von Gent* uit het Kleefs Kadaster is te identificeren als Sophia Amelia Maria van Gent (1696-1764), achterkleindochter van Otto van Gent († 1640).²⁹⁴ Zij liet op 27 juli 1758 haar testament opmaken: *ik ondergeschreven Sophia Amelia Maria van Gent, eenige erfdogter van de Heerlijkheid Heesbeen, Riddersits Bistervelt Selder Haevesaet Vorden, voorgenomen hebbende uijt aenmerkinge van de sekerheid des doods en de onsekerheid des tijds van deselve (...)* De Ridderzits Bistervelt met al daerbij horige Zelderse bouwhoven jagt visserij, hout gewassen, regt en gerechtigheeden, vrijheden, soo als het van outs door mijn voor ouders beseten is geeve ik ook mede aan de vooren genoemde [Fide] commissseeren erfgenaem nae vervolg als vooren, en mijn huijs te Goch gelegen aan de Markt met de hoven (...). Deze erfgenamen waren haar oudste neef Casper Adolph van Romberg, oudste

²⁹² Hoegen 1999; vermoedelijk heeft Hoegen hier de hoeve Biesterveld niet meegenomen.

²⁹³ Aymans e.a. 1988: 168-169

²⁹⁴ Een studie over de familie Van den Bergh meldt abusievelijk dat het hier om Judith van Gent zou gaan (<http://www.familievandenbergh.nl/van-den-bergh/geschiedenis/herkomst-familie>).

nicht Filippine van Romberg van Bladenhorst en een andere nicht Sophia van Romberg van Baldenhorst, eventueel te vervangen door nicht Christina van Rombergh Bladenhorst en Gisbert Willem van Romberg Bladenhorst. Daarnaast gaf zij aan Casper Adolph nog een bedrag van f 34.000,- om de schilden op Bistervelt en Zelder te kunnen aflossen.²⁹⁵ Casper Adolph (1721-1795), de volgende heer van Biesterveld en Zelder, was actief in de steenkoolwinning. Hij stamde via zijn overgrootouders Conrad Philipp van Romberg (1620-1703) en Christine Judith von Gent zu Diedem († 1664) uit de familie Van Gent.²⁹⁶

Dat Biesterveld hier een *Ridderzits* wordt genoemd zou erop kunnen wijzen dat het omgracht is geweest, en mede op basis daarvan het recht kreeg ridderlijk goed te zijn. Dat was in 1731 ogenschijnlijk niet (meer) zo, als we de kaart van het Kleefs Kadaster bekijken. Op de onderstaande tiendkaart uit 1774 staat een huis aangeduid als *das Haus Bisterfeld*, met daarnaast een in vieren gedeelde tuin. Andere gebouwen die zowel op de kaart van het Kleefs Kadaster (1731; figuur 118) als de kadasterkaart (begin 19e eeuw; figuur 125) staan, ontbreken hierop.

In de 18e eeuw verpachtte de familie Van Romberg de boerderijen nog altijd.²⁹⁷ In 1774 behoorde Zelder nog toe aan Casper Adolph van Rombergh. De tiendplichtige gronden werden op dat moment in kaart gebracht.²⁹⁸

De kaart van het Kleefs Kadaster laat heel mooi het landgebruik in de 18e eeuw zien. Het bebouwings- en cultuurlint langs de latere Kleefseweg was er nog niet; het veld van Zelder lag ingeklemd tussen heide in het noorden, heide in het zuiden en beekdalen in het westen en oosten. Aan de westelijke rand lag het gehucht. Het gehucht was – net als nu – via een route met de doorgaande weg (Kleefseweg) verbonden. In het dorp lagen beplante 'brinkjes', één in het gehucht zelf en één bij de kapel.

Opvallend zijn de vorkstructuur die verbindingen in oostelijke én westelijke richting mogelijk maakte, alsmede lanen tussen de boerderijen van Biesterveld en Zelder en langs het oostelijke beekdal (in de bijbehorende legger als *Allee* afzonderlijk beschreven). Het is naast het relatief grote areaal boomgaard bij Biesterveld één van de weinige tekenen van een landgoedaanleg in het gebied (figuur 118). De Tranchotkaart van driekwart eeuw later laat de lanen naar Zelder niet meer zien (figuur 122).

²⁹⁵ Gelders Archief, 0539 Huis Vanenburg, inventarisnummer 225

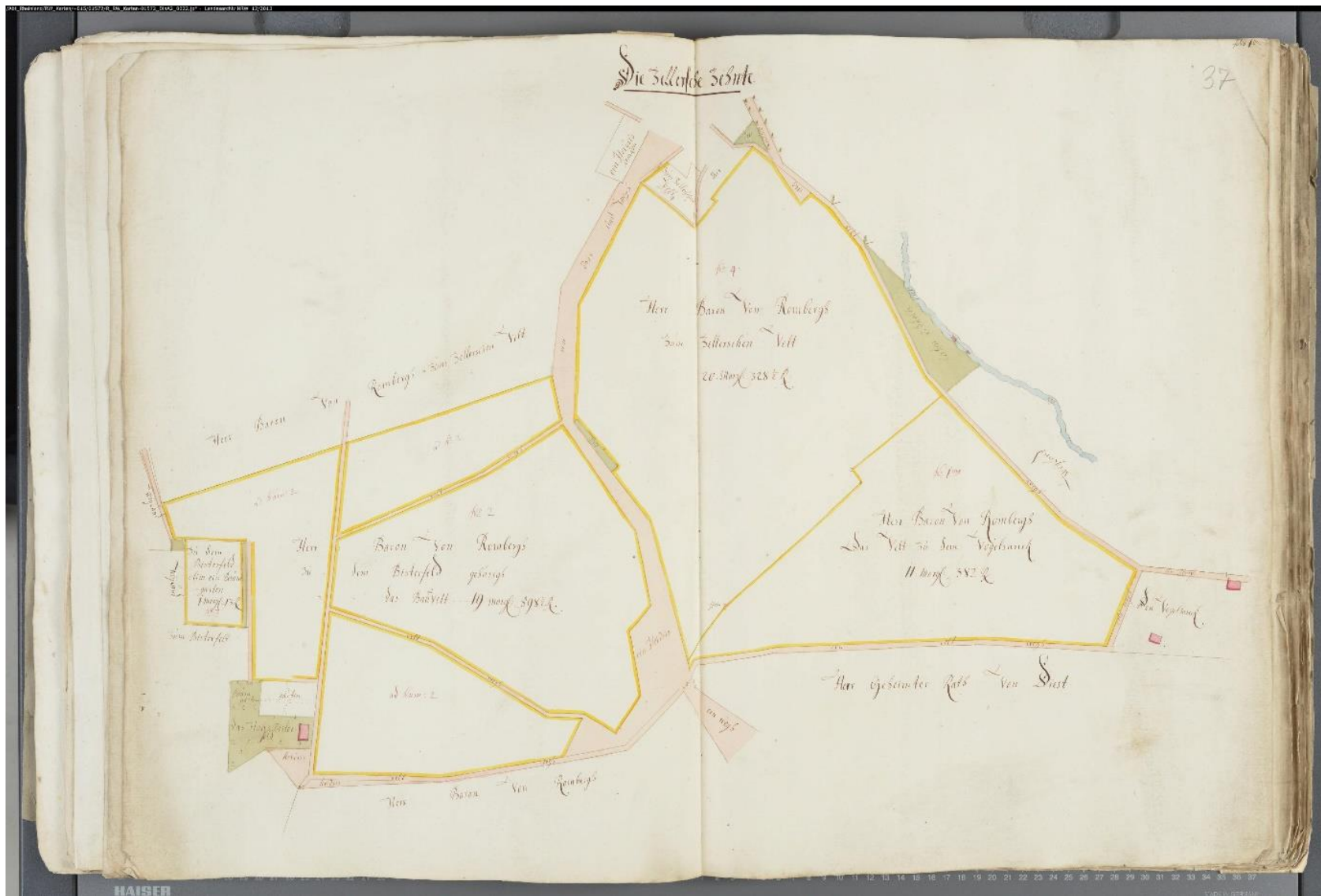
²⁹⁶ 'Das Gesamtarchiv Romberg im Staatsarchiv Münster', via <https://web.archive.org/web/20040706123944/http://www.archive.nrw.de/dok/findbuch-ms/Romberg.pdf>

²⁹⁷ <http://www.familievandenbergh.nl/van-den-bergh/geschiedenis/herkomst-familie>

²⁹⁸ Landesarchiv NRW Abteilung Rheinland, RW Karten, Nr. 1572

Figuur 122. Zelder en omgeving op de Tranchotkaart (1804/05). Het landgebruik in de vroege 19e eeuw is op deze kaart fraai te herkennen.

Figuur 123. Een deel van Zelder, in 1774. Linksonder het Haus Bisterfeld. Het noorden is onder.

Figur 125. Biesterveld en Zelder op het kadastraal minuutplan, begin van de 19e eeuw (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Figuur 126. Het historisch erf met de huidige adressen Zelder 4a-5, in 1832 kadastraal bekend als B 550 (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 127. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is het erf van bovenstaande foto aangegeven.

Figuur 128. De brink van Zelder, met rechts achter de linden het historisch erf met het adres Zelder 1, tegenwoordig kantoor van DSV. Het gaat om het erf, vroeger kadastraal bekend als B 564. De boerderij is vermoedelijk een relatief recente herbouw (foto: RAAP, 27 mei 2022). Het huis links is gebouwd op het erf van de verdwenen boerderij, voorheen kadastraal bekend als B 540.

Figuur 129. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is de boerderij van bovenstaande foto aangegeven, met een rode ovaal het erf waar het huis links op de foto nu staat.

Figuur 130. Achter de kapel ligt de sterk vervallen boerderij die voorheen kadastraal bekend was als B 568.

Figuur 131. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is de boerderij van bovenstaande foto aangegeven.

Figuur 132. De kamp tussen gehucht en bos (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 133. Het veld van Zelder, gezien richting Ven-Zelderheide (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Tot dit landgoed behoorde in de vroege 19e eeuw vrijwel het hele gebied binnen de meander, met uitzondering van de landerijen direct langs de weg naar Kleve. Landgoedeigenaar was op dat moment Gijsbert Christiaan Frederik baron van Romberg (1773-1859), zoon van Casper Adolph, en heer van Bladenhorst en Brünninghausen, die in Brünninghausen bij Dortmund woonde.

Onderdeel van dit landgoed waren een huis in het noorden (nu: Biesterveld 1; eertijds twee boerderijen) en een viertal boerenerven in het gehucht Zelder zelf (nu: Zelder 1, Zelder 3, Zelder 4a/5 en Zelder 7; zie figuur 126, figuur 128 en figuur 130). Ook de 17e-eeuwse kapel was van Van Romberg. Het landgoed besloeg in 1832 213 hectare, en werd onder Van Romberg nog tot 219 hectare uitgebreid.²⁹⁹ Het vererfde na de dood van Van Romberg op Mathilde de Wolff van Metternich ter Gracht (1840-1925) en haar mede-eigenaren, kleinkinderen van Van Romberg: Mathilde, Gisbert, Frits, Levin en Conrard. Onder hun hoede was het landgoed op het hoogtepunt rond 1885 241 hectare groot.³⁰⁰ Bij een deling later in de jaren 1880 werden de broers Gisbert en Fritz de Wolff van Metternich (woonachtig te Vincebeck) de enige eigenaren, waarbij het landgoed tot 209 hectare werd verkleind. Verhuring van de boerderijen, zoals in 1904 de Lamershof, liep via rentmeester Otten op het Huis Heijen.³⁰¹ Dat was het verblijf van de familie Van Romberg in de regio.³⁰² Het Huis Heijen was in 1780 via een voormoeder uit het geslacht Diepenbroick aan Van Romberg toegefallen³⁰³ en vormde eerder dus geen eenheid met Zelder.

Rond 1915 namen Theodorus Weijers en Bertha van Ophoven, gehuwd met Theodor Jäger, uit de aangrenzende Duitse plaats Kessel, het landgoed van de oude broers over.³⁰⁴ Waarschijnlijk gebeurde dat via een publieke veiling die plaatsvond op maandag 19 januari 1914 bij Antoon Peters *op Zelderhei*. Geveild werden daar vijf boerderijen, elk 25 tot 40 hectare groot, met bijbehorende landerijen.³⁰⁵ Weijers hield er onder meer dekhengsten.³⁰⁶ Daarnaast was hij jager; hij zou jaarlijks rond 2000 konijnen geschoten hebben, en de tarwe uitsluitend ten behoeve van de fazanten hebben geteeld. De oude boerderijen verwaarloosde hij.³⁰⁷

Tussen ca 1897 en ca 1930 moet de wegenstructuur over het veld ingrijpend gerationaliseerd zijn. Of dat op het conto van Van Metternich of van Weijers te schrijven is, is niet bekend.

²⁹⁹ Kadaster Ottersum, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel; kadastrale leggers Ottersum, reeks 1, artikel 318

³⁰⁰ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 1 en 2, artikel 1127

³⁰¹ Venloosch nieuwsblad, 24 december 1904

³⁰² <https://www.kasteelheijen.nl/info-kasteel-heijen/>

³⁰³ 'Das Gesamtarchiv Romberg im Staatsarchiv Münster', via

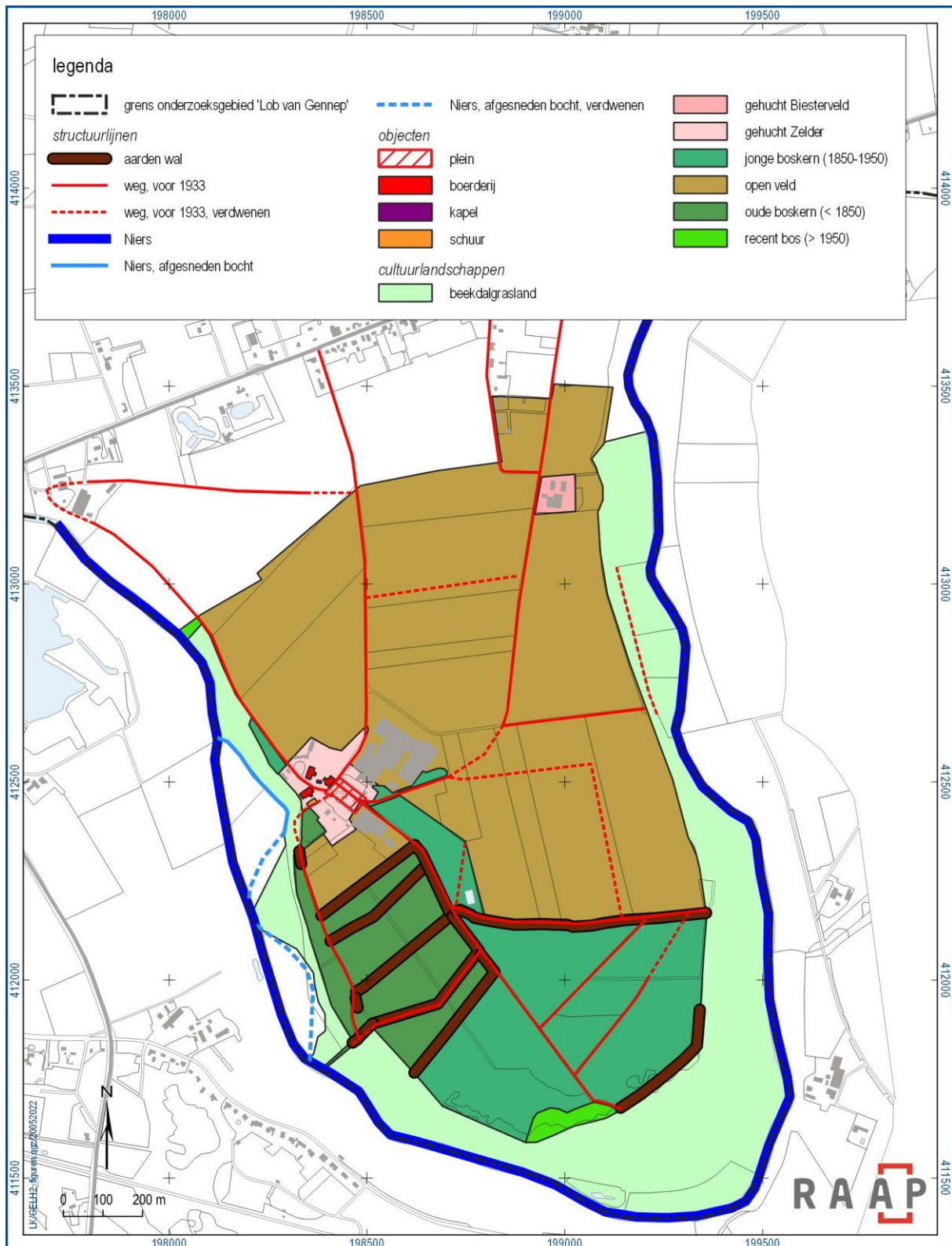
<https://web.archive.org/web/20040706123944/http://www.archive.nrw.de/dok/findbuch-ms/Romberg.pdf>

³⁰⁴ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2 en 3, artikel 1756

³⁰⁵ Het Vaderland, 10 januari 1914

³⁰⁶ Het Huisgezin, 15 oktober 1926

³⁰⁷ Dagblad voor Noord-Limburg, 7 juli 1952

Figuur 134. Omvang van het landgoed rond 1832 met daarop de belangrijkste nog aanwezige objecten en structuren. Bij de analyse van de wegenstructuur zijn we uitgegaan van het moment dat de huidige structuur net bestond. Daarvóór hadden de wegen over het veld een organischer verloop.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het landgoed als vijandelijk vermogen onder het Beheersinstituut gebracht en ter beschikking gesteld aan de Algemene Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. Die achtte de locatie en de landschappelijke setting, met een afgeronde eenheid en beschut door bos, als een ideale locatie.³⁰⁸ Het werd daarop ondergebracht in de Stichting "Kweekbedrijf", een naam die later gewijzigd werd in de Naamloze Vennootschap N.V. Kweekbedrijf C.J.V. In die tijd nam de omvang van het landgoed verder af tot 151 hectare.³⁰⁹ Ongeveer 94 hectare was bouwland en 58 hectare grasland, en bedrijfsleider Tegels woonde op hoeve Biesterveld.³¹⁰ Veel inwoners van Zelderheide en 't Ven vonden hier werk.³¹¹ Op het landgoed werden ook concours hippique gehouden, onder meer in 1948.³¹²

Onder de gewijzigde rechtspersoon "B.V. Kweekbedrijf Zelder" werd het landgoed uitgebreid tot 190 hectare op het hoogtepunt rond 1988.³¹³ De hoevenstructuur zoals die in 1731 bestond, vinden we in de kern ook nu nog terug, ondanks enkele veranderingen in de laatste decennia. Zelder 4a, Zelder 1 en de vervallen boerderij bij Zelder 3 staan nog steeds op de footprint van de oude boerderijen. Alleen de vroegere boerderij bij de huidige panden Zelder 6 en 7 is verdwenen. Daartussen staat nog de kapel van Zelder. Zowel de kapel als een schuur in het complex zijn beschermd als rijksmonument.

3.6.4 Het landschap

Cultuurland

Het landschap van Zelder bestond al in de vroege 18e eeuw uit een uitgestrekt akkercomplex, het Vense Veld ³¹⁴, met aan de westzijde het gehucht Zelder en in het noordoosten de solitaire boerderij Bi(e)sterveld. Het Vense Veld kent radebrikgronden met een cultuurdek van maximaal 30 centimeter.³¹⁵ Langs de Niersmeander lagen hooi- en weilanden.

Oude en jonge bossen

In het zuiden, in de bocht van de meander, lagen twee bijzondere fenomenen. De westelijke helft bestond uit een boscomplex met de naam *Zelder Bosch*, één van de weinige oude bossen in de omgeving. Dit oudste bos bestaat nog altijd. In het bos ligt een stelsel van aarden wallen ³¹⁶, die het bos in vier west-oost-georiënteerde stroken verdelen en die vermoedelijk in 1731 al bestonden. Ze waren vermoedelijk bedoeld om het bos, mogelijk afgezet hakhout, tegen wildvraat te beschermen.³¹⁷

³⁰⁸ Dagblad voor Noord-Limburg, 14 oktober 1948

³⁰⁹ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 3268

³¹⁰ Dagblad voor Noord-Limburg, 7 juli 1952

³¹¹ Dagblad voor Noord-Limburg, 14 oktober 1948

³¹² Dagblad voor Noord-Limburg, 24 augustus 1948

³¹³ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 4657

³¹⁴ Gerrits 1987

³¹⁵ Gerrits 1987

³¹⁶ Hoegen 1999

³¹⁷ Hoegen 1999: 208

Figuur 135. De vier verschillende delen van het bos van de Zelderse Driessen.

De twee noordelijke stroken liggen binnen het rechthoekige bosperceel [1] op de kaart van het Kleefs Kadaster (1731), het zuidelijke bosperceel op die kaart [2] komt qua vorm niet overeen met een deel van de twee overige omwalde bosstroken (het werd later naar het westen uitgebreid, zie figuur 134). Een klein deel van de nu nog omwalde terreinen was in 1731 onbebost. Beide bospercelen, *Busch und Strauch*, hoorden in 1731 bij het bezit van Von Gent en werden door haar pachters gemeenschappelijk gebruikt.³¹⁸ Deze twee grotere bospercelen kenden in 1999 verschillende vegetatietypen: a) Zandig droog grasland met Bochtige smele, Gewoon struisgras en Mannetjesereprijs; b) Pitrusvegetatie met moerasstruisgras; c) Berken-Zomereikenbos met Bochtige smele; d) Wintereiken-Beukenbos; e) Wintereiken-Beukenbos met adelaarsvaren; f) Wintereiken-Beukenbos met Bochtige smele; g) Kapvlakte met Braam.

³¹⁸ Aymans e.a. 1988

Figuur 136. Hoogtebeeld van de Zelderse Driessen. In het westen herkennen we een aantal rechte wallen, in het midden en oosten reliëf van het jonge bos.

Figuur 137. Hakhoutrelicten op de noordelijkste wal van het oude bos (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 138. De Eerste Nederlandse Bosstatistiek uit ca 1940 met een weergave van de bosvegetaties van Zelder (bron: Nationaal Archief). In het noordwesten lag het oude bos, centraal en oostelijk het jongere bos (zie ook figuur 112).

Verklaring der kleuren van de Boschkaart

	Naaldhout beneden 25 jaar		Overig loofhout beneden 40 jaar		Riet
	Naaldhout boven 25 jaar		Overig loofhout boven 40 jaar		Boomgaard
	Eik beneden 40 jaar		Beuk beneden 40 jaar		Heide
	Eik boven 40 jaar		Beuk boven 40 jaar		Hakhout
	Populier beneden 10 jaar		Iep beneden 40 jaar		Veen
	Populier boven 10 jaar		Iep boven 40 jaar		Grienden
Voor wegbeplanting kleuren als boven					
	Tweezijdig beneden 40 jaar		Eenzijdig beneden 40 jaar		
	Tweezijdig boven 40 jaar		Eenzijdig boven 40 jaar		

Figuur 139. Legenda van de Eerste Nederlandse Bosstatistiek. De lichte kleuren wijzen hoofdzakelijk op jonge aanplant.

Een derde te onderscheiden deelgebied, in 1731 ook als bos op de kaart [3], was het langgerekte bos langs het Niersdal. Dit derde deelgebied werd in 1731 individueel gebruikt door twee pachters van Von Gent en door Forell. In tegenstelling tot de grotere bospercelen werden deze percelen enkel als *Strauch* omschreven.³¹⁹ Ze zullen dus wel verder gedegradieerd geweest zijn. In 1999 was het een Abelen-Iepenoobos (*Violo odoratae-Ulmetum*), een bos dus van een nattere omgeving.

Figuur 140. Het grote oude bos (links) en het bos langs het Niersdal (rechts) (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Daarnaast bevonden zich de Zeldersche Driessen, extensief gebruikt land dat al in de 18e eeuw een groot deel van de tijd woest lag en dat voor de grondbelasting als 'heide' bekend was. Alhoewel Hoegen deze verklaring niet aannemelijk acht, lijkt ons dat wel een realistische verklaring; ook bij rijker akkerland kwam driesland voor, en een verwijzing naar het verderop gelegen gehucht zou juist erg ongebruikelijk zijn.³²⁰ De bebossing van deze woeste gronden met hakhout [4] vond rond 1881 plaats in opdracht van de broers en zussen De Wolff van Metternich. Daardoor werd het Zelder Bosch fors vergroot, en is de situatie ontstaan die we hier tegenwoordig ook nog terugvinden.³²¹ Het reliëf in de huidige bossen laat zien dat de ondergrond er ooit zo uitgeput was, dat het moet zijn gaan stuiven.

³¹⁹ Hoegen 1999

³²⁰ Hoegen 1999; Vangheluwe & Spek 2008

³²¹ Kadastrale leggers Ottersum, reeks 2, artikel 1127, dienstjaar 1882

Religieus landschap

In het gehucht staat nog altijd een kapelletje dat in 1600 wordt gedateerd, en dat een voorganger gehad moet hebben, zoals we hiervoor al aangaven. Hier werd nog in de 20e eeuw éénmaal per week een H. Mis gelezen, door kapelaan Driessen uit Ottersum. Vanwege de lange wegen werden Zelderheide en 't Ven kort voor 1948 tot rectoraat verheven. De rector bewoonde daarom tijdelijk een kamer in een boerderij in Zelder, en in de kapel werd voortaan dagelijks de mis gelezen. In 1948 was de bouw van de nieuwe kerk al in voorbereiding.³²²

3.7 Circumvallatielinie Gennepershuis

In 1641 belegerden de Staatsen onder leiding van Frederik Hendrik het Gennepershuis, dat op dat moment in handen van de Spaanse troepen was (zie ook § 2.3.6). Om een ontzet af te wenden, werd een circumvallatielinie aangelegd. Van deze linie bestaan enkele contemporaine kaarten, waarvan die van Claes Janz. Visscher de bekendste is.³²³ Gepoogd is om op basis van deze kaart zo goed mogelijk te bepalen wat de exacte ligging van de circumvallatielinie is. Hierbij is het werk van Theunissen het vertrekpunt geweest.³²⁴ Deze informatie is aangevuld met gegevens verkregen bij gravende archeologische onderzoeken³²⁵ en een interpretatie van hoogtekarten. Dit heeft geresulteerd in een kaart met lijnen. De lijn geeft de ligging van de linie aan. De linie bestond uit een of meerdere wallen met greppels/grachten ervoor en had dus een bepaalde breedte. Het is niet mogelijk geweest dit nauwkeurig te reconstrueren. De enige aanwijzingen om een plaats exact aan te duiden zijn scherpe overgangen in het reliëf en resten van greppels, aanwezig in het reliëf, aangetoond met archeologisch onderzoek of zichtbaar geworden als verkleuringen in de vegetatie bij droogte.

Bij de plaatsbepaling van de ligging is uiteindelijk een onderscheid gemaakt in *mogelijk*, *waarschijnlijk* en *vrij grote zekerheid*. Deze laatste (in rood op de kaart) is tot op enkele meters nauwkeurig te plaatsen dankzij een van de hiervoor genoemde concrete aanwijzingen. Dit is bijvoorbeeld ten zuiden van Middelaar of ten noorden van Ottersum. Locaties die *waarschijnlijk* zijn (in geel op de kaart) bevinden zich op landschappelijk logische locaties of zijn te veronderstellen door nabijgelegen delen met vrij grote zekerheid. Dit laatste geldt bijvoorbeeld voor de bastions van het Middelaarshuis. De laatste categorie, *mogelijk* (in blauw op de kaart), is ingetekend op basis van de historische kaart, door deze als het ware te extrapoleren op basis van de locaties met meer zekerheid. Hoe nauwkeurig deze extrapolatie is, is niet te zeggen. Met diepgaander historisch-geografisch maar vooral archeologisch onderzoek zouden steeds meer locaties met vrij grote zekerheid kunnen worden vastgelegd, waarna de extrapolatie kan worden bijgesteld.

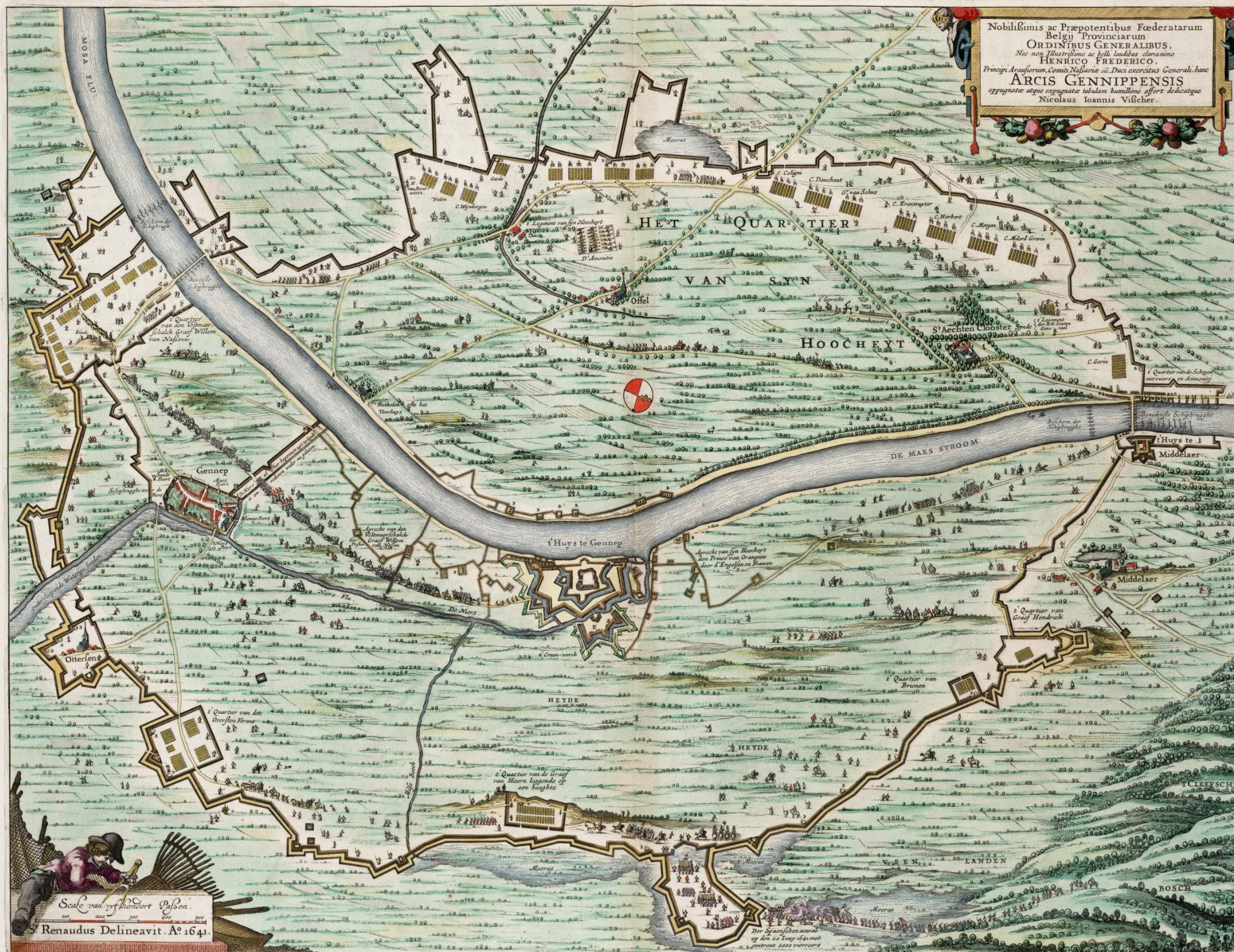
Op de volgende pagina's zijn de kaart van Visscher en de reconstructie weergegeven.

³²² Dagblad voor Noord-Limburg, 14 oktober 1948

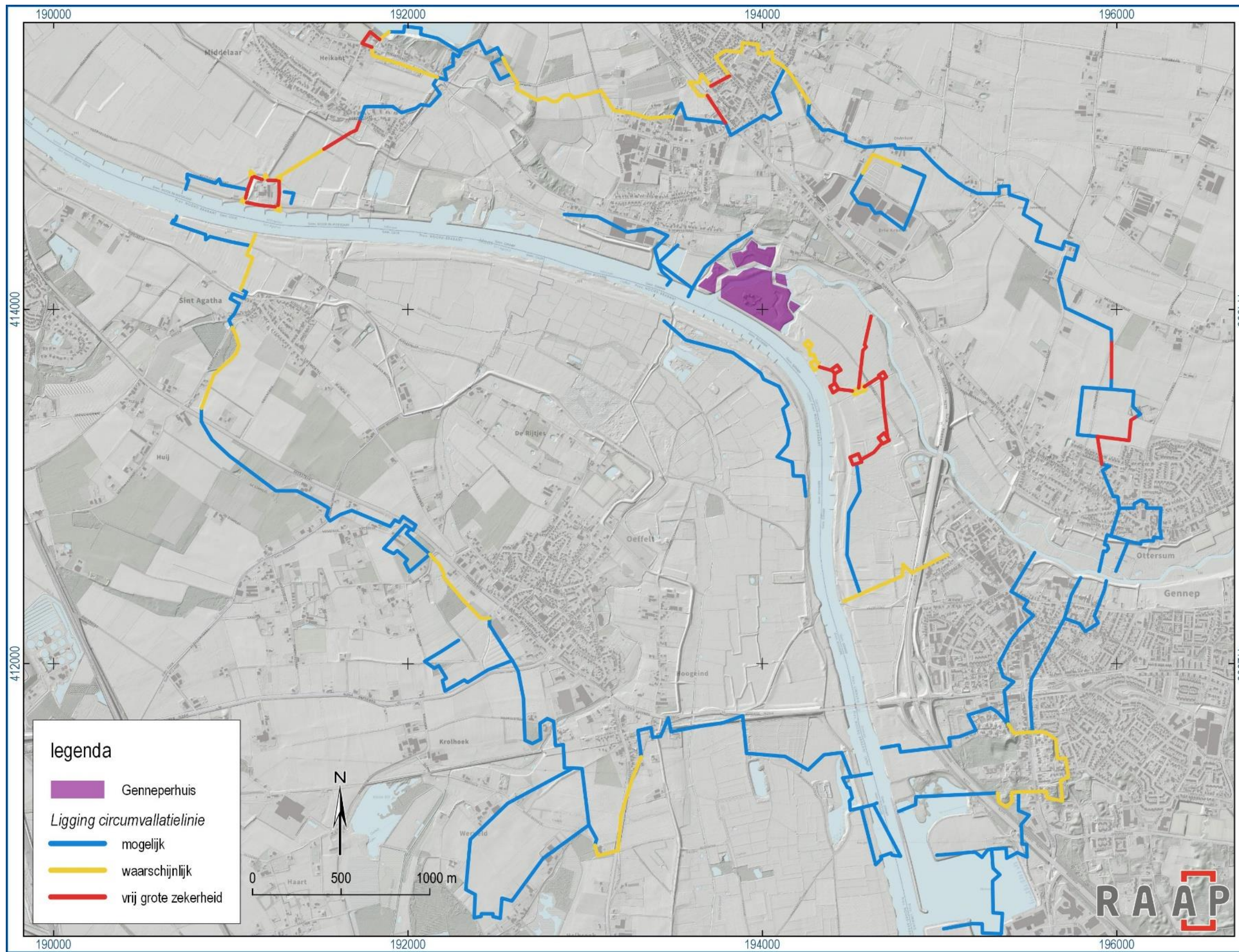
³²³ *Beleg en inname van Gennep in 1641 door Frederik Hendrik*. Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston.

³²⁴ Theunissen, z.j. en onderliggende pagina's.

³²⁵ Van Doesburg & Müller, 2011.

Figur 141. "Beleg en inname van Genep in 1641 door Frederik Hendrik", door Claes Jansz. Visscher. (bron: Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).

Figuur 142. Reconstructie van de ligging van de circumvallatielinie.

3.8 Religieus erfgoed

3.8.1 Inleiding

De religiegeschiedenis van de 'Lob van Gennep' en omgeving vertaalt zich in een landschap van kerken, kapellen en kloosters. Hierin is een duidelijke lijn aanwezig, die we in een chronologisch overzicht zullen schetsen.

3.8.2 Kerken, kapellen en kloosters in middeleeuwen en vroege nieuwe tijd

De vroegste nog herkenbare religieuze laag in het landschap is die van de middeleeuwse kerken en kloosters. Ten aanzien van de kerken wijkt het beeld niet af van de rest van Zuid-Nederland: met name de grotere dorpen en stadjes kenden hun eigen middeleeuwse kerk met toren. De meest kenmerkende voorbeelden zijn Middelaar (Lambertuskerk) en Mook (Antonius Abtkerk, eerder Adelbart ³²⁶). In Ottersum stond een kapel, die vermoedelijk pas in of kort voor 1413 ³²⁷ tot (Lambertus)kerk werd verheven. Buiten de 'Lob van Gennep' zijn Gennep (Martinuskerk, later Lambertus ³²⁸) en Cuijk (Martinuskerk) noemenswaardig, net als kerken verderop langs Niers en Kendel (St. Stephanus te Kessel, Petruskerk te Hommersum, St. Vincentiuskerk te Asperden en de St. Willibrorduskerk te Hassum). Van deze vier kerken werden Kessel en Hassum in de late middeleeuwen eerst als kapel gebouwd en – net als Ottersum – enige tijd later tot kerk verheven.

In Gennep en Cuijk is alleen de toren bewaard gebleven, terwijl in Middelaar de kerk in traditionele stijl na de Tweede Wereldoorlog opnieuw is opgebouwd. Van alle middeleeuwse kerkplekken is in Mook nog het meest intacte gebouw te vinden, alhoewel ook dat in de 20e eeuw deels is vernieuwd. De middeleeuwse kapel, later kerk, in Ottersum werd in 1931 afgebroken ten gunste van de huidige kerk.

³²⁶ Renes 1999: 306

³²⁷ Burggraaff 1988: 52

³²⁸ Renes 1999: 306

Figuur 143. De neogotische Martinustoren (1868-1869) van Gennepe, die bij de oudere kerk stond (foto: Wikimedia Commons).

Bijzonder is de aanwezigheid van twee middeleeuwse kloosters in de directe omgeving van de 'Lob van Gennep'. Het Kruisherenklooster in Sint Agatha, opgericht in 1371, werd door bijzondere omstandigheden niet opgeheven toen Noord-Brabant in 1648 deel werd van de Generaliteitslanden en kerkelijke bezittingen er verbeurd werden verklaard. Het is nog steeds als kloostercomplex in gebruik, en daarmee naar verluidt het langst als klooster in gebruik zijnde complex van Nederland. Aan de overzijde van de grens, dicht bij de Niers, ligt het cisterciënzer vrouwenklooster Graefenthal, waar tot 1376 een groot aantal graven en hertogen van Gelre en hun verwanten de laatste rustplaats vonden. Het klooster werd in 1248 gesticht door graaf Otto II van Gelre; zijn eerste vrouw Margaretha van Kleef werd er drie jaar later bijgezet. Net als alle andere kloosters in het Heilige Roomse Rijk werd het klooster in 1802 opgeheven; van de afbraakresten van de kerk zou in 1808 de Martinuskerk in Pfalzdorf gebouwd zijn.

Figuur 144. De Antonius Abtkapel van 't Ven (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Naast kapellen die later, soms al in de middeleeuwen overigens, tot kerk verheven werden, waren er ook kleinere kapellen die veel langer hun status als kapel behouden hebben. De 16e en vroeg-17e-eeuwse kapellen van 't Ven (figuur 144) en Zelder, net als de kerk van Mook gewijd aan Antonius Abt³²⁹, bleven tot op heden als kapel bestaan, waarbij niet ver van de Vense kapel na de Tweede Wereldoorlog een eigen kerk gesticht werd.

³²⁹ Deze patroonheilige werd traditioneel vooral in de laatste fase van de late middeleeuwen en in de vroege nieuwe tijd aan kerken toegekend. Het feit dat de kapellen van Ven en Zelder aan deze patroonheilige werden gewijd past dus bij hun bekende ouderdom.

Figuur 145. Interieur van de kapel van 't Ven (foto: RAAP, 27 mei 2022).

De reformatie leidde ertoe, dat aan de Brabantse zijde de middeleeuwse kerken door de overheid werden geconfisqueerd en aan de protestanten in gebruik werden gegeven. Doordat zij met weinigen waren, luidde dat in veel gevallen het verval van de oude kerken in. In het huidige Limburg en het huidige Duitsland vond die ontwikkeling niet plaats, waardoor het juist de protestanten waren die hier een eigen vestigingsplek moesten zoeken. In Gennep werd in 1663 een hervormde kerk gebouwd. Joden kochten een jaar later een huis in Gennep voor hun erediensten aan.

Figuur 146. De verdwenen synagoge van Gennep (foto: Reliwiki.nl).

3.8.3 Kerkvernieuwingen tussen 1800 en 1940 – en de Kulturkampf

De 19e eeuw was in veel gevallen voor de katholieken een eeuw van herstel en vernieuwing. Talrijke kerken werden verbouwd door een toegenomen bevolking, onder meer de oude kerk van Ottersum. Slechts enkele dorpen kregen nu voor het eerst een eigen kerk, zoals Oeffelt aan de Brabantse kant van de Maas. Tegelijk werden nieuwe kloostercomplexen gebouwd, bijvoorbeeld in Gennep en Ottersum. Deze waren vooral bedoeld om geestelijken te huisvesten die lokale taken op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg kregen. Zo kreeg een groot aantal dorpen een eigen 'liefdehuis'.

Vooral in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, toen de bevolking groeide en het Rijke Roomse Leven zijn hoogtijdagen kende, werden er nieuwe kerken gebouwd

en kapellen gesticht. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Ottersum, waar de oude, in de 19^e eeuw verbouwde kerk werd gesloopt en aan de overzijde van de weg een nieuwe kerk verrees, en in Milsbeek, waar voorheen nog geen gebedshuis stond. Op verschillende plekken in en rond het gebied werden toen, maar ook al in de late 19e eeuw, kleinere (weg)kapellen gebouwd. We vinden kapellen uit de periode 1885-1935 in Middelaar, Mook, Gennep (als deel van de St. Augustinusstichting) en Gennep.

Een bijzondere ontwikkeling is de stichting van het klooster Maria Roepaan aan de Kleefseweg tussen Ottersum en Ven-Zelderheide, die veroorzaakt werd door de zogenaamde Kulturkampf in het door Pruisen gedomineerde Duitsland. De Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid, gesticht in 1842 te Münster, kochten in 1881 de herberg Roepaan. Zij moesten hun pensioonaat in het nabijgelegen Kessel (niet op kaart) verlaten. De kinderen van Maria Roepaan waren door de nabijheid van Duitsland in het begin dan ook vooral Duitse kinderen. In de loop der tijd werd het complex steeds verder uitgebreid. In 1970 werd het complex verlaten ten behoeve van een nieuw onderkomen elders in de omgeving.

Figuur 147. Het klooster Maria Roepaan (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

De tuinen van Maria Roepaan

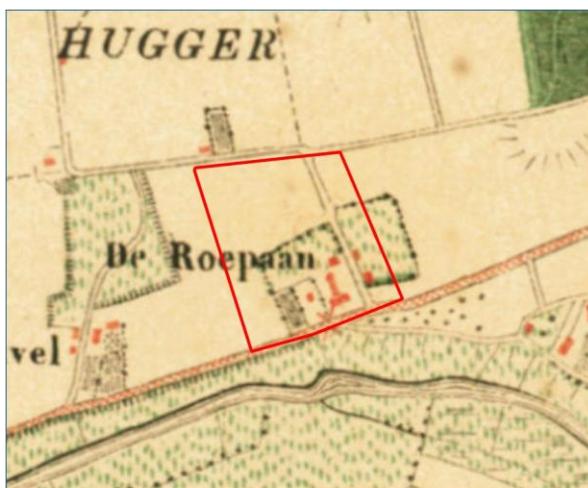
Niet alleen de gebouwen, maar ook de tuin van Maria Roepaan heeft een enorme transformatie meegemaakt tussen het moment dat de zusters zich er vestigden en nu. In de hiernavolgende beeldserie hebben we dat verbeeld.

Voorafgaand aan de komst van de zusters bestond het complex, dat aan drie zijden door akkerland werd begrensd, uit een erf met een aantal gebouwen, een kleine boomgaard in het westen en een huisweide in het noorden. Met de komst van de zusters werd de boomgaard uitgebreid en een nieuwe boomgaard in het oosten aangelegd. Daarvoor werd de aangrenzende weg verlegd. Naast de boerderij werd een nieuwe kloostervleugel gebouwd.

De tweede uitbreiding was in noordelijke richting. Tot aan de achterliggende weg werd een tuin in landschapsstijl aangelegd, met een groene omzoming aan drie zijden, een weide in het midden en enkele opstanden daarbinnen. Nog vóór de Tweede Wereldoorlog werd deze structuur aangepast. De zoom werd aan de noordzijde versmald en aan de west- en oostzijde strakker gemaakt en met nieuwe paden dooraderd. De weide in het midden werd van zijn beplanting ontdaan. Aan de noordzijde werd een kloosterbegraafplaats aangelegd, met door het hart van de tuin een laan daarnaartoe.

Behoudens het aanpassen van de padenstructuur bleef deze situatie ook tot in de jaren 50 bestaan. Alleen de westelijke boomgaard was toen inmiddels geveld. In de jaren 60 veranderde de structuur echter ingrijpend. Ten westen van het laantje naar het kerkhof werd een nieuw gebouwencomplex neergezet, terwijl ten zuiden ervan, op de plaats van de vroegere boomgaard, het complex ook werd uitgebreid met opgaand groen en woningen. Ook de omgeving veranderde. Achter het vooroorlogse park werd een nieuwe grote boomgaard aangeplant, waarvoor enkele wegen werden verlegd. Pas in de jaren 80, toen het internaat inmiddels was verdwenen, zien we op topografische kaarten dat het internaatgebouw was afgebroken, maar de groene structuur bewaard was gebleven. Ook de boomgaard in het noorden bestond toen niet meer.

Het huidige park ademt vooral nog de structuur zoals die in de jaren 60 is aangelegd, met enkele oudere elementen zoals de groene zoom uit de beginperiode en de kloosterbegraafplaats. Delen van het terrein zijn met opslag dichtgelopen.

Roepaan in 1867.

Roepaan in 1868.

Maria Roepaan in 1897.

Maria Roepaan in 1930.

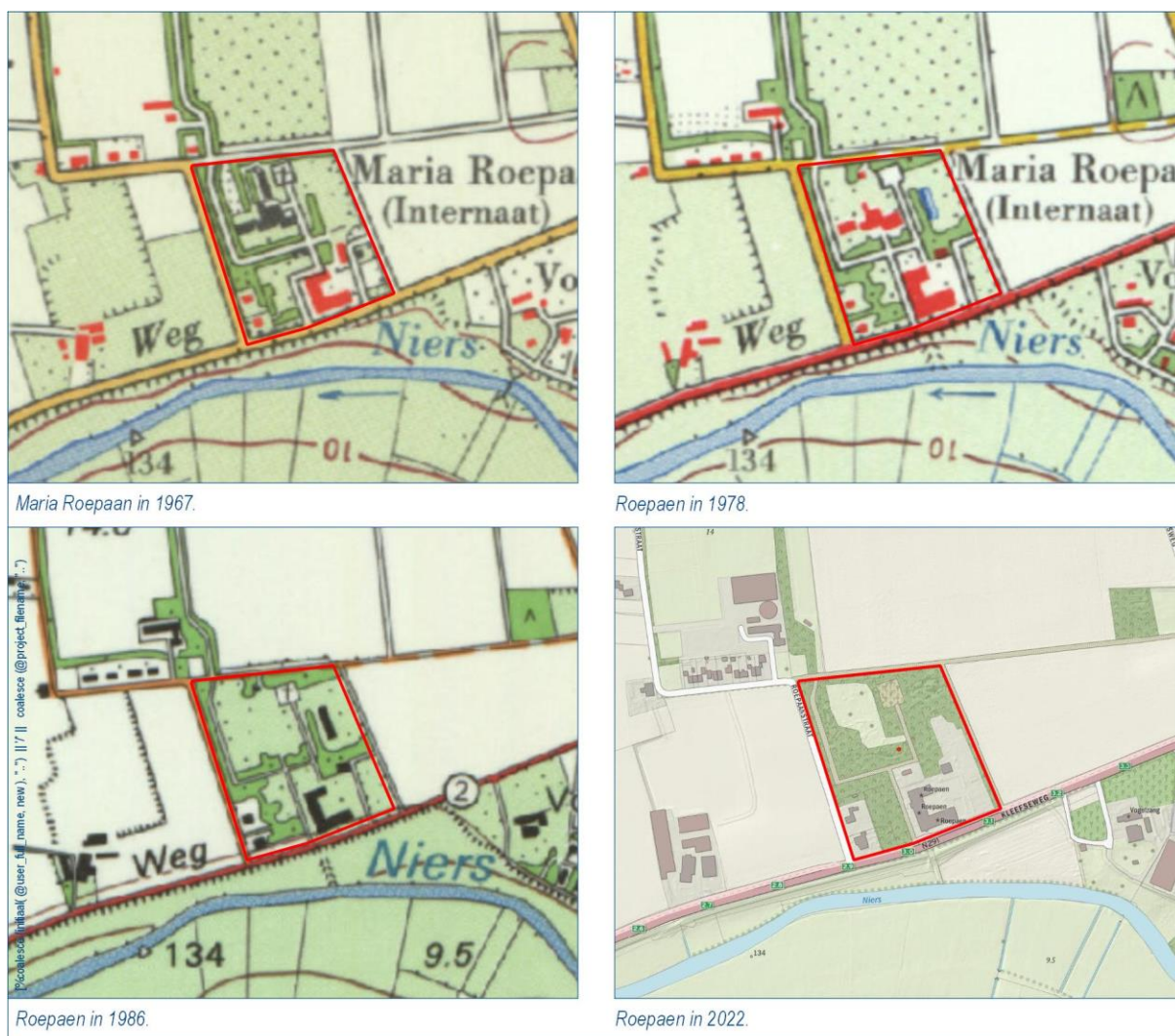

Maria Roepaan in 1938.

Maria Roepaan in 1958.

Figuur 148. De ontwikkeling van (Maria) Roepaan tussen 1867 en 1958.

Figuur 149. De ontwikkeling van (Maria) Roepa(a/e)n tussen 1967 en heden.

Figuur 150. Het dubbele c.q. drievoudige torenfront van Cuijk vanuit de 'Lob van Gennep' (foto: RAAP, 27 mei 2022).

3.8.4 De Tweede Wereldoorlog en daarna

De gevechtshandelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog brachten grote schade in de omgeving te weeg, net als op veel andere plekken langs de Maas. Sommige gebouwen werden hersteld (zoals Maria Roepaan), andere werden gesloopt en door nieuwbouw vervangen. In Middelaar werd gekozen voor traditionele vormen, terwijl in Gennep de oude kerk werd afgebroken (alleen de toren bleef staan) en buiten de wal een modernistische kerk werd gebouwd. Hetzelfde gebeurde in Oeffelt, waar overigens net als in Gennep een ontwerp van de bekende architect Nico van der Laan (1908-1986) werd gebouwd. Geen verwoesting, maar de stichting van een eigen parochie leidde tot de bouw van een Antonius Abtkerk in Ven-Zelderheide, op enige afstand van de oude kapel, die aan dezelfde heilige gewijd was. In Plasmolen werd in 1955 een kapel voor Maria Sterre der Zee gebouwd.

Na de jaren 50 vonden er in de dorpen in de meeste gevallen geen nieuwbouwwontwikkelingen meer plaats. Noemenswaardig is vooral de nieuwbouw in de uitbreidingswijken van Gennep.

Figuur 151. De traditioneel gebouwde wederopbouwkerk van Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).

Figuur 152. Een scherp contrast met de kerk van Middelaar: de moderne wederopbouwkerk van Gennepe (foto: Wikimedia Commons).

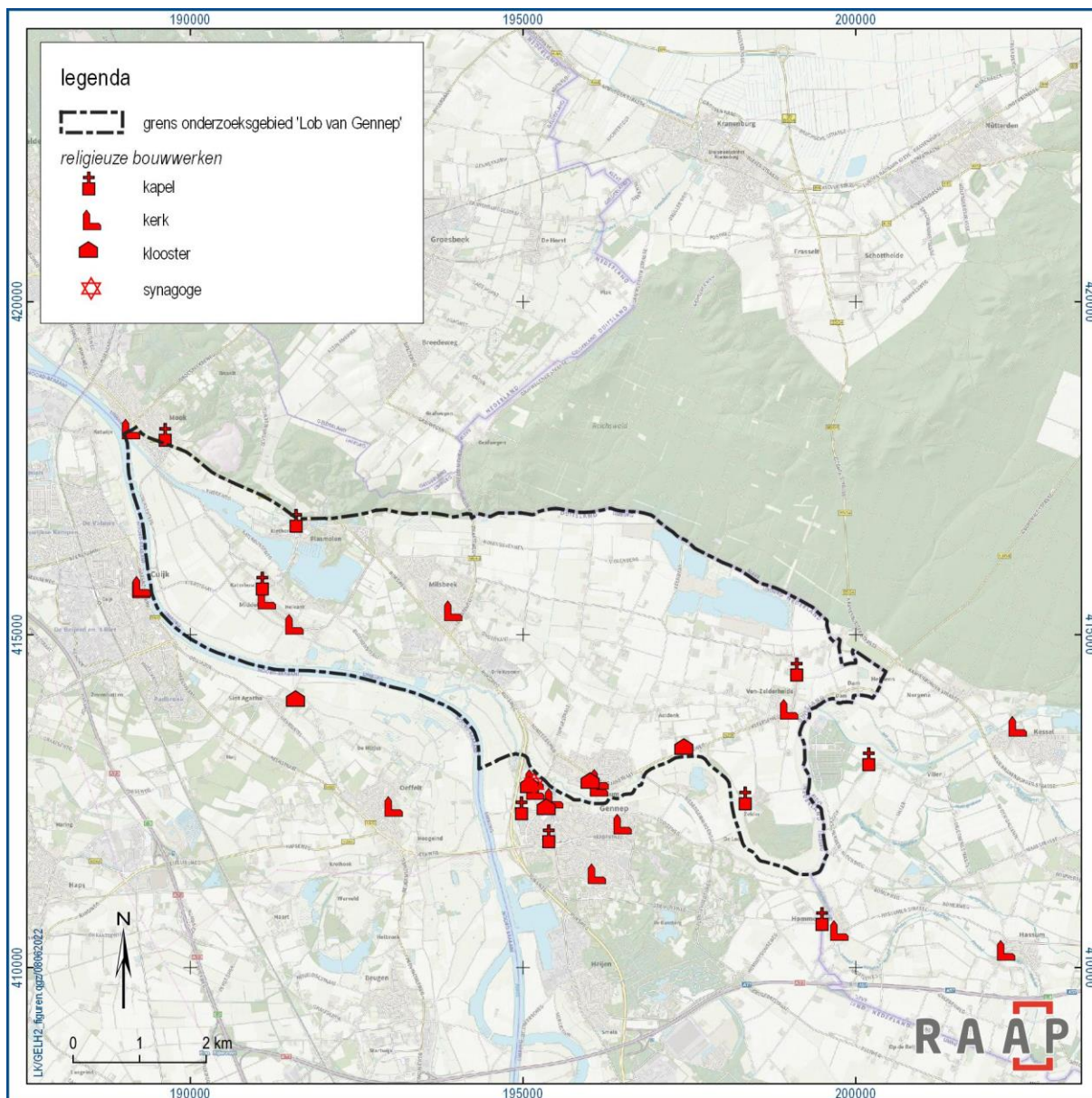

Figuur 153. Een kleine Mariakapel te Middelaar uit 1955 (foto: Wikimedia Commons).

3.8.5 Conclusies

Het kerkelijk landschap van de 'Lob van Gennep' is een traditioneel rooms-katholiek landschap met middeleeuwse en vroeg-nieuwetijsde kerken en kapellen, met vernieuwing in de 19e eeuw. Het protestantisme en het jodendom spelen in dit gebied historisch maar een heel beperkte rol, ook omdat hier van een verplichte naasting van kerken, in tegenstelling tot de overzijde van de Maas, geen sprake was. De hoofdlijn hier is een variant van ontwikkelingen elders in Noord-Limburg.

De ligging in de bijzondere overgang van generaliteitsland Noord-Brabant naar Pruisen (17^e-18^e eeuw) en van Nederland naar Duitsland (19^e-20^e eeuw) maakt, dat er enkele ontwikkelingen voorkomen die elders niet te vinden zijn. Daarbij doelen we in de eerste plaats op de uitwerking van de Duitse Kulturkampf, die leidde tot het ontstaan van Maria Roepaan. Daarnaast gaat het om de bijzondere omstandigheden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, waardoor veel kerken na de Tweede Wereldoorlog – in heel wisselende stijlen – herbouwd moesten worden. De wederopbouwkerken van Middelaar enerzijds (traditioneel) en Oeffelt en Gennep anderzijds (modernistisch) zijn daarvan voorbeelden.

Figuur 154. Religieuze bouwwerken in en rond de 'Lob van Gennepe'.

Literatuur

- Alphen, D. van, 2022. Historisch vooronderzoek OO Gennep Lob van Gennep. BODAC.
- Arcadis, 2021. Bureauonderzoek Archeologie en Cultuurhistorie Lob van Gennep. Hoogwaterbeschermingsprogramma Noordelijke Maasvallei.
- Aymans, G., P. Burggraaff & W. Jansen, 1988. De regio Gennep aan de ketting (1731-1732). Gemeente Gennep, Gennep.
- Bakker, N.J., 1983. "De Maasheggen doorsneden." In: Geografisch Tijdschrift, jrg. 17, pp. 358-360.
- Ball, E.A.G., L.A. Tebbens & C.M. van der Linde (red.), 2018. Het Maasdal tussen Eijsden en Mook. De bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het Maasdal op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk. Nederlandse Archeologische Rapporten 060. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Berg, M.W. van den en D.J. Beets, 1987. Saalian glacial deposits and morphology in the Netherlands', in: J.J.M. van der Meer (red.), Tills and glaciotectonics (Rotterdam, 1987), 235–251.
- Blerck, H. van, 2022. Landschapsplan Nederland. Over ons grootste kunstwerk dat bestaat uit de miljoenen bomen en struiken die tussen 1946 en 1976 geplant zijn en nu het beeld van het cultuurlandschap bepalen. Schokland en Water, Rhenen.
- Brand, R. van den, 2006. Rijke geschiedenis van Kasteel 'Huyse Middelaer'. Rond de grenssteen, nummer 79, herfst 2006, p. 7-11. Stichting Heemkundekring De Grenssteen Mook – Middelaar – Molenhoek.
- Brand, R. van den & Th. Manders, 2006. Kasteel Huyse Middelaer. Een bijdrage tot de geschiedenis van Noord-Limburg en het grensgebied. Stichting Heemkundekring 'De Grenssteen', Mook.
- Breuring-Peters, F. 2016. De Gebrande Kamp in Milsbeek. Milsbeek.
- Burggraaff, P., 1988. Het cultuurlandschap van de regio Gennep omstreeks 1730. In: Aymans, G., P. Burggraaff & W. Jansen, 1988. De regio Gennep aan de ketting (1731-1732). Gemeente Gennep, Gennep.
- Busschers, F.S. e.a., 2007. Late Pleistocene evolution of the Rhine-Meuse system in the southern North Sea basin: imprints of climate change, sea-level oscillation and glacio-isostasy', Quaternary Science Reviews 26, 3216–3248.
- Busschers, F.S., H.J.T. Weerts, J. Wallinga, P. Cleveringa-a2, C. Kasse, H. de Wolf & K.M. Cohen, 2005. "Sedimentary Architecture and Optical Dating of Middle and Late Pleistocene Rhine-Meuse Deposits - Fluvial Response to Climate Change, Sea-Level Fluctuation and Glaciation." Netherlands Journal of Geosciences - Geologie En Mijnbouw 84 (1): 25–41. <https://doi.org/10.1017/S0016774600022885>.
- Cox, J.C.M., 2005. Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'. Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht 33. Den Haag.
- Craandijk, J., 1882. Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 6.
- Devos, Magda, 1995. 'Naamkunde'. In: Jan Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ? Deel IIIa. Hulpwetenschappen*, Gent, Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent - Stichting Mens en Cultuur, 1995, pp. 215-277.

- Doesburg, J. van & A. Müller, 2011. Zoeken naar een speld in een hooiberg? Rapportage Archeologische Monumentenzorg 188. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Doesburg, J.J. & I. Symens, 2016. Memoires van de Gallische Oorlog. Gaius Julius Caesar. Vertaald uit het Latijn door: dr. J.J. Doesburg.
- Dösseler, E. & F.W. Oediger, 1974. Die Lehnregister des Herzogtums Kleve. Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände 8. Siegburg.
- Doorninck, P.N. van, 1901. Register op de leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 uit het Staatsarchief te Dusseldorf. Uitheemsche leenen. P. Gouda Quint, 1901.
- Driessen, Th.W.J. & M.P.J. van den Brand, 1975. 1000 jaar Gennep. Nijmegen.
- Frankewitz, S., 1986. Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 87. Geldern.
- Geraeds, J.J.G., 2022. Archeologisch bureauonderzoek Lob van Gennep. Aanvullend archeologisch bureauonderzoek Lob van Gennep, gemeenten Gennep en Mook en Middelaar. Archeologische Rapporten Geonius 390. Geonius, Geleen.
- Gerrits, R.G.W., 1987. "Reconstructie van het bodemgebruik rond Gennep in 1732 op basis van een Kleefse kadastrale kaart." In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, jrg. 5, nr. 4, pp. 148-154.
- Heidinga, H.A. & G.A.M. Offenbergh, 1992. Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam.
- Hendriks, B. z.j. Kasteel Huis Middelaar in Mook, via <https://www.absolutefacts.nl/kastelen/data/huis-middelaar.htm>, geraadpleegd 16-05-2022.
- Heijden, P. van der, 2020. Romeinen langs Rijn en Noordzee. De limes in Nederland. Matrijs, Utrecht.
- Hessing, W.A.M., W.K. Vos & E.J. van Ginkel, 2021. Romans on the Waterfront. Evaluation of archaeological interventions (1997-2020) along the Dutch part of the Lower Rhine and Coastal Limes. Nederlandse Archeologische Rapporten 071. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Hoegen, A.C., 1999. Grepen uit de geschiedenis van de Zeldersche Driesen. Natuurhistorisch Maandblad, jaargang 88, augustus 1999, p. 204-214.
- Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes, 2005. Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800). Matrijs, Utrecht.
- Jongbloed, H., 2006. Tussen 'paltsverhaal' en 'Ijssellinie'. Averarda 'van Zutphen' († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046). Bijdragen en Mededelingen Gelre XCVII, p. 57-130. Vereniging Gelre, Arnhem.
- KastelenInNederland.nl, 2018. Middelaar, via <https://www.kasteleninnederland.nl/kasteeldetails.php?id=654>, geraadpleegd 20-05-2022.
- Keunen, L.J., N.W. Willemse & B.J.G. van Snippenburg, 2022. Het historisch cultuurlandschap van de Lob van Gennep; een aardkundig en cultuurhistorisch onderzoek ten behoeve van de verbetering van de hoogwaterbescherming tussen Mook en Ven-Zelderheide. RAAP-rapport 5663. RAAP, Weesp.
- Kimenai, P., & J.R. Mooren 2014: Steentijdsites langs de Maas, Hoogwatergeul Well-Aijen – Werkvak 2: Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-10.0340).

- Londo, G., 1968. "De Maasheggen botanisch bekeken." In: De Levende Natuur, jrg. 71, nr. 11, pp. 241-245.
- MAB (Monumenten Adviesbureau), 2020. Bloemenstraat 13 en 70-72, Milsbeek (onderdelen steenfabriek). Nijmegen.
- Meurkens, L. & A. Tol, 2016. De late prehistorie. Een actuele kennisstand van de late prehistorie in Limburg aan de hand van archeologisch onderzoek tussen 2007 en 2013. Gepubliceerd via <https://www.sam-limburg.nl/document/297/441/de-late-prehistorie-in-limburg.html>
- Nijhuis, L., 2013. "Maasheggen: cultuurhistorie in een modern jasje." In: Vakblad natuur, bos, landschap, jrg. 10, nr. 2, pp. 18-20.
- Pierik, H.J. 2010. An integrated approach to reconstruct the Saalian glaciation in the Netherlands and NW Germany. GIS-based construction of a new phase model for the Netherlands and NW-Germany. Master-thesis, Utrecht University, Utrecht.
- Renes, J., 1999. Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Stichting Maaslandse Monografieën/ Uitgeverij Eisma bv, Maastricht/Leeuwarden.
- Rentenaar, R., 1998. Dam en dijk in nederzettingnamen. In: Blok, D.P., J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof, P.A. Henderikx en G. van Herwijnen, 1998. Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag. Publicaties van het Meertens Instituut 29, p. 357-376. Meertens Instituut, Amsterdam.
- Rijksmuseum.nl, z.j. Kasteel Middelaar, Abraham Rademaker, 1727 – 1733, via <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-73.652>, geraadpleegd 20-05-2022.
- Sloet, J.J.S. & J.S. van Veen, 1912. Register op de leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Leenen buiten Gelderland (Uitheemsche leenen). P. Gouda Quint, Arnhem.
- Speetzen, E., 2018. Die Drenthe-Moränen in Westfalen und im westlichen Niedersachsen. Eine Erwiderung zu K.-D. Meyer (2016): Die ostbaltischen roten Geschiebemergel in Norddeutschland – Ablagerung von Eisströmen?" Geologie und Paläontologie in Westfalen 90, 7–13.
- Swinkels, K., 2007. Een buitenbeentje langs de Niers. Krusen en kapellen, nummer 34 (april 2007).
- Theunissen, T., z.j. Gennepershuis, eens een trotse burcht, via <https://gennepershuis.info/>, geraadpleegd 10-05-2022.
- Theunissen, T., 2020. De minse op de Milsbèk deel II. Milsbeekse families rond 1945. Milsbeek.
- Vangheluwe, D. & Th. Spek, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. Historisch-geografisch tijdschrift 26 (2008), p. 1-23.
- Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, 2020. Visie Maasheggen gemeenten Gennep en Bergen. Beek-Upbergen.
- Verhart, L., 2016. Vroege prehistorie in Limburg. Een actuele kennisstand van de vroege prehistorie in Limburg aan de hand van archeologisch onderzoek tussen 2007 en 2013. Gepubliceerd via <https://intern.erfgoedbeleidlimburg.nl/document/440/vroege-prehistorie-in-limburg.html>
- Verhoeven, M. & G.R. Ellenkamp, 2007. Op een terras langs de Maas: een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart voor de gemeenten Gennep, Mook en Middelaar en Bergen. RAAP-rapport 1644. RAAP, Weesp.

Visser, J., 2020. Waar de Niers langs kronkelwegen bij een burcht de Maas ontmoet. Gelders Genootschap, Arnhem.

Vrieze, J. de, 1979. De maasheggen. Nijmegen.

Winter, J.M. van, 1962. Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen. J.B. Wolters, Groningen.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Ligging van het onderzoeks- dan wel plangebied.	6
Figuur 2. Vormen en patronen in het terreinoppervlak in de vorm van een hoogtekaart (rood het hoogst, blauw het laagst). Naast de rood ingekleurde heuvels van het Reichswald vormen de rood en oranje gekleurde duinen op de rivierterrassen de hoogste delen van het gebied. Ook de deels opgevlude rivierdalen van de Niers en de Spiekerbeek/Aaldonkse Beek zijn als vorm goed zichtbaar in het oppervlak, naast de overstromingsvlakte van de Maas (in groen en blauw afgebeeld). Karakteristiek is ook het door talloze afgevlakte geultjes doorsneden oppervlak van de rivierterrassen. Het reliëf wordt verder nog bepaald door kleine landschapselementen zoals houtwallen, poelen, vennen en kunstmatige elementen als wegtaluds, dijken, kaden, sloten/greppels en ontgrondingen.	8
Figuur 3. Ijsbedekking rond 157.000 jaar geleden van Midden- en Oost-Nederland en het Münsterbekken.	10
Figuur 4. Riviervlakten en stuwwallen in Zuidoost-Gelderland, Noord-Limburg en de Niederrhein.	11
Figuur 5. Temperatuurverloop tussen 20.000 v.Chr. en 500 n.Chr., de vormingsfasen van de terrassen en de indeling in archeologische perioden, cultuurgroepen en tradities (bron: RAAP/nw21).	12
Figuur 6. Doorsnede door de rivierterrassen en rivierdalen direct zuidelijk van de 'Lob van Gennep' bij Heijen. Een doorsnede binnen het onderzoeksgebied van de 'Lob van Gennep' was niet beschikbaar.	13
Figuur 7. De beboste rivierduinen bij Milsbeek (foto: RAAP, 27 mei 2022).	14
Figuur 8. Schematisch overzicht van de belangrijkste fysisch-geografische deellandschappen.	15
Figuur 9. Het kanaal naar de Mookerplas is menselijke ingreep in het landschapsreliëf (foto: RAAP, 27 mei 2022).	16
Figuur 10. Archeologische vondsten, complexen en grondsporen op een geomorfologische ondergrond (zie kaartbijlage 1 voor de legenda). De vindplaatsen in de 'Lob' liggen op de rivierduinen langs de Maas en op de hogere gronden langs de Niers.	17
Figuur 11. Hoogtebeeld (DGM) van het aangrenzende Duitse gebied. Van linksmidden naar rechtsonder zien we het hoger gelegen deel van de Niederrheinischer Höhenzug, met noordelijk daarvan het Rijndal en nog net onderaan het Niersdal. Met rood is een aantal geïdentificeerde raatakkers (celtic fields) aangeduid, vooral op de zuidelijke rand (bron: DGM – NRW).	20
Figuur 12. Het model van wegen en waterlopen in de Romeinse tijd, naar T. Theunissen. Alhoewel op details opmerkingen te plaatsen zijn, is het bestaan van wegen langs de noordoever van de Niers en de oostoever van de Maas niet omstreden.	22
Figuur 13. Middeleeuwse versterkingen in de 'Lob van Gennep': van west naar oost het Middelaarshuis, Genneperhuis en de stad Gennep.	25
Figuur 14. Het Genneperhuis in 1641 (bron: onbekend).	26
Figuur 15. Kopergravure van het Middelaarshuis door Abraham Rademaker (bron: datnarrenschip.nl).	27
Figuur 16. Luchtfoto van Gennep uit de periode 1925-1940, waarop de laatmiddeleeuwse vesting met daaromheen de moestuinen nog heel duidelijk herkenbaar is (bron: collectie NIMH).	28
Figuur 17. Het cultuurlandschap van de Lob van Gennep, voor de Tweede Wereldoorlog. In wit het akkerland, lichtgroen het weiland, donkergroen bos en roze heide.	30

Figuur 18. De begrenzing van de deelgebieden met eigen landschapskarakteristieken, zoals hieronder omschreven. De grenzen zijn niet noodzakelijkerwijs bestuurlijke grenzen, maar soms wel, zoals tussen Middelaar en Milsbeek.	31
Figuur 19. Een heg in het weidegebied bij het Middelaarshuis (foto: RAAP, 27 mei 2022).	34
Figuur 20. Afwateringseenheden, historische afvoerende watergangen, dijkes en de vroegste uitwateringskunstwerken (volgens de 1e editie van de Waterstaatskaart) in de 'Lob van Gennep' (bron: Waterstaatskaart en Chromotopografische Kaart des Rijks, ondergrond OpenTopo).	35
Figuur 21. Op deze luchtfoto is langs de Bloemenstraat een dijkje zichtbaar, zie groene pijl (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).	36
Figuur 22. Voorbeeld van een lokaal, particulier dijkje (rood) en een daarvoor gelegen nooddijk van het waterschap (blauw) (bron: AHN2).	37
Figuur 23. "Beleg en inname van Gennep in 1641 door Frederik Hendrik", door Claes Jansz. Visscher. (bron: Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).	38
Figuur 24. Reconstructie van de ligging van de circumvallatielinie.	39
Figuur 25. Ligging van een schans (groen) in de aanvalslinie naar het Gennepershuis (blauw) (bron: AHN2).	40
Figuur 26. Doorsnede door de noordelijke gracht van de schans, ter hoogte van de groene pijl. Links is buiten, rechts is binnen de schans.	40
Figuur 27. Bovenaanzicht van de verschillende werken rond het Gennepershuis, dat schuilgaat in een bosje (bron: Gennep.news).	40
Figuur 28. Gelre rond 1350, toen nog met de 'Lob van Gennep' (in rode cirkel) (bron: Wikimedia Commons).	41
Figuur 29. Het hertogdom Kleve aan het eind van de 18e eeuw (bron: Wikimedia Commons). In het westen zien we Mook (als exclave) en het ambt Gennep.	42
Figuur 30. Het Rheinmaasländische dialectgebied volgens Arend Mihm (bron: Wikimedia Commons).	43
Figuur 31. De Niers van de Driesberg in het noorden tot voorbij Ham. Het noorden is links.	45
Figuur 32. De Niers van Ham tot de monding van de Kendelbeek. Het noorden is links.	46
Figuur 33. De Niers van de monding van de Kendelbeek tot voorbij Zelder. Het noorden is links.	47
Figuur 34. De Niers van voorbij Zelder tot het molencomplex van Gennep. Het noorden is links.	48
Figuur 35. De Gennep watermolen in 1890. De omvang van het fabrieksgedeelte wijst op het economische belang van het complex (bron: genneptoen.nl).	49
Figuur 36. Molen De Reus in Gennep, niet ver van de grens met Ottersum (bron: molendatabase.nl).	50
Figuur 37. Spreidingskaartje van de vroege industriële ontwikkeling van de 'Lob van Gennep'.	51
Figuur 38. Tramhalte in Ottersum bij De Drie Kronen, 1915 (bron: willemsmithistorie.nl).	52
Figuur 39. Belangrijke infrastructuur in en rondom de Lob van Gennep'. De tramlijn is niet afgebeeld, omdat die hoofdzakelijk langs bestaande infrastructuur liep. Aan de overzijde van de Maas zijn de structuren beperkt doorgetekend.	53
Figuur 40. De meest grootschalige jonge ontginningen van de 'Lob van Gennep' moesten bij het opmaken van deze kaart nog uitgevoerd worden, maar een start was gemaakt. De noordgrens van de ontginningen is de bosrand van het Reichswald (tevens rijksgrens), de zuidgrens de nog niet verharde weg Milsbeek – Aaldonk – Zelderheide, net onder het midden van deze kaart, langs het bochtige beekdal. Rond 1900 lag in het hart van deze jonge ontginningen een groot boscomplex, en aan de noordranden nog de turfvennen (bron: topotijdreis.nl).	54
Figuur 41. Op dit kaartbeeld zijn de net voltooide ontginningen, gekarteerd rond 1958, te zien. Het rechte wegenpatroon en het gemengde landgebruik waren kenmerkend voor het gebied. Door economische ontwikkelingen maakte het bos plaats voor landbouwgrond. De ruilverkaveling was hier inmiddels ook uitgevoerd (bron: topotijdreis.nl).	55

Figuur 42. De Antonius-Abtkerk van Ven-Zelderheide, één van de laatste uitingen van het Rijke Roomse Leven in de 'Lob van Gennep' (foto: RAAP, 27 mei 2022).	56
Figuur 43. De lijn tot waar het hoogwater in 1926 kwam (bron: Waterstaatskaart, 2e editie).	58
Figuur 44. Ottersum onder water in 1926. De oude kerk stond hier nog op het kerkhof. De meeste omliggende bebouwing bestaat nog steeds (bron: NIMH).	59
Figuur 45. De huidige bedijkingsstructuur van het gebied (bron: Waterschap Limburg).	60
Figuur 46. Aanvallen van de Duitsers op de Maaslinie op de westoever van de Maas, 10 mei 1940. Verder westelijk zien we de Peel-Raamstelling, de volgende linie (bron: standhouden.nl).	61
Figuur 47. De trein passeert hier de Kleefseweg ter hoogte van het verwoeste Maria Roepaan, een zeldzame foto van het gebruik van Hawkins Link (bron: gennepnu.nl).	62
Figuur 48. Duitse loopgraven en tankgrachten uit de late zomer van 1944, alsmede Hawkins Link uit 1945-1946. Dit kaartbeeld is opgebouwd uit de resultaten van het OOO-onderzoek (Van Alphen 2022), de Canadese defence overprints en interpretaties van Hawkins Link door Victor Lansink. De stellingen zijn niet opgenomen.	64
Figuur 49. Zo troffen de inwoners van Middelaar hun dorp na terugkeer van evacuatie in 1945 aan (bron: liberationroute.com).	65
Figuur 50. De kerk van Gennep, op enige afstand van de vooroorlogse herbouwd (bron: Wikimedia Commons).	66
Figuur 51. Gevelsteen uit de wederopbouwperiode in de gevel van een huis aan de Vensestraat (foto: RAAP, 27 mei 2022).	66
Figuur 52. De kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand te Milsbeek, hart van het jonge dorp (bron: Wikimedia Commons).	67
Figuur 53. Ruilverkavelingsbeplanting langs het kanaal naar de Mookerplas (foto: RAAP, 27 mei 2022).	68
Figuur 54. Eikenrij waar de Kleefseweg langs het veld van Zelder loopt (foto: RAAP, 27 mei 2022).	69
Figuur 55. Relict van een rij met knotwilgen waar de Niers de Kleefseweg naderde (foto: RAAP, 27 mei 2022).	69
Figuur 56. Het kanaal naar de Mookerplas van het uitzichtpunt bij de keersluis in Mook (foto: RAAP, 3 februari 2022).	70
Figuur 57. Delfstoffenwinning in de 'Lob van Gennep', met het AHN2 als ondergrond. Van de turfwinning tegen het Reichswald is in het tegenwoordige reliëf niets meer te herkennen. In het noordwesten en noordoosten vinden we vooral zandwinning, langs de Maas kleiwinning.	71
Figuur 58. De Vensestraat in Ven-Zelderheide heeft door intensiever gebruik een heel stenig karakter gekregen. De oude wegbeplanting is hier verdwenen (foto: RAAP, 27 mei 2022).	72
Figuur 59. In het kader van de ruilverkaveling Ottersum nieuw aangeplante haag langs de Kapellerweg in Ven-Zelderheide (foto: RAAP, 27 mei 2022).	73
Figuur 60. Het monumentale cluster van linden voor de entree van Maria Roepaan (foto: RAAP, 27 mei 2022).	74
Figuur 61. Jonge wilgen in een haag uit het landschapsplan van de ruilverkaveling Mook-Middelaar langs de Huissestraat in Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).	76
Figuur 62. Linden langs de Nijmeegseweg in Gennep, deel van de oude beplanting langs de Rijksweg (foto: RAAP, 27 mei 2022).	77
Figuur 63. Sterk gesnoeide wilgen uit het landschapsplan van de ruilverkaveling langs de Brigidaweg (foto: RAAP, 27 mei 2022).	78

- Figuur 64. Eenzijdige beplanting met essen (en een haag daar tegenover) uit het landschapsplan van de ruilverkaveling, langs een weg in de overstromingsvlakte van de Maas bij Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022). 78
- Figuur 65. Struiken met een eikenrij uit het landschapsplan van de ruilverkaveling, langs de Meulenbroekstraat bij Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022). 79
- Figuur 66. Het landschapsplan van de ruilverkaveling Mook-Middelaar. 80
- Figuur 67. Het landschapsplan van de ruilverkaveling Ottersum. 81
- Figuur 68. Verspreiding van enkele plantensoorten afgezet tegen twee doorsneden van de uiterwaard van de Maas. De afwijkende bodemgesteldheid van de Groeningse Berg illustreert hoe ook aan de Limburgse zijde een diverse bodemgesteldheid gereflecteerd wordt in de beplanting. (bron: Londo 1968: 243). 84
- Figuur 69. Het 'bosrandeffect' van de heggen. (bron: De Vrieze 1979: 57). 85
- Figuur 70. Vergelijking van het Kleefs Kadaster (bron: Aymans e.a. 1988) en de Tranchotkaart. 86
- Figuur 71. Twee voorbeelden van heggen die als 'bestaand' zijn opgenomen in de inventarisatie. (foto: RAAP, 27 mei 2022). 87
- Figuur 72. Uitsnede van het minuutplan van de kadastrale gemeente Mook, sectie B, tweede blad, met daarop een pad dat door de weilanden en langs de heggen voert, tussen het veer naar Cuijk en Middelaar. 88
- Figuur 73. Bestaande en verdwenen Maasheggen in de 'Lob van Gennep'. 89
- Figuur 74. Op deze uitsnede van een kaart van het beleg van het Gennepershuis door Balthasar van Berkerode is "t Huis te Middelaar" herkenbaar als kasteel met een rechthoekige plattegrond met drie hoektorens, waar omheen vestingwerken zijn aangelegd. Direct naast het huis lag de schipbrug met de versterkingen van "t Quartier vande Scheepen". (Bron: Theunissen, z.j.). 91
- Figuur 75. Huis Middelaar, hier gezien vanuit het oosten, een versterkt huis met zelfs een aarden wal, zoals vastgelegd door Abraham Rademaker rond 1730. Onduidelijk is of dit de situatie van die tijd weergeeft of een weergave van een oudere staat van het kasteel. Zie ook figuur 76. (bron: Rijksmuseum.nl & KastelenInNederland.nl.) 92
- Figuur 76. Middelaarshuis in 1746, met op de achtergrond het dorp. "Naar het leven getekend" door J. de Beijer. (Bron: Hendriks, z.j.). 93
- Figuur 77. De bebouwing op het Middelaarshuis, vroege 19e eeuw (bron: kadastraal minuutplan Mook en Middelaar, sectie B, blad 3). 93
- Figuur 78. Het kasteelterrein na sloop van de oude boerderij en bouw van de nieuwe (bron: kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie B, nummer 38, d.d. 13 juni 1860). 94
- Figuur 79. Kadastrale hulpkaart, na de nieuwbouw van het nog bestaande bijgebouw (bron: kadastrale hulpkaartjes Mook en Middelaar, sectie B, nummer 216, d.d. december 1927). 95
- Figuur 80. Hoogtebeeld van het Middelaarshuis (AHN3). Rechtsboven zien we de afgetichelde weilanden, links van het plateau (in rood) het restant van de kasteelgracht (groen). 96
- Figuur 81. Op de Tranchotkaart (1804/05) is al te zien dat het fossiele pleistocene dal in het noordwesten afwatert op de Niers via een gegraven verbinding. 97
- Figuur 82. Het kadastraal minuutplan van Ottersum, sectie B, blad 2, met linksonder de hoeve Schravel met de Schravelbrugge over de uitwatering (rood omcirkeld) en rechts van het midden het gehucht bij de Damsen Hoof (blauw omcirkeld). 98
- Figuur 83. Het gehucht De Dam, met links Kleefseweg 76 en rechts het jongere Kleefseweg 93 (foto: RAAP, 27 mei 2022). 99

Figuur 84. Het 'Damsche Feldt' en ten zuiden ervan het gehucht Dam, aan het Niersdal (bron: Aymans e.a. 1988).	100
Figuur 85. De omgeving van het gehucht De Dam in 1946, met de oude bebouwing ten zuiden van de Kleefseweg en enkele jongere erven ten noorden ervan (bron: Kadastrale hulpkaartjes Ottersum, sectie B, nummer 660). Uiterst links herkennen we nog de hoeve Schravel.	103
Figuur 86. Het landschap rond de Dam nu. De uitsnede is hetzelfde als die hiervoor uit 1731 (bron: PDOK).	104
Figuur 87. Het Duitse gebied oostelijk van de 'Lob van Gennep', met links in paars de huidige grens, met nog zichtbaar het bos van de Zeldersche Driessen (linksmidden). In het noorden de verlengde Niersloop langs Kessel, in het zuiden de Kendelbeek langs Hommersum in het westen en Hassum in het oosten (bron: OpenTopo).	105
Figuur 88. Het Amt Goch in de late middeleeuwen (bron: Frankewitz 1986).	106
Figuur 89. Het onderzoeksgebied tussen Kessel, Hommersum en Hassum in het eerste kwart van de 19e eeuw, volgens de Tranchotkaart (bron: Geoportal NRW). We herkennen de Niers in het noorden en noordwesten en de Kendelbeek in het zuiden aan de beekdalgraslanden.	107
Figuur 90. De Petruskerche van Hommersum (bron: hommersum.de).	108
Figuur 91. De overgebleven kloostergebouwen, met daarvoor het grafmonument voor Otto II van Gelre, stichter van het klooster (bron: Wikimedia Commons).	109
Figuur 92. Het molencomplex van de Viller Mühle (bron: Rheinische Post / Gottfried Evers).	110
Figuur 93. Het Huys Den Ham, door Jan de Beijer.	111
Figuur 94. Het latere boerenerf Hamm nabij de brug over de Niers, 1916 (bron: https://archivewk1.hypotheses.org/tag/haus-hamm).	111
Figuur 95. De kolonie Asperheide ten zuiden van Asperden op de Uraufnahme 1836-1850 (bron: Geoportal NRW).	113
Figuur 96. De recente bedrijfslocatie van DSV in Zelder, die van grote afstand te zien is (foto: RAAP, 27 mei 2022).	114
Figuur 97. Op luchtfoto's is het voormalige Bundeswehrdepot aan de Niers goed herkenbaar. De verdwenen Hamsebrug is met een rode cirkel aangeduid (bron: PDOK).	115
Figuur 98. Een schoorsteen van het Bundeswehrdepot is ook vanaf de Kleefseweg op Nederlands grondgebied waarneembaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).	116
Figuur 99. Een selectie van objecten en structuren in het besproken gebied, deels benoemd in de tekst.	118
Figuur 100. De fabriek en de smalspoorlijn op de topografische kaarten van 1958 (boven) en 1967 (bron: topotijdreis.nl).	120
Figuur 101. Ontwikkeling van het fabrieksterrein op basis van kadastrale (hulp)kaarten.	121
Figuur 102. Het complex, situatie 2019, met gebouwaanduiding (bron: MAB 2020: 2).	122
Figuur 103. Het bruggetje van de smalspoorlijn over de Tielebeek is tussen de vele begroeiing moeilijk waarneembaar (foto: RAAP, 9 mei 2022).	124
Figuur 104. Het breedspoor van de excavateur met ernaast het smalspoor van het transport-treintje op de Huisse Wei bij Middelaar in 1959. Langs de struiken links ligt de weg naar het Middelaarshuis (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).	125
Figuur 105. De excavateur aan het werk op de Huisse Wei bij Middelaar. De klei werd tot op grote diepte afgegraven (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).	125
Figuur 106. Luchtfoto van de aansluiting van de spoorlijn op het fabrieksterrein, vermoedelijk jaren 50 (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek).	126

- Figuur 107. Het kleitransport bij de Huuse Wei bij Middelaar in de jaren 50. Op de achtergrond de Dorpsstraat in Middelaar. Het huis direct achter de cabine van de locomotief is het nog bestaande pand op nummer 53 (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek). 127
- Figuur 108. Op het westelijk einde van de perceelsgrens waarlangs het smalspoor liep ten zuidwesten van de fabriek, is de steilrand goed waarneembaar in de helling van het pad. De laagte links is ontstaan door kleiwinning (foto: RAAP, 6 mei 2022). 127
- Figuur 109. Het spoor aan de zuidkant van de fabriek in 1968. Niet alleen klei maar ook de gevormde bakstenen worden over het spoor vervoerd. De aftakking naar links voert naar het winningsterrein (bron: Stichting Cultuurbehoud Milsbeek). 128
- Figuur 110. De opnieuw vergraven Gebrande Kamp ten behoeve van natuurontwikkeling. De bodem bestaat uit zowel klei als zand. De steenfabriek op de achtergrond (foto: RAAP, 6 mei 2022). 129
- Figuur 111. Landschappelijke relictten van de steenfabriek. Voor meer detail kan worden ingezoomd. 129
- Figuur 112. Het landgoed Zelder, omstreeks 1900 (bron: topotijdreis.nl). Het landgoed besloeg het Zelderse Veld en de aangrenzende Zelderse Driessen c.q. het Zelderbos. 130
- Figuur 113. Zicht op Zelder vanuit het noorden. Ter plaatse van de bedrijfshal lag het merovingisch grafveld (foto: RAAP, 27 mei 2022). 131
- Figuur 114. Zicht op het erf Biesterveld ten noorden van Zelder (foto: RAAP, 27 mei 2022). 133
- Figuur 115. Otto van Gent, de oudst bekende eigenaar van Biesterveld (en Zelder?) uit zijn geslacht (bron: Rijksmuseum). 134
- Figuur 116. Oorkonde (zonder zegels) waarin aan het riddergoed Bizterfeld een plek in de landdag wordt verleend. 135
- Figuur 117. De oudst bekende afbeelding van de Zelderse hoeven en kapel (zie figuur 33). De tekst gaat over de plicht tot het schouwen en schoonmaken van de Niers. 135
- Figuur 118. Zelder en omgeving op het Kleefs Kadaster (1731; reproductie Aymans e.a. 1988). We herkennen bouwland (geel), groenland en bos (groen) en heide (paars). 136
- Figuur 119. Extract uit het Kleefs Kadaster, 1750, zuidelijk deel van de kaart; het noorden is rechts (bron: Abt Westfalen, Kartensammlung A, Nr. 19920). 137
- Figuur 120. Extract uit het Kleefs Kadaster, 1750, noordelijk deel met register; het noorden is rechts (bron: Abt Westfalen, Kartensammlung A, Nr. 19920). 138
- Figuur 121. De herbouwde boerderij Zelder 1 met rechts daarvan het dak van de kapel (foto: RAAP, 27 mei 2022). 139
- Figuur 122. Zelder en omgeving op de Tranchotkaart (1804/05). Het landgebruik in de vroege 19e eeuw is op deze kaart fraai te herkennen. 141
- Figuur 123. Een deel van Zelder, in 1774. Linksonder het Haus Bisterfeld. Het noorden is onder. 142
- Figuur 124. Het overige deel van Zelder, met het gehucht, in 1774. 143
- Figuur 125. Biesterveld en Zelder op het kadastraal minuutplan, begin van de 19e eeuw (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 144
- Figuur 126. Het historisch erf met de huidige adressen Zelder 4a-5, in 1832 kadastraal bekend als B 550 (foto: RAAP, 27 mei 2022). 145
- Figuur 127. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is het erf van bovenstaande foto aangegeven. 145
- Figuur 128. De brink van Zelder, met rechts achter de lindes het historisch erf met het adres Zelder 1, tegenwoordig kantoor van DSV. Het gaat om het erf, vroeger kadastraal bekend als B 564. De boerderij is vermoedelijk een relatief recente herbouw (foto: RAAP, 27 mei 2022). Het huis links is gebouwd op het erf van de verdwenen boerderij, voorheen kadastraal bekend als B 540. 146

Figuur 129. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is de boerderij van bovenstaande foto aangegeven, met een rode ovaal het erf waar het huis links op de foto nu staat.	
146	
Figuur 130. Achter de kapel ligt de sterk vervallen boerderij die voorheen kadastraal bekend was als B 568.	
147	
Figuur 131. Kadastraal minuutplan, 1811-1832 (pijl = fotorichting). Met een blauwe ovaal is de boerderij van bovenstaande foto aangegeven.	147
Figuur 132. De kamp tussen gehucht en bos (foto: RAAP, 27 mei 2022).	148
Figuur 133. Het veld van Zelder, gezien richting Ven-Zelderheide (foto: RAAP, 27 mei 2022).	148
Figuur 134. Omvang van het landgoed rond 1832 met daarop de belangrijkste nog aanwezige objecten en structuren. Bij de analyse van de wegenstructuur zijn we uitgegaan van het moment dat de huidige structuur net bestond. Daarvóór hadden de wegen over het veld een organischer verloop.	150
Figuur 135. De vier verschillende delen van het bos van de Zelderse Driessen.	152
Figuur 136. Hoogtebeeld van de Zelderse Driessen. In het westen herkennen we een aantal rechte wallen, in het midden en oosten reliëf van het jonge bos.	153
Figuur 137. Hakhoutrelicten op de noordelijkste wal van het oude bos (foto: RAAP, 27 mei 2022).	153
Figuur 138. De Eerste Nederlandse Bosstatistiek uit ca 1940 met een weergave van de bosvegetaties van Zelder (bron: Nationaal Archief). In het noordwesten lag het oude bos, centraal en oostelijk het jongere bos (zie ook figuur 112).	154
Figuur 139. Legenda van de Eerste Nederlandse Bosstatistiek. De lichte kleuren wijzen hoofdzakelijk op jonge aanplant.	154
Figuur 140. Het grote oude bos (links) en het bos langs het Niersdal (rechts) (foto: RAAP, 27 mei 2022).	155
Figuur 141. "Beleg en inname van Gennepe in 1641 door Frederik Hendrik", door Claes Jansz. Visscher. (bron: Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).	157
Figuur 142. Reconstructie van de ligging van de circumvallatielinie.	158
Figuur 143. De neogotische Martinustoren (1868-1869) van Gennepe, die bij de oudere kerk stond (foto: Wikimedia Commons).	160
Figuur 144. De Antonius Abtkapel van 't Ven (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).	161
Figuur 145. Interieur van de kapel van 't Ven (foto: RAAP, 27 mei 2022).	162
Figuur 146. De verdwenen synagoge van Gennepe (foto: Reliwiki.nl).	163
Figuur 147. Het klooster Maria Roepaan (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).	164
Figuur 148. De ontwikkeling van (Maria) Roepaan tussen 1867 en 1958.	166
Figuur 149. De ontwikkeling van (Maria) Roepa(a/e)n tussen 1967 en heden.	167
Figuur 150. Het dubbele c.q. drievoudige torenfront van Cuijk vanuit de 'Lob van Gennepe' (foto: RAAP, 27 mei 2022).	168
Figuur 151. De traditioneel gebouwde wederopbouwkerk van Middelaar (foto: RAAP, 27 mei 2022).	169
Figuur 152. Een scherp contrast met de kerk van Middelaar: de moderne wederopbouwkerk van Gennepe (foto: Wikimedia Commons).	169
Figuur 153. Een kleine Mariakapel te Middelaar uit 1955 (foto: Wikimedia Commons).	170
Figuur 154. Religieuze bouwwerken in en rond de 'Lob van Gennepe'.	171

Tabellen:

Tabel 1. Overzicht totale lengte van de heggen in de verschillende ijkjaren.	88
Tabel 2. Ontwikkeling van bezit van huisplaatsen in het gebied tussen 1731 en 1841.	102

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Appendices

Kaartbijlage 1. Geomorfologische kaart met archeologische vindplaatsen.

Kaartbijlage 2. Cultuurhistorische kenmerkenkaart.

Kaartbijlage 3. Landschapsplannen ruilverkavelingen Mook-Middelaar en (Gennepe)-Ottersum.

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

label1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014